

המכון ללימודי השואה

ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092

Bitaon.shoa@gmail.com

בס"ד, אדר א' תשע"א, פברואר 2011

ביטאון פורום שמירת
זיכרון השואה

גיליון מספר 35

עורך: גדעון רפאל בן-מיכאל

הישרדותם של יחידים בשואה

תוכן העניינים

עמודים

- גדעון רפאל בן-מיכאל: פתח דבר 4-3
- אברהם אפלבוים: הדרך מגטו רפובליקה לסופצ'וב 20-5
- פסיה בירך (לויט): מבין ציפורניהם הדורסות 38-21
- אליהו רוזדזיאל (רזיאל): יחיד ובודד במסתרים 43-39
- חיה גארן-רוזנבלאט (לוי-) (תירגם מיידיש: א. ראובני):
זכרונות - השמדת קהילה יהודית שלימה בידי הנאצים
ודרך יסוריה הנוראים של אשה אחת שנשארה בחיים 44-71
- חנה סגל : אחינו, עוד נזכורה! {שיר} 78
- ברוניה אולינג-בורג: בקפיצה מן הקרון 83-79
- גורני פרום: שבעה מדורי גיהנום 90-84
- חיים קריסטאל: המאבק לחיים בתוך התופת הנאצית 96-91
- אברהם יוסף לשץ': נער הייתי 114-97
- ישראל שליכר: ילד יהודי, יתום מאביו ואמו, בין פרטיזנים ביער 123-115
- ביבליוגרפיה 124
- מראי מקומות 125-124

גדעון רפאל בן-מיכאל פתח דבר

לחברי פורום שמירת זיכרון השואה, הפלס והמרכה!

בתקופת עיסוקי כחוקר שואה, קראתי מאות עדויות של ניצולים ששרדו את השואה. עדויותיהם מצויות בעיקר בשלושה מקורות והם: עדויות אישיות שנמסרו לארכיון "יד-ושם" ומכוני השואה הפרושים ברחבי הארץ, עדויות שנכתבו בספרי הזיכרון של הקהילות שהנציחו את קהילותיהם וספרי עדות שנכתבו ע"י ניצולים.

בזכות אותם מקורות היקרים מפז, יש בידינו מידע בלתי אמצעי ע"י אנשים שחוו אישית את השואה ומוראותיה.

כדי לקרב את הקוראים לזיכרון השואה, אני משתדל להביא בביטאונים שאני מוציא לאור, עדויות של ניצולים, שעברו בעצמם את אימי תופת השואה.

בקוראי את העדויות, עמדתי נפעם נוכח גבורתם ומאבקם של הניצולים להישרדות וחשבתני שמן הראוי שאביא מדגם מייצג של עדויות. הפעם בחרתי 9 עדויות של שורדי שואה שהובאו בספרי הזיכרון של קהילות שנכחדו בשואה.

בחרתי עדויות של אנשים שברחו מהגטאות, נאבקו, שרדו והגיעו לחוף מבטחים. בגלל היריעה המוגבלת של הביטאון, לא הבאתי עדויות של אנשים ששרדו ממחנות ההשמדה. אני אקדיש ביטאון מיוחד לנושא זה.

בחירת העדויות לא הייתה קלה. בחרתי עדויות, המפרטות תחנות רבות במאבק להישרדות.

העדים מספרים על ילדותם, קורותיהם בגטו ועוסקים בדילמה הנוראה: האם בבריחתם הם מפקירים את הוריהם ובני משפחתם? בקורות השואה, אנו יודעים על מקרים רבים מאד, שהילדים לא הפקירו את הוריהם ובני משפחתם. היה טמון בהם ערך מוסרי עליון של ערבות הדדית ואחריות אישית לגורל ההורים, המשפחה והדאגה לשלומם. בצער ובכאב, אני יכול לומר, שרובם לא הצליחו להושיע במעשי גבורתם את הוריהם ומשפחתם. הם הושמדו בשואה.

במאבקם להישרדות, השורדים ביקשו למצוא מסתור אצל איכרים פולנים. בין הפולנים היו גם חסידי אומות עולם שהסתירו יהודים תוך כדי הסתכנות נפשית. אנשים יקרים אלה היו מתי מספר. רוב העם הפולני סירב להסתיר יהודים. היו כאלה שהסתירו זמנית, אבל זאת תמורת בצע כסף. בין האיכרים היו גם כאלה שהלשינו לשלטונות הגרמנים על הימצאות יהודים בנחלתם. מציאות קשה זו, הכריחה את השורדים לברוח ליערות ולהצטרף לפרטיזנים (לא כולם).

אנו נוכל לקרוא בעדויות על מקומות מסתור חשאיים שהקימו יהודים כדי להינצל. חלקם של מקומות המסתור התגלו ע"י הגרמנים. אלה שהתגלו, רובם נרצחו ע"י הגרמנים.

מחלות קשות ומסוכנות פקדו את אותם יהודים שנאבקו על הישרדותם. בבדידותם, היה קשה להם להתמודד עם מחלותיהם. נוכל לומר, שבזכות הרצון העצום לחיים הם נחלצו ממחלותיהם.

מהעדויות, נוכל גם ללמוד על לקיחת סיכונים רבים. החיים והמוות היו על חוט השערה. אביא דוגמה אחת. יחידים מצאו אומץ לקפוץ מרכבות ההשמדה תוך כדי סיכון כפול. מצד אחד, הקפיצה מהרכבת יכולה לגרום למותו של הקופץ ומאידך, הקופץ יכול להיקטל על ידי ירי של השומרים הגרמנים.

הגרמנים השליטו טרור בגטאות. חלקם של העדים העבירו לנו את תחושת הפחד ומורא הלב ממעשיהם הנתעבים של הגרמנים שנעשו ב"אקציות", ביריות רצח ובתליית יהודים על עמודי תלייה.

תוך כדי העדויות עלתה וצצה הסוגיה של המנהיגות היהודית בשואה. בעדויות, אנו קוראים על פעילות מועצת היהודים –ה"יודנראט" שמונתה ע"י הגרמנים כדי להקל עליהם את תהליך ההשמדה ללא התנגדותם של היהודים.

עניין היודנראט לא נותן לי ולרבים נוספים מנוח. עדיין לא נפתרה השאלה: האם היודנראטים עשו מאמצים כדי לשנות רוע הגזירות של הגרמנים או שיתפו פעולה עמם? בעניין זה, המחלוקת רבה. בעדויות שבהם עייתי, אני מוצא שאנשי העדות כותבים דברים חיוביים על ה"יודנראט" –מחד, ויש הכותבים דברים קשים ובוטים על התנהלותם הבלתי-מוסרית של חברי ה"יודנראט" – מאידך.

בעתיד, אקדיש ביטאון שנושאו יהיה: מנהיגות יהודית בשואה.

* * * *

ברצוני להדגיש! אני מביא את העדויות כפי שנכתבו במקורות. לא שיניתי את הניסוחים והתחביר, וזאת כדי לשמור על אוטנטיות של העדויות.

* * * *

אני מוצא חובה להביע תודה והערכה למוסד "יד ושם". אני נעזר רבות בארכיון ובספריה של "יד ושם". עלי לציין, שאני מתקבל במאור פנים ונענה באדיבות לכל בקשותיי ע"י הספרנים הנמצאים במקום.

כל התמונות בביטאון זה, מקורם בארכיון התמונות של "יד ושם".

כמו כן, אני מודה להוצאה לאור של "יד ושם", הנותנת לי מעת לעת אישורים לצטט מתוך ספרים שיצאו לאור מטעמם.

באמצעות סיוע חשוב זה, מממש "יד ושם", מטרה נעלה וחשובה והיא הנחלת זיכרון השואה לצעירים ומבוגרים בארץ ובחו"ל, ועל כך תודה מקרב לב.

נזכור ולא נשכח!

רפאל בן-מיכאל

עורך הביטאון

אברהם אפלבוים

הדרך מגטו רפלוברקה לסופצ'וב

המקום והזמן

העיירה רפלוברקה הישנה (STARA RAFALOWKA) שוכנת במחוז רובנו ווהלין, במערב אוקראינה ליד הנהר סטיר, באמצע הדרך שבין שתי הערים לוצק בדרום ופינסק בצפון, מרחק של כ-150 ק"מ מן הגבול המערבי על הנהר בוג. גבול זה נקבע עם חלוקת פולין בספטמבר 1939 בין גרמניה לבין ברית המועצות.

רפלוברקה הישנה, כפר אוקראיני גדול מנה כ-2,000 נפשות. היו בו כ-80 משפחות יהודיות, ביניהן משפחתנו, ובסך הכל כ-300 יהודים. לפי הרשומות, נוסדה והתקיימה במקום קהילה יהודית מלפני 300 שנה.

אזור רפלוברקה היה ברובו כפרי-חקלאי, משופע ביערות ובמים. האוכלוסייה אוקראינית, מרביתה אנאלפביתית, חיה בעוני ובדוחק, אנשיה נוצרים פראבוסלבים. העיירה נמצאת בתחום מינהל נפת רפלוברקה החדשה (NOWA RAFALOWKA), במרחק של 12 ק"מ מהעיירה הישנה, בדרך עפר.

הזמן יוני 1941 – פלישת צבאות גרמניה הנאצית לברית המועצות לאורך כל הגבולות. נסיגה מבוהלת של הצבא האדום, השלטון הסובייטי מתמוטט. הקהילה היהודית בחרדה גדולה לקראת הבאות והעתיד המאיים.

הגטו והאירועים בו

משפחתנו עקרה אל הגטו ברפלוברקה החדשה, יחד עם כל יתר התושבים היהודיים, בני העיירה רפלוברקה הישנה מייד לאחר חג הפסח תש"ב-1942, וזאת לפי פקודת הגביטסקומיסאר, מפקד המחוז הגרמני, שמקום מושבו בעיר סרני.

למקום המגורים החדש בגטו הגענו בשיירה דלה של עגלות איכרים רתומות לסוסים, עם מטען ושיירי מטלטלין, ממה שנותר אחרי הפוגרום והשוד, שביצעו בנו איכרים מקומיים ומכפרי הסביבה במשך מספר שבועות למן פלישת הגרמנים, ועד שהתייצב שלטון מקומי אוקראיני בחסות הגרמנים (מתחילת יולי 1941 ועד סוף החודש). חלק מהחפצים שנותרו מן השוד נמכרו לצורכי מחייה, או הוחלפו במטבעות כסף וזהב כדי לשלם מכסות כופר (קונטריבוציה), שהוטלו על הקהילה היהודית.

רובנו צעדנו ברגל ליד העגלות בדרך העפר הראשית, מרחק של 12-14 קילומטרים בואכה רפלוברקה החדשה, שבה נקבע הגטו ליהודי המקום וליהודים מהעיירות ומכפרי הסביבה.

ליד העגלה של משפחתנו השתרכה העגלה של משפחת ירצ'ון – קרובים וידידים שלנו. על העגלה שכבה הבת שרה, חולה אנושה, אשר נפטרה בגטו לאחר זמן קצר. בגטו שברפלוברקה החדשה רוכזו היהודים תושבי המקום וכן תושבי העיירות בסביבה – רפלוברקה הישנה כ-80 משפחות, ז'לוצק, אוליזרקה, בילסקווליה וכפרים נוספים, סך הכל 2,500 נפש.

כל אלה שהצטופפו בתחום המגורים המקורי של היהודים המקומיים ברפולובקה החדשה, בעיקר במרכז העיירה. לכל משפחה הוקצב חדר אחד ולעיתים אף פחות מזה.

הגטו היה פתוח, ללא גדרות. חל איסור יציאה ממנו, אלא על פי היתר מן המשטרה הגרמנית-אוקראינית, או בליווי של שוטר יהודי ממשטרת היודנראט. השוטרים היהודים נשאו על שרוולם סרט צהוב ועליו המילים: "יודן פוליצי". היהודים נשאו על הבגד החיצוני העליון טלאי צהוב על הגב בקוטר 9 ס"מ, וטלאי צהוב נוסף על החזה בצד שמאל: גזירה זו הוטלה על הציבור היהודי לאחר "הימים הנוראיים" תש"ב.

הגברים וכן נערים ונערות הועסקו בעבודות כפייה שונות ביערות שבסביבה, במפעלים לעיבוד עצים, בתיקון מסילת הברזל שבקרבת תחנת הרכבת, בבניית גשר מסילת ברזל על הנהר סטיר ליד הכפר פולונה ובתעסוקות שונות בכל מקום שנדרש.

חלק ניכר מאוכלוסיית הגטו הועסק בשירותים ובמלאכות, שבהם עסקו גם בעבר כגון: נפחים, נגרים, סנדלרים, חייטים וכו'. אף אני עבדתי בחלק מהתקופה בגטו בנגרייה של מנסה (טרטק), מפעל לעיבוד עצים. ידע חלקי במקצוע הנגרות רכשתי במשך כמה חודשים עם כניסת הגרמנים לאזור שלנו בעבודה כשוליה אצל הנגרים בנימין רזניק ומשפחת קושניר, שכנים שלנו ברפולובקה הישנה.

בדיעבד, עלי לציין, כי בזכות ידיעת מקצוע הנגרות (ולו בצורה חלקית), ניצלו חיי ועוד אספר על כך בהרחבה בהמשך.

בנוסף לעבודתי כנגר עבדתי ביערות שמעבר לנהר סטיר ובקרבת הכפר צ'ודלה, בבניית גשר עץ. על הנהר סטיר ליד הכפר פולונה, בשביל למסילת הברזל קובל-סרני. למקום זה יצאתי מן הגטו כמה פעמים עם פלוגת עבודה, שמנתה 60 איש. גשר הפלדה שהיה שם קודם, פוצץ על ידי יחידת חבלה של הצבא האדום הנסוג.

יסופר כאן, כי פלוגת עבודה כזאת לא חזרה יום אחד לגטו. התברר לאחר מכן, כי בעיירה צ'רטוריסק חוסלו היהודים באותו יום. הגרמנים צירפו את 60 העובדים, שעבדו בגשר ליהודי צ'רטוריסק שנגזרה עליהם כליה. בקבוצה זו נרצח מלכיאל שירמן, מן הבחורים האמיצים שבעיירה. הוא שימש כשוטר מלווה של קבוצת העובדים. כל זה קרה בתחילת חודש אוגוסט 1942.

היודנראט ברפולובקה התלונן בפני המפקד הגרמני המקומי על הפגיעה באנשי הגטו, שעסקו בעבודה חיונית, ונאמר להם: שהייתה טעות והדבר לא יישנה. אחרי כמה ימים נשלחה לעבודות הגשר על הנהר סטיר קבוצת עובדים חדשה.

על פי בקשת הרשויות המקומיות הורשו חלק מבעלי המקצוע היהודיים לחזור למקומות המגורים הקודמים, כדי שיוכלו להמשיך ולשרת את האוכלוסייה המקומית האוקראינית בתחומים כגון: נפחות, נגרות, חייטות, יערנות, רוקחות ועוד. בני המשפחה של בעלי המקצוע נשארו בגטו. בסופי שבוע חזרו עובדי החוץ לגטו, כאשר באמתחתם מצרכי מזון לרוב, שקיבלו מלקוחותיהם הכפריים בתמורה לעבודתם. מצבן של משפחות אלה היה טוב לאין ערוך ממרבית האוכלוסייה של הגטו, אשר נקלעה למצוקה קשה ובמיוחד למחסור חמור במזון.

כאמור, היהודים עסקו בגטו ומחוצה לו בכל מיני עבודות ללא כל תמורה, במקרים מעטים תמורת שכר פעוט, שלא ניתן לרכוש בעדו מצרכים כלשהם. הייתה בגטו מדי פעם חלוקת לחם למשפחות מטעם היודנראט. היה קשה מאוד להגיע לקבלת מנת הלחם בגלל הצפיפות של הקהל ואי הסדר ששרר במקום החלוקה.

מרבית תושבי הגטו נעזרו בהחלפת מוצרים שנותרו ברשותם למצרכי מזון חיוניים עם הגויים שבסביבה. היו מן המשפחות היהודיות האמידות, שהצליחו להעביר בדרכי סתר חלק מרכושם למשפחות ידידים אוקראיניים או פולנים וזה שימש מקור אספקה עבורם. מצרכי המזון הבסיסיים, שניתן היה להשיג היו בעיקר: תפוחי אדמה, גריסים, קטניות, מעט קמח סובין ולחם. בשר כמעט ואל טעמנו חודשים. למרות חיי המצוקה, ההשפלה והדיכוי, האוכלוסייה היהודית לא נפלה ברוחה, נאבקה על קיומה ופיתחה אורח חיים נסבל עם תקווה קלושה לזמנים טובים יותר.

כל האוכלוסייה היהודית הייתה שקועה במאמץ של הקיום היום-יומי. חיי משפחה לפי המנהגים והמסורות כמעט ולא התקיימו. לא הרגשנו יד מכוונת בתחום הקהילתי-ציבורי והדתי-יהודי, מלבד הפעילות של היודנראט. תחושות של חוסר אונים לשיפור המצב, וסימני שאלה קשים באשר למצפה לנו דבקו בכולנו. העצב והקדרות ניבטו מפני כל. עם זאת לא הייתה נפילת רוח ולא פאניקה.

כאן אולי המקום לסיפור, ששמעתי מפי לייבל יארצ'ון, בן העיירה, היום תושב ברזיל, שביקר לא מזמן בארץ וכך היה:

אמי הניה באה לביתם של משפחת יארצ'ון בגטו לנחם אבלים אחרי מות אחותו, שרה. היא פגשה את חברתה וידידתה, חנה האם, ממררת בבכי על אובדן הבת. אמרה לה אמי בדמעות חנוקות: "חנה, בתך נפטרה ממחלה אנושה והובאה לקבורה בבית העלמין היהודי על פי מסורת ישראל. איזה גורל מצפה לנו? הולכים להשמידנו ולא ייודע אפילו היכן עצמותינו".

בגטו ראיתי בדמיוני את חזיון פטירתה של אחותי פרל בגיל שמונה וקבורתה בבית העלמין שבעיירה. חשבתי שהאל הטיב עם גורלה והיא לא תצטרך לעמוד במבחן הצפוי לי.

לקראת סוף אוגוסט 1942 (קודם למועד חיסול הגטו), מצב המשפחה שלנו היה כזה: אבי משה ז"ל, בן 45, עבד בקבוצת פועלים יהודיים בעבודות יערנות, בקרבת הכפר סופאצ'וב, 15-17 ק"מ מן הגטו. אחי שמואל, בן 20, עבד כמתורגמן במשרד לענייני משק ויערות (וירטשאפטס-קומאנדו), שמקומו היה ברפולובקה הישנה, 12 ק"מ מן הגטו. אני, זה עתה מלאו לי 17, עבדתי בנגריית המנסרה לעיבוד עצים (טרטק) שמחוץ לגטו, מעבר למסילת הברזל ברפולובקה החדשה. אחי לייבל ז"ל, בן 14 וחצי, הועסק בצוות עובדים בתיקון גשרונים ומעברים של מסילות הברזל "סרני-קובל" ובעבודות אחרות. אמי הניה, כבת 42, אחותי לאה בת 13, וסבתא פסיה, אמו של אבי, נשארו בגטו ועסקו בצורכי משק הבית החיוניים, שעוד ניתן לעסוק בהם. משפחתנו גרה בבית אחותו של משל ברזניאק (יו"ר היודנראט), במרכז העיירה, לא הרחק מתחנת הרכבת.

סגירת הגטו והניסיונות להיחלץ ממנו

בתחילת השבוע של סוף חודש אוגוסט 1942 הוקף הגטו על ידי משמרות מוגברים של שוטרים אוקראינים, שחלקם הובאו ממקומות ישוב אחרים בסביבה. כמו כן החלו להחזיר לתוך הגטו את היהודים, שעסקו בעבודות חוץ.

באותו שבוע התקבלו בגטו ידיעות מהימנות בדבר חפירת בורות על גבעה סמוך לכפר סוכובולה, כ-3 ק"מ מערבית לרפולובקה החדשה. לא היה כל ספק לאיזו מטר החופרים את הבורות האלה. ידידים אוקראינים העבירו מידע לגטו, כי הגרמני עומדים לחסל את כל היהודים בגטו. הם דייווחו, שיש הכנות בשטח, כריית בורות, ריכוז כוחות עזר מן המשטרה האוקראינית, גיוס עגלות וכו'.

מהמשפחה שלנו היו באותו זמן מחוץ לגטו אבי ואחי שמואל. באחד הימים של אותו שבוע הוחזרו לגטו הנפחים מרפולבקה הישנה. אני זוכר, כי בדיוק כאשר ביקרתי בביתו של חברי, משה גולדברג, חזר אביו, לייזר, שהיה בין הנפחים שהוחזרו לגטו. הוא סיפר, שאחי שמואל, שהיה עימם הצליח לחמוק מן המשטר של השוטרים, שליוו אותם ברגל לגטו. שמחתי בליבי, שאחי שמואל הצליח להימלט.

אבא נמצא באותה עת עם קבוצת יהודים, שהועסקו בעבודות שונות ומפרכות בחלקת יער, שכיניה "רומנובקה" (בין הכפרי באבקה וסופאצ'וב). הוא הצליח להימלט יחד עם אנשי הקבוצה ולא חזר לגטו המוקף.

במשך אותו שבוע ניסיתי כמה פעמים, ביחד עם קבוצות אנשים שונות לחמוק מן הגטו, אך ללא הצלחה. באחד הלילות ניסנו לחמוק בשביל, ליד ביתה של משפחת זאסק, ממש בקרבת היער. במקום זה היה מוצב שוטר, שהכרנו מהעיירה שלנו, איוואן פאלאמרצ'וק. ישראל רעזניק, שכן שלנו מרפולבקה הישנה ניהל איתו משא ומתן, אך ללא הצלחה. בשל הזקיפים האוקראיניים, שהועמדו מסביב לעיירה, לא עשינו ניסיון נועז של פריצה מחוץ לעיירה ובדיעבד אני סבור, שניתן היה לעשות זאת. לא מעטים הצליחו לחמוק מן הגטו בין המשמרות, חלקם בעזרת ידידים מקומיים. היו ידיעות על תפיסת בורחים, מכות שספגו ואף מקרי מוות מירי על יהודים, שניסו להימלט מן הגטו.

עם חברי הטוב, משה גולדברג ז"ל, עשיתי ניסיון לחמוק מן הגטו בשעות אחר הצהריים, לכיוון הכפר פולוננה, על ידי חציית מעבר פסי הרכבת, שנמצאים בכיוון דרומית מערבית מן העיירה, תוך ניסיון לשחד שוטר אוקראיני שניצב במקום, אך ללא הצלחה. השוטר סרב לקבל מאיתנו את התמורה, עור מעובד לזוג מגפיים (סחורה נדירה ויקרה), וכמה אריזות טבק. עלי לציין, שהוא לא פגע בנו לרעה. חזרנו איפוא לתוך הגטו מיואשים, כלעומת שבאנו.

תוכנית הבריחה, שקיננה בראשי הייתה, לחצות את היערות לכיוון רפולבקה הישנה ולבקש סיוע ממשפחת צבולסקי, מידיד המשפחה, או מאחד החברים האוקראיניים, שאיתם למדתי בבית הספר. כוונתי הייתה להגיע לכפר סופאצ'וב, כ-5 ק"מ צפונית מרפולבקה הישנה, שבו ובסביבתו ראינו מקום מפלט בטוח יחסית ויכולנו לצפות שם לסיוע.

באותו שבוע חמקה מן הגטו הבת של הגב' גולדביטר, שכנתנו לבית שבו גרנו בגטו. היא הגיעה לרפולבקה הישנה ובסיוע ידידי המשפחה חזרה לגטו בלבוש נערה כפרית בניסיון להוציא את אמה ואחיה הקטן מן הגטו, כשהם מחופשים בלבוש של כפריות מהאזור, עם סלי נצרים על הגב.

שוחחתי עם הבת והיא סיפרה לי, שיצאה מן הגטו בדרך הראשית לרפולבקה הישנה, פגשה בשוטרים, אך אלה לא עצרו אותה. שונה היה המצב כאשר יצאה שוב. היא צעדה כמה עשרות מטרים לפני האם והצליחה לעבור את המשמרות, ואילו אמה ואחיה הקטן נעצרו על ידי השוטרים האוקראינים. האם הוכתה קשות ונאלצה לחזור פצועה ופגועה עם בנה הקטן לבית, שבו גרנו בגטו וסיפרה על התלאות שעברו עליה. למרות בגדי האיכרה והמטפחת על הראש, תווי פניה בגדו בה והסגירו את מוצאה. כאמור, בתה, שהייתה אז בת 12, הצליחה במסעה זה לצאת מהגטו למקום מבטחים ברפולבקה הישנה.

משפחת גולדביטר הגיעה לעיירה רפולבקה הישנה, בתקופת השלטון הסובייטי מן העיירה צ'רטוריסק וקבעה בה את מגוריה. בני המשפחה דיברו ביניהם בשפה הפולנית, דבר שלא היה מקובל אצלנו. בעלה, שהיה אדם משכיל, הועסק ביערות שבסביבה כאיש מקצוע ליערות ועצים (בראקאר). הגב' גולדביטר שימשה בעבר כמורה בבית ספר פולני בעיירה צ'רטוריסק.

עוד בתחילת התארגנות השלטון הגרמני במקום נאסר בעלה והועבר למחנה בקרבת רובנו וגורלו לא נודע. עם עקירת הקהילה היהודית מרפולבקה הישנה לתוך הגטו, עברה גם הגב' גולביטר עם שני ילדיה – בת ובן פעוט, ונמצאו שכנים באותו בית בגטו. היו ידיעות על הצלחתם של בודדים ומשפחות לחמוק מן הגטו בכל מיני צורות מוסוות וגלויות, חלקם בסיוע ידידים איכרים אוקראיניים ופולנים.

התחושה בגטו הייתה של חוסר אונים וקרבת הקץ. ביום שישי יום לפני חיסול הגטו, נודע לנו, כי בנו של משל ברזניאק, יו"ר היודנראט, ניסה להתאבד עם בני משפחתו על ידי בליעת רעל. התוצאה הייתה, שהרעל לא פעל על ההורים ואילו ילדיהם מתו ונקברו בחצר ביתם. שמענו על מקרה התאבדות נוסף של הא' וורמן, בעל מקצוע (בראקאר) בענף היערנות. הוא עשה את המעשה מחוץ לגטו, ביער שבו עבד, לאחר שלא הצליח להוציא את משפחתו, אישה ובת מן הגטו. משפחת וורמן הייתה משפחת פליטים יהודים, שהגיעה אלינו ממרכז פולין, כאשר פלשו הגרמנים לפולין והתגוררו ברפולבקה הישנה.

ידענו על בניית מקומות מחבוא ומסתור בבתים, במרתפים, ברפתות, במחסנים וכו'. הסיכויים לצאת ממקומות אלה בשלום היו קלושים. יצר הקיום וההישרדות העסיק את כולנו וזרם במחשבתנו, תוך ידיעה, שנותרנו ללא מוצא ומושיע. בכל התקופה בגטו חלמתי חלומות זוועה וסייטים. החלומות הסתיימו בבריחה ובהיחלצות מן המייצר. בבקרים קמתי מותש וסחוט פיסית ונפשית מן המאבקים שבחלומות והמציאות המרה. אני מניח, שרבים בגטו חוו אותן חוויות קשות.

בשבועות האחרונים לפני חיסול הגטו, היה מצב הרוח של כולנו מדוכא וקשה מאוד. הגיעו ידיעות מקוטעות על חיסולם של גטאות ורציחת יהודים בסביבה הקרובה והרחוקה. מפחד פן יקרה משהו, ישנו בלילה בבגדים.

לא קיימנו שיחות והתייעצויות על תוכניות בריחה, על מקום מפגש אפשרי מחוץ לגטו, על קבלת סיוע למגורים מידידים גויים. והיו כאלה, אומנם לא רבים אבל היו.

גירוש יהודים מהעיר Drohobycz (פולין) [2]

מה עושים כדי להציל חיים

בתוך כל האירועים חשבתי גם אני על מחבוא לעצמי ולמשפחה. חשבתי על מקומות מסתור אפשריים כמו: מרתף הבית, עליית הגג, בית השימוש שנמצא מחוץ לבית, הרפת הסמוכה, מיכל ציסטרנה ריק, ששימש לאחסנת נפט ונמצא בחוות מיכלים מעבר למסילת הברזל. מכל אלה, בחרתי בעליית הגג של הבית, שבו גרנו. הרעיון שבא לי כהבזק, היה לבנות מחיצה כפולה בעליית הגג, בחלק הפונה לגינה ולחצר. החלק הקדמי של הבית, שהסתיים בזווית, פנה לרחוב הראשי, אשר שימש כגבול הגטו במקביל למסילת הברזל. שיתפתי את המשפחה במבצע אישי של תחילת בנייתו של המקלט, מחבוא בעליית הגג, מתוך מחשבה, שאולי נזדקק למקלט כזה בשעת צרה, למרות הסיכוי הקלוש להצלה.

בבית שממול, מעבר לרחוב, הייתה אכסניה של חיילים גרמנים מחיל ההנדסה – ארגון בשם T.O.D, אשר עסקו בבניית מתקנים שונים בשביל הצבא הגרמני בחזית ובעורף. היחידה, שהתמקמה כאן, בנתה את הגשר על הנהר סטיר, ליד הכפר פולוננה. מקרשים שונים שפרקתי מגדרות של החצרות העורפיים ובעזרת כלים פשוטים – משור, פטיש ומסמרים ישנים, בניתי מחיצה כפולה בעליית הגג.

מבנה המחיצה – משולש, אורך הבסיס היה 6-7 מטר (כרוחב הבית), הגובה בקודקוד העליון כ-2 מטר. רוחב המחבוא בין הדופן החיצוני של הגג לבין המחיצה שבניתי היה כ-2 מטר. בכניסה למחבוא הייתה דלת מושווית בפינה השמאלית, שניתן היה להזיזה בקלות. למשקוף הפנימי של האשנב, אשר בדופן החיצוני של המחבוא, קשרתי חבל, כדי שאוכל להשתלשל בעזרתו לחצר האחורית במקרה של פריצה למחבוא.

את המלאכה ביצעתי לרוב, כאשר ירדו גשמים ובעת סערות ברקים, שפקדו את האזור. אלה שימשו הסוואה לרעש של הניסור ודפיקות הפטיש. את סוד בניית המחבוא גיליתי לידיד מוסייה ברזניאק, בנו של השכן וואליה ברזניאק, נער ערני ונבון כבן 15. ללא היסוס התנדב לעזרתי, וכך במשך כמה שבועות של עבודה הקמנו את המחבוא. הוא היה מוכן, כאשר העיירה הוקפה במשמרות משטרה והגטו נסגר ליציאה.

קרב הקץ

כאמור, הגטו נסגר ביום ב' של השבוע, ב-24.8.42 על ידי משמרות של שוטרים אוקראינים מקומיים, שתוגברו בכוחות משטרה מן האזור והוצבו מסביב לעיירה. אין יוצא מן הגטו. קבוצות עבוד השונות ובודדים מכל מני מלאכות, שבהן הועסקו מחוץ לתחום הגטו, חזרו והוחזרו אליו בליווי משטרה.

במשך ארבעה חודשים של קיום הגטו כלל לא הופקדה עליו שמירה. עם הקפת הגטו והעיירה רפולובקה על ידי משמרות שוטרים וחדירת ההכרה, כי זה סופו וחיסולו, רווחו שמועות על יוזמת מרי, שתתבטא בשריפת הגטו ובמהומה שתיווצר על ידי כך, תתאפשר בריחת המונים.

מחשבות אלו נדחו בנימוקים של התאבדות ללא צורך, כל עוד קיים סיכוי ולו הקלוש ביותר, שהעניין יסתיים אחרת. שמועה עברה מפה לאוזן, כי הסיבה להצבת המשמרות היא עריכת מפקד של אוכלוסיית הגטו. בעבר אכן נערכו כמה מפקדים בכיכר בעיירה. בדיעבד, ניתן לומר, שמפקדים אלה היו פעולת הסחה מצד הגרמנים, למה שצפוי ליהודי הגטו. לקראת סוף השבוע האווירה בגטו הייתה קשה ומדכאת, תחושה של חוסר מוצא ושל הקץ המתקרב. עם זאת, לא הייתה בהלה ופאניקה.

ביום שישי של אותו שבוע, ערב שבת, הגיעה חברתי, הניה קושניר ז"ל, לביתנו. ישבנו בגינה הפונה לחצר. זו הייתה פגישת פרידה. שנינו ידענו שלא נראה עוד. סיפרתי לה על המחבוא שבניתי והזמנתי אותה לבוא להסתתר בו. הניה סירבה ואמרה, שאינה רוצה להיפרד מהמשפחה. הניה, האם ליבא (ממשפחת בריק), אחותה ריבה ואחיה ישראל – כולם נספו.

באותו ליל שבת חשנו, שמחר, ביום השבת, יחוסל הגטו וזאת עלפי סימני ההכנות. מחוץ לגטו ותכונת השכנים הפולנים והאוקראינים. ליד מטה הז'נדרמריה היה ריכוז גדול של שוטרים ועגלות רבות של איכרים, שהובאו לקרבת מקום למטרה לא ידועה. כאשר החשיך, החלו דיירי הבית וכמה שכנים מבית סמוך להיכנס לאט ובשקט למחבוא שבעליית הגג, כדי להישאר בו כל הלילה, פן יקרה משהו.

באותו לילה שהיינו במחבוא כמה משפחות עם ילדים ואלו הם: אמי הניה, אחי לייבל, אחותי לאה, סבתי פסיה ואנוכי, אחות אמי, פרומה ידושליבי והבת פרל, בעלת הבית (אחות וואליה ברזניאק), בתה זלאטה ובנה, חברי ורעי משה גולדברג וידידי ועוזרי מוסייה ברזניאק. חלק מן האנשים שהצטופפו במחבוא הביאו עימם מעט מזון ומים לשתייה. נעלתי את הפשפש המוסווה של המחיצה. היה צפוף והאוויר היה דחוס והתפשט בו ריח של זיעה חמוצה. באוגוסט הימים והלילות חמים מאוד ספק אם היינו מחזיקים מעמד שם ולו יום אחד. כל אחד התארגן איך שהוא לקראת הלילה, לרוב בשכיבה מכורבלת לא מצעים עם הקרשים הגלויים.

השכם בבוקר, בשבת, שמענו רעשים וקריאות לצאת מן הבתים ולהתרכז בכיכר העיירה למפקד. שמעתי את קולה של גברת צ'ודלר, בעלת הבית אשר מסרה בשם אחיה משל, יו"ר היודנראט, כי חובה לצאן מן המחבואים, מאחר שיודעים על קיומם ואלה שיתחבאו יוצאו להורג. היססנו מעט והתחלנו לצאת מן המחבוא ומן הבית לתוך החצר.

מעבר לגדר ראיתי את ר' יונה רוזנפלד ז"ל בלוויית כמה מבני משפחתו. משפחת רוזנפלד גרה בגטו בביתו של וואליה ברזניאק, בשכנות לבית שלנו. ר' יונה היה לבוש בגדי שבת ועם קפוטת שחורה, שמעתי אומר, שהוא ומשפחתו נוהגים כמנהגי שבת, למרות המצב הנואש ושב לביתו.

קודם לכן הופיעה בחצר אחותו הקנה של חברי משה גולדברג ז"ל, פראדל שמה, וקראה לו לשוב למשפחתו והוא עשה כך. כאמור, יצאנו מן המחבוא משפחות ובודדים והתחלנו לנוע מכיוון הגינה, לחצרות הפנימיות של הבתים, לכיוון הריכוז, מרחק של כמה מאות מטרים. צעדנו יחד – אמי הניה, סבתי פסיה, אחותי לאה, אחי לייבל ואנוכי. לידנו הלכה דודתי פרומה ובתה פרל. קרבנו למעבר שבגדר, מרחק של כ-30 מטר מן הבית. נעצרנו לרגע ואז פנתה אלי סבתי פסיה ז"ל ואמרה בשפת יידיש "אברהם, קער זיך אום צוריק אין באהעלטעניש אפשר וועסטו בלייבן לעבן" – "אברהם חזור למחבוא אולי תינצל".

התחבקנו, החלפנו מבטים עצובים של פרידה ותוך כדי כך סבתי לאחור. כאן נפרדת לעולמים מיקירינו. הם המשיכו בשביל המוביל לדרך הראשית והשתלבו בתהלוכה הנוראה של כל תושבי הגט למסעם האחרון, ברגל, אל גיא ההריגה בגבעות הכפר סוכובולה, במרחק של כ-3 ק"מ. פה ושם נשמעו יריות, צעקות ובכי חרישי מתמשך.

חזרה למחבוא ומה הלאה?

חזרתי ועלית למחבוא ושם מצאתי את ידידי מוסייה ברזניאק ואת הגברת גודלביטר. סגרתי את הפשפש ועצרנו נשימה. הסרתי מהבגד את הטלאי הצהוב. לא עבר זמן רב ושמענו צעדים עולים בגרם המדרגות המוביל אל עליית הגג. אלה היו, כנראה, שוטרים או סתם שכנים גויים בחיפוש אחרי יהודים מסתתרים ורכוש יהודי.

הדבר חזר ונשנה משך שעות, אולם עד מחיצת המחבוא לא הגיעו. מפאת החושך והריקנות הדליקו גפרורים כדי לראות טוב יותר. המחיצה שבניתי הסתיר את האשנב החיצוני שפונה לגינה. מדי פעם שמענו יריות, צרחות, מכות ובכי בערבוביה מחרידה. הבנו שנתפסו יהודים, שניסו להסתתר בבתי הסמוכים במקומות מאולתרים.

כבר בשעות לפני הצהריים החלו למלא את הבית שלנו ברהיטים וחפצים שנאספו מבתי אחרים. וכך, כנראה, נעשה בכמה מקומות בגטו שהתרוקן. פחדתי, שמא יינעל הבית בגלל זה ואולי אף תוצב שמירה על הרכוש שנאסף בתוכו. למזלנו, זה לא קרה. מאידך, חשבתי, שזה יכול היה לשמש מחסום לחיפושים בבית, שבו הסתתרנו.

בשבת אחר הצהריים פסקו הביקורים והחיפושים בבית לקראת יום א', שהוא יום המנוחה של הפולנים והאוקראינים. למחרת, ביום ראשון, שמענו קולות שירה, שבקעו מן הרחובות. חלק מן האוכלוסייה הגויית חגג את חיסול הגטו במשתאות והוללות. לראשונה שמעתי שקשוק גלגלי רכבת, שהגיעה מכיוון מערב והבנתי, כי גשר מסילת הברזל, שעל הנהר סטיר, הושלם.

ביום ג' שלאחר חיסול הגטו, מאוחר בערב, יצא מן המחבוא, מוסייה ברזניאק. הוא ביקש להתגנב דרך החצרות הפנימיות לבית שבו גרה משפחת פולנים, ידידי המשפחה, הנמצא לא הרחק מן המחבוא. כוונתו הייתה לקבל ידיעות וסיוע להיחלץ מן הגטו. הוא הבטיח לשוב כדי לספר לנו מה קורה בחוץ, ובעיקר אם קיימת שמירה על הגטו הריק. היה לי חשש, שמא יקרה לו משהו ויאלץ להסגיר אותנו. מוסייה לא שב למחבוא. לימים הוברר לנו, כי ידידי המשפחה הזהירו אותו מן השהות במקום וכיוונו אותו לכפר, שבו אמור היה להסתתר אבא שלו, וואליע ברזניאק.

למחרת בלילה ירדנו, גברת גולדביטר ואני, מעליית הגג לחצר האחורית. תלשנו מהגינה סלק וירק אחר, שמצאנו שם וכרסמנו ככל שניתן. מזון אחר לא היה לנו. שהינו שם שהייה קלה, היה שקט מחריד בכל הסביבה. לא חשנו משמרות או זקיפים בסביבה ואז חזרנו למקלט. הייתי צריך לקבל החלטה לגבי מועד עזיבת המחבוא, וקבענו לדחות את היציאה ליום שישי הקרוב, שבוע ימים לאחר חיסול הגטו וכך אומנם היה.

הרהורים ומחשבות במשך שהותי במחבוא

ההלם הראשוני פג במקצת. מחשבות רדפו מחשבות, השאלות מנקרות – מה לעשות אם יגלו את המחבוא? לנסות לברוח? מוטב להיפגע תוך כדי בריחה, מאשר להיות מושל מושפל למקום ההרג. ברירות ומוצא אין. החושים מחודדים ויצר הקיום וההישרדות פועל. העסיקו אותי מחשבות ושאלות הקשורות באמונה והדת, שלתוכה נולדנו והתחנכנו עליהן. חלק ניכר מהמצוות קיימנו, האם זהו עונש בעד חטאים למיניהם ואי קיום מצוות? אולי לנדור נדר בדבר שמירת השבת, אם אצא מן הגיהנום? קורים דברים איומים ונוראיים והעולם ממשיך להתקיים – איך זה יכול להיות כך? האדמה לא רעשה, אין בה קול ואין נס. הייתה לי תקווה: אולי אחי לייבל, שהיה נער נבון וזריז מאוד הצליח לחמוק מן התהלוכה. משום מה דמותו נעלמה לי מהתמונה של הפרידה מן המשפחה עד היום הזה. לפני כמה שנים סיפר לי לראשונה ידידי, סנדר שוורצבלט, מניצולי העיירה, כי ראה את אמי ואת יתר בני המשפחה צועדים במסעם האחרון, ממקום מסתור שהוא מצא מתחת לגשרון שבצד הדרך. זו הפעם האחרונה שמישהו, שנותר בחיים, ראה אותם.

עוד שאלתי את עצמי, איפה נמצאים אבי ואחי שמואל, אשר לא שבו לגטו וכן היכן יקירינו? הייתכן שנרצחו? מדוע? מה פשעם? אולי בכל זאת קרה נס וניצלו וכך מחשבה רודפת מחשבה, חולפים הרהורים, תמונות ורעיונות משונים.

עיקר דבר – העסיק אותי תכנון היציאה מהמקום ומעבר למקום מבטחים. יש משמרות או אין, יום היציאה, נתיב הבריחה, היעד, הפתעות בדרך וכו'.

קצת פרטים על המצב בתוך המחבוא

היה לנו מעט לחם יבש ומים, שאריות ממה שהותירו באי המחבוא בליל שבת, שעזבו בבוקר. פעמיים ירדתי בלילות מן המחבוא שבעליית הגג לגינה שבחצר והבאתי מהם כמה מיני ירקות.

היה במחבוא דלי לעשיית צרכים. השימוש בו היה מועט, הייתה התאפקות ככל שאפשר. פחדנו פן ידלפו ריחות העלולים להסגירנו, למרות שהדלי היה אטום במכסה ובסמרטוטים. ביום היה מחנק מהחום. היו טפטופי גשם, אשר החמירו את המחנק. התפללתי לחושך הלילה, לגשם ולסערת רעמים ביום. ראיתי בהם כמגינים עלינו. החושים מחודדים, המתח קיים והשינה לא שינה.

כאמור, התוכנית של היציאה מהגטו שחוסל, היעד ודרכי המעבר העסיקו אותי מאוד במחבוא. להתחלק בכוונות ולקבל עצות משותפתי לגורל, לא היה בהם להועיל. אסרנו על עצמנו את הדיבור, ורק דברי לחש פה ושם על דברים שנראו חשובים. כיוון הבריחה של מוסיה ברזניאק היה שונה משלי, ואילו הגברת גלדביטר רצתה, אם יתאפשר, להצטרף לבתה, שנמצאה בחסות משפחת ידידים ברפולבקה הישנה. זה גם היה הכיוון שלי.

דירת מחבוא בגטו (פולין) [3]

תוכנית היציאה מן הגטו

המחשבה שהתגבשה בסופו של דבר הייתה, להגיע לביתו של איכר אוקראיני בשם אנדריי דרוויאנצ'ייק, אשר גר באחד מן החוטורים (חוות) של הכפר סופאצ'וב. אנדריי דרוויאנצ'ייק – "איש העץ", זה כינויו, על שום שרגליו היו קטועות מעל הברכיים, ובמקומן היו מחוברים לדגמים מעין פרוטזות מעץ. את הרגליים איבד במלחמת העולם הראשונה, כחייל לוחם בצבאו של הצאר הרוסי, ניקולאי השני.

איכר זה ובני משפחתו היו ידידים קרובים למשפחה שלנו מזה שנים. הוא גר בבקתת-עץ באחד החוטורים (דוברובקי) המרוחקים של הכפר סופאצ'וב, בקרבת הנהר סטיר, מרחק הליכה של כ-20 ק"מ מהגטו בדרך עפר ראשית, במסלול מוכר לי פחות או יותר: יציאה מן הכפר רפלוברקה החדשה בכיוון מערב לכפר סוכובולה תוך מעבר חגורת יער, מרחק של כ-4 ק"מ. אחר כך, חציית חלקת יער שנייה לכיוון רפלוברקה הישנה מרחק של כ-9 ק"מ, פנייה צפונה, עקיפת העיירה בסמטאות ובשבילים מקבילים לדרך הראשית לכיוון היציאה הצפונית. בדרך לכפר באברקה, מרחק של כ-4 ק"מ. חציית הכפר באברקה לאורכו בדרך לכיוון סופאצ'וב, מחוז חפצי, מרחק של 4-5 ק"מ.

חשבתי, כי אם לא אספיק לעבור את כל המסע באותו לילה, אנסה למצוא מחסה למשך היום ברפלוברקה הישנה. לא הייתה לי חלופה ברורה לאנדריי דרוויאנצ'ייק, אך סברתי, כי בכל מקרה, אם אגיע לסופאצ'וב, אקבל מחסה זמני ליום-יומיים אצל משפחה אלמונית, עד שאמצא סידור אחר, או אמצא את אבי ואחי שמואל.

תיאור תמציתי של הכפר סופאצ'וב ואנשיו

בחוטור של אנדריי יצא לי לבקר לפחות פעם אחת. האיכר הזה ובני משפחתו היו מבאי ביתנו ברפלוברקה הישנה, והיו מתארחים אצלנו לפחות פעם בחודש, כאשר היה אנדריי מגיע עם עגלתו רתומה לסוסים, לרבו עם אשתו, בנו ובתו לשם קבלת תגמולים כנכה מלחמה, בסניף הדואר המקומי, הפרוטזות היו מסוג שלא אפשרו לו לנוע. בנו היה סוחר אותו על גבו ומביא אותו מן העגלה אל מקום חפצו.

בקץ היה מוריד את אביו לסירה וזה היה עוסק בדיג משך כל היום בנהר סטיר שבקרבת ביתו. הדגים יובשו ושימשו כמזון. את העודפים היו מחליפים במצרכים אחרים. מרבית האיכרים של הכפר סופאצ'וב היו קונים "שלנו", לרבות שתי המורות הפולניות של הכפר. הם נהגו לקנות בחנות אצלנו גם באשראי ובהחלפת סחורות מצרכים שונים, החל מדג מלוח וכלה בבדים ובבגדים.

בימי החגים שלהם, כאשר באו לתפילה בכנסייה המקומית היו נוהגים להתארח בביתנו ולסעוד ליבם במאכלים, שהיו מביאים עימם. לא מעט זוגות מאותו כפר ערכו את סועדות הנישואין שלהם בבית שלנו, לאחר שנישאו בכנסייה הפרבוסלבית המקומית.

בני הכפר סופאצ'וב, איכרים אוקראיניים, מרביתם חיו בדלות, הכירו היטב את בני משפחתנו ובמשך השנים נרקמו יחסים ידידותיים בינינו. ביתנו שימש להם כמקום לפוש בו וכמפגש בימי החגים שלהם ובימי הבזארים. המיחם עם מים רותחים על שולחן, האוכל והתה עמדו מוכנים. בחצר ומסביב לבית החנו את עגלותיהם, השקו והאביסו את הסוסים. אנו הילדים, לא הכרנו אותם בשמות, אבל הם הכירו אותנו היטב וידעו לזהותנו בציון המילים בשפה האוקראינית "מבשיקוב סין" שפירושה: "הבן של משה".

בכפר הזה התגוררו כמה משפחות יהודיות, שסופחו לגטו רפלוברקה החדשה. הייתי משוכנע, שחלק מניצולי הגטו יחפש מקלט בכפר זה, וביניהם אבי ואחי, אם לא נתפסו בדרכי הבריחה שלהם. הנחה זו התגלתה אחר כך כנכונה.

היציאה מן המחבוא – מסע ל"חופש"

ארזתי בתרמיל שהיה עמי כמה חפצים חיוניים שנמצאו במקום: ספל, מכונת גילוח ידנית (של ספר), בד לבן שסבתא פסיה שמרה אותו בשביל הכריכים במשך שנים רבות. גם הגברת גולדביטר אספה כמה מחפציה לקראת היציאה לדרך.

בליל שישי, 4.9.1942, בשעה 11:00 בלילה לערך, יצאנו מן המחבוא לדרך עם חששות כבדים בלב מצד אחד, ובתקווה להצלה מצד שני. היה ליל ירח, סוף השבוע השלישי של חודש אלול. בשבילי הגינות ובחצרות בתי היהודים שהתרוקנו, והיו פרוצים לכל עבר, היו מראות של פוגרום - חפצים ובגדים שהושלכו מן הדירות. פסענו חרישית לדרך הראשית – דרך עפר אל מחוץ לגטו.

למזלנו, לא נתקלנו אף בנפש חיה אחת, רק בעת צאתנו מהמחבוא – ראינו שניים, שטיילו להנאתם לאורך המדרכה בקרבת הבית, שבו גרנו בגטו. אלה היו איש צבא גרמני בלוויית בתו של הד"ר פופוב, שאת קולה הכרתי, רופא ידוע ברפולובקה והסביבה, אשר יהודים רבים נזקקו לטיפולו. נצמדנו לקיר הבית, עד שאלה הסתלקו ואז המשכנו.

דרך המעברים שבין הגינות הגענו לחצר הבית, שבו אמור היה שותפנו למחבוא מוסיא ברזניאק, אשר עזב אותנו כמה ימים לפני כן לקבל סיוע. היינו צמאים ושתינו מים מן השוקת, שהייתה במקום ושימשה את בעלי החיים של בעל הבית. התקרבו לבניין הדואר, שהיה בין המבנים הראשונים בכניסה לרפולובקה החדשה, לא נתקלנו במשמרות.

כאמור, היה ליל ירח, והראות הייתה טובה. המשכנו בצעידה מזרזת מערבה, לכיוון רפולובקה הישנה. לאורך השביל של הדרך הראשית צמחו שיחים בגובה אדם, כמעין משוכת גדר. בתי הכפר סוכובולה היו מפוזרים מנגד לאורך הדרך מימיננו.

הלכנו והתקרבו לחלקת היער השנייה. ביציאה מן הכפר סוכובולה. כשהיינו כ-200 מטר מפאתי היער, שמעתי פתאום מאחורינו חריקות עגלות נוסעות על דרך העפר. עצרנו והסתתרנו מאחורי השיחים עד עבור השיירה. היו שם 5-6 עגלות רתומות לסוסים. הבחנתי בעגלונים, אשר דיברו ביניהם בקול רם בשפה האוקראינית. המתנו במקום כרבע שעה ואז הבחנו בעוד עגלה מזדנבת אחרי השיירה, שעברה קודם לכן. כאשר זו התרחקה, קמנו והמשכנו במסע בשביל המקביל לדרך העפר.

כדי לא לאבד זמן החלטתי מייד לשנות את הכיוון – במקום להמשיך מערבה לרפולובקה הישנה, לעקוף אותה על ידי מעבר דרך הכפר צ'ודלה לכיוון צפון, מרחק של כ-4 ק"מ, חציתי את היער. מערבה בדרך, שהתחברה שם עם הבתים הקיצונים של הכפר באבקה, מרחק של כ-7 ק"מ, ומכאן שוב לכיוון צפון, לכפר סופאצ'וב, מחוז חפצי, מרחק של כ-3 ק"מ.

חצינו איפוא את דרך העפר במקום, שבו נעצרנו, כמעט בפאתי היער בכיוון צפון לכפר צ'ודלה. לאחר כחצי ק"מ התקרבו לבית עץ בודד של איכר מקומי. לא הייתי בטוח אם אנו על הדרך הנכונה והחלטתי להעז ולדפוק בדלת הבית כדי לברר אם זו הדרך לכפר צ'ודלה ומה הכיוון למעבר ביער. הצטיידתי במוט עץ, שמצאתי במקום, כאמצעי הגנה וקרבותי לבית.

הדרך הוליכה אותנו לאורך כל הכפר, שבמרכזו עמדה באר מים, עשויה קורות עץ. היינו צמאים, שאבתי מים בעזרת ספל שקשרתי לקצה המוט, שמורידים לתוך הבאר. שתינו מן המים והמשכנו בדרך לכיוון פאתי היער.

נכנסנו לתוך מעבה היער. הלכנו בשביל שליד דרך העגלות. צמרות העצים הסתירו את אור הירח. ספק התגנב בליבנו וחששנו מסטייה לשבילים המסתעפים מדי פעם מן השביל הראשי. אחרי שהלכנו זמן מה, הבחנתי בקרחת יער, שעליה עמדו בית גדול ורפתות בתוך חצר מגודרת. זה היה ביתו של היערן המקומי ומשפחתו. הכרתי את המקום מהזמנים,

שבהם עבדתי באזור עם קבוצות עובדים יהודים, שנשלחו מן הגטו. הכרת המקום נתנה לי ביטחון, שאנו צועדים בכיוון הנכון.

חצינו את מעבה היער. אני מעריך, שרוחבו בקטע זה היה כ-4 ק"מ, ומייד לאחר מכן התקרבו לשורות שיחים גבוהים שבשולי היער ושוב יצאנו לדרך עפר. אחרי הליכה של כ-3 ק"מ נוספים בכיוון מערב, הבחנו בבתיים בודדים של כפר ושערי שהם שייכים לכפר באבקה.

בחושך, לפני עלות השחר, מצאנו את עצמנו בפתח חצרו של איכר. התקרבו יותר פנימה, הבחנתי בעגלה עמוסת שחת ועליה צללית של איש וקלשון בידיו, העוסק בפריקת השחת לתוך הגורן. האיכר הפסיק מלאכתו והביט עלינו. ברכתיו לשלום בשפה האוקראינית ואמרתי לו בלי היסוס, שאני מן העיירה רפולובקה הישנה ולאבי קוראים משה, בשפתם מבשיק, רק כך יכול היה לזהות אותי אם בכלל. ביקשתי ממנו סיוע בהכוונה לדרך המובילה לכפר סופאצ'וב.

האיכר ירד מערמת השחת שעל העגלה והזמין אותי לביתו. הוא העיר את אשתו וציווה לתת לי לחם וחלב. הוא סיפר לי, כי אבי עבר באותה הדרך וסר לביתו לבקש עזרה. התחלקתי במזון עם הגברת גולדביטר שהייתה עימי. לאחר מנוחה קצרה הוביל אותנו האיכר מחוץ לחצרו והדריך אותנו בכיוון החוטור שכיניו "דוברובקי", בכפר סופאצ'וב.

כאן נפרדתי מגברת גולדביטר, היא בדרך לכיוון רפולובקה ישנה, שם מצאה מסתור בתה בבית של ידידי המשפחה ואני המשכתי לכפר סופאצ'וב. קרני אור ראשונות החלו לבקוע. אחרי מרחק של כ-3 ק"מ התקרבתי לחוות איכרים של הכפר סופאצ'וב. נכנסתי לחצר של החוטור ומצאתי ממחסה בערמת קש, בפינה מוסתרת שליד גדר הרפת.

שמעתי חריקת דלת הבית של האיכר ולכיוון שלי צועד בעל הבית, שזה עתה קם משנתו, ישר למקום, שבו התמקמתי. האיש קרב אלי מופתע ובהיסוס מה שאל מי אני ומהיכן אני. השבתי לו והוא הזמין אותי לביתו והושיבני ליד שולחן האוכל. סעדתי יחד עם בני משפחתו ארוחת בוקר. כאן ייאמר, כי בני הכפר הזה הכירו את המשפחה שלנו. אני לא הכרתי אישית את מרביתם. הזיהוי – הבן של משה (בשפתם "מבשיקוב סין") הספיק.

האיכר סיפר לי, כי אחי שמואל ביקר בביתו לפני כמה ימים במעבר וחיפוש מקלט בסביבה. הוא הבהיר לי, כי המקום שבו הוא נמצא, ליד דרך ראשית, מסוכן, מאחר שמדי פעם משוטטים באזור שוטרים אוקראינים. הסברתי לאיכר האלמוני לאן פניי מועדות, ולאחר מנוחה קצרה הוביל אותי לשביל, היוצא בכיוון הישר לחוות אנדריי דרויאנצ'יק, הנמצאת באזור קבוצת החוטורים הקרוי "דוברובקי". הודיתי לו ונפרדתי ממנו בקצה חלקת האחו, שליד הגורן. היה בוקר מוקדם של שבת, שבוע ראשון לאחר חיסולו של גטו רפולובקה.

האירועים הקשים ויצר הקיום וההישרדות לא אפשרו לחוש את עוצמת הטרגדיה שפקדה אותנו. עם זאת, לקראת הקטע האחרון שבמסלול הבריחה מן הגטו, הרגשתי הקלה של קרבה למקום מבטחים. צעדתי בשביל צר, אשר משני צידיו אחו ירוק, כרי דשא רחבים מכוסים טל, שגבולו לכיוון מערב הנהר סטיר, כיוון שאליה הלכתי. במקומות רבי סכר נקצר העשב, ונערמו ערמות שחת יבשות. הבוקר היה ערפילי ולא נתקלתי בנפש חיה, עוד קילומטר, עוד קילומטר, לא מרגיש עייפות. חוותו של אנדריי כבר נראית ממרחק כמה עשרות מטרים, והנה עומד אני בפתחה של בקתת האיכר אנדריי דרויאנצ'יק, קטוע הרגליים. פתחתי בהיסוס את בריח דלת העץ של הכניסה. נשמעה חריקת הדלת ומייד שמעתי צעקה: מי זה, גנב? על דרגש במחסן הכניסה לבית (מה שקרוי בלשון האוקראינית "סייני"), התרומם בעל גוף מגושם, תוך שהוא משפשף את עיניו. היה זה בעל הבית, אשר הכיר אותי מייד, קרא בשמי ופנה אלי בכמה דברי ברכה מתוך התרגשות והפתעה. אשתו של אנדריי התעוררה מהרעשים, יצאה אף היא מהבית וקיבלה אותי בברכות ובחמימות.

אנדריי סיפר לי, כי אבי ביקר אצלו בנתיב הבריחה וכי כמה מבני העיירה נמצאים בחוות המפוזרות באזור וביניהם דודי יהושע, אח אמי הניה. הוא ידע לספר לי, כי בעוד כמה ימים יבואו מהם לאסוף מזון ואז נחליט על הצעדים הבאים בקשר אלי. בינתיים העבירו אותי למסתור מן הבקתה לעליית הגג של הגורן.

שכבתי עיף בתוך ערימת השחת עם ריח משכר וריחות הפרות והחזירים, ששכנו מתחתי ושקעתי בשינה עמוקה. בשעות הצהריים הגיעה לגורן הבת של אנדריי למקום המחבוא, הביאה לי אוכל ופניה מחייכות. היא הייתה המקשרת ביני לבין בית המשפחה. בני המשפחה של האיכר אנדריי דרוויאנצ'יק העלימו את דבר הימצאותי בביתם מהבן הצעיר שלהם מחשש, שיספר על כך לחבריו ומהלשנה. מאוחר בערבים יצאתי לפי עצת בעל הבית, לשהות בחפירה מוסתרת בחוץ כדי לשאוף אוויר צח.

המפגש הראשון עם שרידים מהגטו

עברו כמה ימים ויהודים משרידי הגטו הגיעו ערב אחד למקום. ביניהם דודי יהושע ז"ל, לייזער וואווצ'וק ויעקב בריק. הם לא האמינו למשמע אוזניהם, כשבעל הבית אנדריי ספר להם, כי ניצלתי מהגטו ואני נמצא כעת בחסותו. המפגש עם בני העיירה היה מהמם, מרגש וקשה. עוד באותו לילה הצטרפתי אליהם למסע בחזרה למקום המסתור שלהם בחוטור, שכינויו "שצ'וקובי", בחלק המזרחי צפוני של הכפר סופאצ'וב.

אחרי מסע לילי של כמה ק"מ דרך שדות שנקצרו, חורשות וחוטורים הפזורים לאורך דרך העפר הגענו מוקדם בבוקר לבית כפרי, הנמצא מוסתר בתוך שיחים גבוהים ובקרבת יער עבות. האיכר שקבל את פנינו היה מופתע מאד, שנמצא עוד בן של משה מרפולובקה, שהצליח למלט את נפשו מהגטו. אני לא הכרתי את האיכר. נתכבדנו במקום בלחם, תפוחי אדמה מבושלים ושתייה.

כעבור שעה קלה הוביל אותנו האיכר דרך שביל שמאחורי בקתתו. לאחר שליווה אותנו מעט בכיוון המסתור, עזב את המקום ושב לביתו. האזור נראה פראי, כאילו שרגל אדם לא דרכה בו בעולם. משני צדי השביל השתרעו ביצות טובעניות, וכל סטייה מן השביל הסלול בולי עץ צרים, הייתה בו סכנה של שקיעה. ערפילים היו פרושים מעל האזור כולו, הראות הייתה קשה. החזקנו איש בגדי רעהו ואחרי צעדה אטית משך זמן מה התקרבו לקצה הביצה. עלינו על רמה לא גבוהה ועליה עצי אורן גבוהים וצפופים. אחרי כמה עשרות מטרים הרגשתי בריח עשן שעלה ממדורה קטנה ומיד מצאתי את עצמי בקרב קבוצת נוודים מבוהלים בבגדים מרופטים ועם שיער מגודל. כשני מניינים משרידי עיירתנו, ביניהם אישה אחת או שתיים התקבצו כאן בסיוע איכרי הסביבה. כאן פגשתי את אבי משה ז"ל, את אחי שמואל ואת לייבל ידושליבי, בן אחות אמי פרומה ז"ל.

כולנו היינו בהלם מן המפגש הלא צפוי. התחבקנו, בכינו כמו ילדים ולא האמנו אם זאת מציאות או חלום. זמן מה לא יכולנו להוציא הגה. לאחר שנרגענו, ספרתי בקיצור את קורותיי מאותה שבת שחורה שבה חוסל הגטו, ובלב מעט נחמה – מהמשפחה שרדו אבי, אחי שמואל, אנוכי, הדוד יהושע – אח אמי ולייבל, בן אחות אמי.

החלקה שבה מצאו מקלט הייתה מבודדת מכל ישוב. השטח כולו היה כמין כיכר בקוטר של כמה עשרות מטרים. מסביבו ביצה טובענית עם צמחיה סבוכה. הגישה לאתר זה קשה במיוחד. האיכר, מארצ'י שמו, שגר בקרבת מקום הוביל את ראשוני הפליטים היהודים, שהגיעו לחוותו, למקום זה, שנמצא בלב ביצות ה"סטובלו" למסתור זמני, עד שיירגעו הרוחות ויימצא מקלט או מסתור טוב יותר. מדי כמה ימים יצאה קבוצה של 3-4 אנשים לאסוף מזון מן הכפרים המפוזרים בחוות המבודדות.

במטען הדל שהבאתי מהגטו היה פריט אחד יקר ערך – מכונת תספורת ידנית, כמו אצל הספרים. המכונה הייתה של בן דודי לייבל, שגילה לי בעבר את מקום הימצאותה בביתם בגטו וכך ידעתי לאסוף אותה לתוך תרמילי במחבוא, שבעליית הגג בגטו. מכונת הגילוח הייתה לנו לתועלת רבה ושרתה אותנו בנאמנות במשך כל שהותנו במקום הזה בחלקת האדמה הפראית והטובה.

היינו שם כשני מניינים, "הימים הנוראים" קרבו ועמם השתנה מזג אויר, מלווה ברוחות ובגשמים. קיימנו את תפילות החג תחת כיפת השמים. היה זה מחזה קורע לב במיוחד, של אנשי עדה קטנה, עטופים בטליתות ששמרו עליהן כבבת עינם, בתפילת ראש בתפילת ראש השנה, שבועיים לאחר שאיבדו את כל היקר להם, ועל ראשיהם רובצת כליה. ואכן, נשמע בכי חרישי מפי גברים, שלא הזילו דמעה אף פעם בחייהם.

נותרנו במקום עד אחרי יום הכיפורים. במשך שהותנו במקום נשמעו בקרבתנו מדי פעם צורות ירי. ידענו שברחו מגטו וולדימיריץ והסביבה לכיוון היערות האלה. סכנה גדולה ארבה גם לנו. למרות שהמקום נחשב למקום מבטחים, לא חסרו מלשינים בין הכפריים שבסביבה, אשר תמורת מלח, שהיה אז מצרך נדיר, או גמול אחר שהבטיחו השלטונות, היו מוכנים להלשין ולהסגיר יהודים, ששרדו והסתתרו במקומות שונים.

הסתיו התדפק, גשמים, רוחות וקור בישרו את בוא החורף הקשה. עפ"י עצת איכרים טובים ובעקבות שמועות, שהגיעו אלינו מיהודים נודדים אחרים, עזבנו את חלקת האדמה הטובה, שגם אליה התקרבה סכנה, והתחלנו לנדוד צפונה יותר, בחיפוש אחרי מקומות מבטחים אחרים, בנתיבים, שסכנות ארבו בצדם.

התקוות נגוזו, העתיד ניבא רעות ומצב הרוח היה קודר. ידענו, כי צבאות גרמניה נמצאים בעומק רוסיה. אין כל מכשול בפניהם והניצחונות אתם. כמה זמן נוכל אנו להתקיים כחיה נרדפת, גם אם בסביבה, שבה נמצאנו, ניתן לנו סיוע ע"י איכרים וידידים, מכרים ואלמונים.

מן המפורסמות הוא, שהאוקראינים ככלל הנם אנטישמים ושונאי יהודים. לנו חשבון היסטורי ארוך אתם על הפוגרומים, שעשו בקהילות היהודיות ובפרטים ברחבי אוקראינה לאורך דורות. מרבית מנהיגיהם הפוליטיים והרוחניים דתיים מן הכנסייה הפרבוסלאבית, הטיפו והסיתו לשנאת יהודים. תופעה זו דוכאה אמנם בזמן השלטון הסובייטי, אך התעוררה מיד עם התמוטטותו וביתר שאת.

רבים מבני העם האוקראיני שרתו ביחידות משטרה שהקימו הגרמנים, שיתפו פעולה בדיכוי וברצח העם היהודי בזמן השואה, בגטאות, במחנות ריכוז ובמצוד אחרי אלה, שהצליחו לנוס מן הטבח. נוספו על כל אלה מעלליהן של היחידות הלאומניות "הבולבוצים", "בנדרובצים" ואחרים, שפעלו במרחבי מערב אוקראינה.

חוב של הוקרה ותודה מוחזר בזה לבני הכפר סופאצ'וב. איכרים אוקראינים מקומיים, שחלקם דבק באומנה של כת השטונדיסטים, אשר שמו את נפשם בכפם, בנותנם סיוע לשרידים יהודיים במצוקתם, שאין נוראה ממנה. מרבית איכרי הכפר סופאצ'וב, סייעו לניצולים במצוקתם במתן מסתור ולו זמני, במזון בניגוד ובעצה. אלה היו לנו קרן אור בחשכה הגדולה, שירדה עלינו.

בלעדי כל העזרה הזו, שבאה לנו מאיכרים, מוז'יקים פשוטים, רובם עניים ואנלפבתיים, ספק אם היה נשאר שריד ופליט מן הקהילה היהודית של רפולובקה הישנה ושל עיירות אחרות בסביבה. גם אלה, שסירבו לעזור, טרקו דלת, גירשו מן החצר, נזהרו שלא לפגוע, להלשין או להסגיר.

יהיו הסיבות אשר יהיו לצעדים אנושיים, שגויים אלה עשו למעננו, הם סיכנו את חייהם בגלל זה ולעתים שילמו על כך ביוקר. לדעתי, המניעים העיקריים להגשת הסיוע ליהודים ניצולים מצדם של האיכרים מהכפר סופאצ'וב, וכפרים אחרים בסביבה היו אלה:

- השפעת האמונה של ה"שטונדיסטים" (בפטיסטים), שרווחה והתפשטה באזור. בין יתר העקרונות של אמונה זו, הם דבקו בספר הספרים – התנ"ך. שמעתי את המאמינים שלהם מצטטים בהתלהבות מתוך התנ"ך משפטים ופסוקים, המתייחסים לעתידו ותפקידו הנעלה של העם היהודי, שהועידה לו ההשגחה העליונה באחרית הימים. השטונדיסטים הטיפו נגד אלימות והרג, בעד אחווה ורעות בין בני אדם, לפשטות ולצניעות.
- כת הסובוטניקים, אשר משפחות איכרים אוקראינים מעטות השתייכו אליה ובחלק מעיקריה מזכירה קיום מצוות ועקרונות של היהדות, ובעיקר-שמירת השבת.
- ידידות והיכרות רבת שנים, עם יהודים מעיירות הסביבה. יחסי מסחר ענפים בתחומים שונים: בקר, תבואה, עצים, מוצרי צריכה בסיסיים; שירותים – נפחות, נגרות, סנדלרות, טחינת קמח וגריסים וכו'.
- הופעת פרטיזנים בודדים במרחב כבר בסתיו של שנת 1942 וצמיחת תנועת פרטיזנים מאוחר יותר.
- מחשבה מודחת לאפשרות קלושה של מהפך בחזית ושיבת השלטון הסובייטי.
- ריחוק יחסי ממרכזי שלטון וממוקדי לאומנות אוקראינים – לפחות בחודשים הראשונים.

מלבד הכפר סופאצ'וב היו באזור זה כמה כפרים נוספים, שסייעו ליהודים ניצולים בגל הראשון של מנוסה מהגטאות והטבח. ראויים הם, שיצינו בשמותיהם: הוטא סופאצ'ובסקה, (מושבה של איכרים פולנים), בישליאק, טיקוביץ, מולצ'יץ, אוזריץ ואחרים.

לכל אלה האיכרים, המוז'יקים – המוכרים והאלמונים, חסידי אומות העולם, שלמי תודה!

מן המחבוא שבעליית הגג בגטו, נשאר בחיים מלבדי חברי מוסיה ברזניאק, כעת מיכאל ברסטון, גר ביוסטון, ארה"ב על פי השמועות, שהגיעו בנדודיו ביערות. נספתה הגב' גולדביטר עם בתה בחורף של שנת 1942-3 באחד מן הכפרים, שמעבר לנהר סטיר. יהי זכרן ברוך.

כאשר שבתי לרפולובקה החדשה עם שחרור האזור ע"י הצבא האדום, בפברואר 1944, מיהרתי למחבוא שבעליית הגג בביתנו שבגטו. המחבוא היה שלם, הדלת המוסווית פתוחה. נכנסתי פנימה לתוך הריקנות בהיסוס וביראה. מצאתי שם פריט אחד – את הטלאי הצהוב שלי, שהסרתי מבגדי. אספתי אותו למשמרתי, אך הוא אבד לי בהמשך נדודי.

בני המשפחה הקרובים

- אבי, משה אפלבוים ז"ל עבר את תלאות השואה, עלה לארץ בשנת 1949, השתקע בעיר עכו. הוא נישא בשנית, עבד בדואר ישראל וזכה לראות נכדים ונינים מבניו. נפטר בא' אדר א' תשמ"ו בגיל 89.
- אחי שמואל, לחם בשורות הפרטיזנים, גויס לצבא הפולני, שירת כקצין בחיל הקשר והגיע עד לשערי ברלין. הוא עלה לארץ בסוף שנת 1948, השתקע בעכו, עסק בעיקר בתחום החינוך, שימש תקופה כראש העיר. זכה ל-3 נכדים מביתו רבקה. גר כעת עם רעייתו עליזה בעיר ת"א.
- באשר אלי, בקיץ 1943 הצטרפתי ליחידת פרטיזנים פולנים. עם השחרור גויסתי לצבא האדום, שירתתי בעיר הנמל ארכנגלסק בצפון הרחוק. עליתי לארץ באניית מעפילים ב-1.1.48, גויסתי לצה"ל ושירתתי בו כ-3 שנים. בדצמבר 1949 נישאתי לחברתי הדסה יגודה, נולדו לנו שתי בנות, עין – יה וחגית, ומהן זכינו ל-6 נכדים. עבדתי במשרד התחבורה כמנהל מחלקה.
- בן אחות אמי, אריה (לייבל) ידושליבי, חבר אף הוא בקיץ 1942 לתנועת הפרטיזנים. עם שחרור האזור בפברואר 1944, גויס לצבא האדום, לחם בגזרה הצפונית בחזית פינלנד, שם גם נפצע. עם סיום המלחמה נשא לאישה את רחל זלצמן מטיקוביץ', שעברה עמנו יחד את נתיבי התלאות והסבל עד השחרור. הם עלו לארץ בשנת 1946, השתקעו בקרית שמואל וגרים שם עד היום. הם זכו ל-5 נכדים משתי בנותיהם.
- איציק, אחיו של אריה, כוייס לפני המלחמה לצבא האדום, לחם בחזית ונפל. מקום קבורתו לא נודע, יהא זכרו ברוך.
- ברקו זלצמן, אחיה של רחל, חבר ורע נאמן עבר עמנו חלק מן המאבק לקיום ביערות ובכפרים. נפל בפברואר 1944 בקרב עם הגרמנים ביער צומאן שליד רובנו על שחרור האזור, כאשר שירת ביחידת הפרטיזנים. יהא זכרו ברוך.
- דודי, אח אמי, יהושע דקלבוים ז"ל, נהרג ב-1.1.43 במצוד על הבונקר שהקמנו בחלקת יער ביצתית, צפונית מזרחית מהכפר סופאצ'וב. בהתקפה זו נהרג בן עיירתנו יחיאל מלמד ז"ל וכמה מיושבי הבונקר נלכדו בחיים, ביניהם חברי יהושע וואווה, יעקב בריק, איציק שירמן ושפרה לייזורוב. עם הפשרת השלגים הבאנו את גופתו של הדוד לקבורה על קרחת יער מוגבית, מאחר שכל השטח הוא ביצתי. כ"כ כיסינו בעפר את מקום הקבורה של י. מלמד שנחשף. יהי זכרו ברוך. [4]

פסיה בירך (לויט) מבין ציפורניהם הדורסות

ביתנו

בבואי לספר מעט-מזער ממה שעבר עלי ועל ביתנו בימי השואה, הרי לא על ביתנו בלבד אספר, אלא גם על בתי זולתנו. שכן רבים היו הבתים בעיירות גם בימים שלפני השואה, אשר צביון אחד להם, גם משפט אחד – משפט החמס ואין – המפלט, מבין ציפורניהם הדורסות.

מוזר הדבר, אולם פעמים בשמעי מאחד העדים סיפור מן הימים ההם, או בקראי דברי עדות מן הכתוב, מתמלאת אני דריכות גדולה, כאילו אגדת – אימים כתובה שומעת אני, ובאותו רגע אשכח לחלוטין, כי המדובר הוא במסות – חיים, אותן חזיתי גם אני, מסות שהיו אולי קשות ומרות יותר מאלו שמסופרות לפני. אולם את המסופר והכתוב מקבלת אני תמיד, כאילו נתגלו, זה עתה לראשונה – הדבר רק מוכיח, כי כל אשר עבר עלינו בעתות השואה הוא כל-כך איום ואינו מתקבל על הדעת, עד שפעמים קשה לנו להשלים, כי אכן מציאות היו בזמן מן הזמנים. ואנו מופתעים לשמעם, כמו דברים, פרי רוחו של סופר, מתאר זוועות, שהם מחוץ לגדר המציאות.

ביתנו, כבתים רבים בעיירות היה בית ציוני. אבא, יהודי ירא-שמים היה אך ידע למצוא מזיגה נאה בין הדת והציונות המתקדמת. שומר מצוות ולומד תורה, ובד-בבד גם מקפיד על חובותיו לתקומת העם, שנטלן על עצמו מרצון ומאהבה – שקל, קרן-הקיימת וקרן-היסוד וכו'.

הייתה לנו חנות לבדים ולבגדים, שאבא ואמא החזיקו בה. העבודה בחנות הייתה מרובה, אך זוכרת אני כי לפנות ערב היה אבא משאיר את הכול וממהר לבית-הכנסת כדי ללמוד דף גמרא או פרק משניות עם הרב ועם בעלי-בתים אחרים. בערבים היה עובד בהתנדבות ובאורח חלקי בבנק היהודי כקופאי. הבנק היה בהנהלתו של שמואל לזין ז"ל, הדגול והנערץ על כל אנשי העיירה. לאחר-מכן כשהבנק גדל והתרחב וזקוקים היו לקופאי, במשרה שלמה, נכנסתי אני לתפקיד זה. שנים מספר הורה אבא לימודי דת את ילדי היהודים שבבית-הספר הפולני הממלכתי.

אני עצמי פעילה הייתי ב"החלוץ הצעיר", ושתיים מאחיותי הבכורות, יפה ורבקה, כבר עלו לארץ-ישראל. הקשר עם ארץ-ישראל היה, אפוא, גם קשר משפחתי, והבית בית-ועד לחלוצים ולשליחים ולפעולה ציונית ענפה. אחותי השלישית, ברוריה, שגם היא גדולה הייתה ממני בשנים, יצאה עם פרוץ המלחמה בדרכי-נוד, אל ריכוזי החלוצים בוילנה, כדי למצוא דרך לעליה. גם אני גופי ניסיתי ללכת בדרך זו, אולם השעה לא שיחקה לי וחזרתי לז'ולודוק.

בימי המצוקה והייאוש, יכולנו לשמוע מידי פעם מפי אמא ואבא באמרם דברים שיש בהם גם הד של גחמה פורתא:

"על עצמנו לא צר לנו, אנחנו הרי את מרבית חיינו כבר עברנו, צר רק על הילדים, שנגזר עליהם דין כזה, אולם אסור לנו להתאונן: גורלנו טוב בכל-זאת משל אחרים – אנחנו הן זכינו ושתי בנותינו הגיעו אל החוף הנכסף - לארץ-ישראל; הרי רוב המשפחות בעיירה, גם שם וגם זכר לא יישאר להן".

גורלה של ברוריה, שגם היא הגיעה בינתיים לארץ-ישראל, לא היה ידוע לנו בימים ההם. גם על גורלו של אחינו, זייד'לה, אשר ברח לרוסיה עם פלישת הגרמנים, לא ידענו דבר. רק

לאחר השחרור נודע לנו שהגיע בנדודיו לטשקנט. נער היה עדיין וסבל רק ידע – רעב ומחלות. הוא גויס לאחר-מכן לצבא-האדום ונשלח לחזית. בשנת 1944, כשיצאנו מן היערות קיבלנו ממנו כמה מכתבים, מכתבים מלאי יגון על כל אשר באנו, אך יחד עם זאת הייתה בהם גאווה כי הנה ניתנה לו הזכות לנקום במשמידי עמנו.

ליום הניצחון לא זכה זיידל'ה להגיע. הוא נפל בקרב על קניגסברג, שלושה שבועות לפני גמר המלחמה ותהיינה שורות אלו לנר לזכרו.

עם רצח העשרים ושנים

ארוכים עד מאוד הדברים ויקצר המצע מלספר על כל ההתרחשויות בעיירה. אתחיל, אפוא, מן ההלם אשר ירד עלינו עם הירצחם של ה-22.

באחד הימים הגיעה לז'לודוק קבוצה של גרמנים שהשתכנה באחוזה שעל-יד העיירה. גרמנים אלו באו, בעצם, כדי לנוח באחוזה כביכול, לשם קייט באו, ותו לא, והם ראו, כנראה, במעשי רצח והתעללות חלק ממנוחתם ומשעשועיהם. הם פנו, אפוא, הליודנראט בפקודה, כי ישלחו לאחוזה 40-50 איש למלא עבודות שונות... הפקודה נתמלאה, כמובן, והיוצאים לעבודה עמדו בניסיונות מרים יום-יום...

באחד הימים פשטה שמועה בגטו, כי גרמנים אלה שבאחוזה מתכוונים לדרוש גם בחורות לעבודה. הבהלה בין היהודים גדלה מאוד. הנערות החלו להסתתר; רבות מאתנו הסוו את עצמן כנשים זקנות ומכוערות. קושרות היינו את המטפחות לראשינו כמו סבתות; מלכלכות היינו את הידיים והפנים וכך נהגנו לצאת לעבודה בשדות – לאיסוף תפוחי אדמה. טורחות היינו להסתיר את עצמנו בין השיחים, שלא ניראה יותר מידי ולא נזדקר לעיניים. כך נהגנו כמה וכמה ימים – עד שהופיעו בבוקר אחד אנשי גסטאפו אלה, נכנסו לגנים שמאחורי הבתים, מקום עבודתן של הנערות והם הכריזו, כי צריכים חמש בחורות צעירות נקיות; פחד גדול נפל על כולנו.

כל אחת השתדלה אמנם להיסתר ככל האפשר, אולם הם עברו בין השורות והסתכלו בכל אחת מאתנו. ואף שנעות-מראה היינו, בחרו בכל זאת חמש בחורות. בין חמש אלו גם גניה ווינשטיין ואני. לא ידענו מה כוונתם ופחד גדול אחז אותנו.

הם ציוו עלינו ללכת אחריהם וכך הביאו אותנו אל האחוזה ופקדו עלינו להמתין. כאן ניתן לנו לראות, כיצד מתעללים הם בעובדים מקרב היהודים, אשר גויסו לעבוד כביכול באחוזה. מראות זוועה שאין לתארם נתגלו לעינינו, לראות יכולנו הכול, אולם לדבר עם הגברים אסור היה לנו.

הם הביאו אותנו למטבח והושיבנו לקלף תפוחי-אדמה ואנחנו בראותנו, כי זו תכליתם, נשמנו בינתיים לרווחה. לכל אחת ניתן רישיון לצאת מן הגטו וכל בוקר היינו באות אל האחוזה לעבודתנו. היחס שלהם אלינו היה אדיב, זוכרת אני, כי היה בהם אחד, שאפילו טרח כי נאכל לשבעה. מתייצב היה ומשגיח כי ניתפס בזמן האוכל ואגב כך היה מדובב: "פרעסט!" כלומר, "זיללו, זיללו!"

כל זה נתרחש בחודש הראשון לבוא הגרמנים. אנחנו כבר "קושטנו" בטלאי הצהוב אך היו מקרים שחיללים, מאלה שהלכו לחזית, היו עוברים על פנינו ואומרים: "למה לכם הסמרטוט הזה, תזרקו אותו!"

מה הייתה כוונתם באמירה זו לא ידענו. אולם קלי-אמונה שבינינו מצאו בכך אסמכתא ונחמה, כי הנה ישנם אפילו גרמנים המתייחסים בזלזול לטלאי והיו בינינו ואף בהם שהתחלנו גם אנחנו לזלזל...

יום-יום משכימה הייתי לצאת לעבודת המטבח שבאחוזתה. לפי הרישיון המיוחד שניתן לי, יום-יום הוסיפו הגרמנים לקחת בחורים לעבודת-ההתעללות שבאחוזתה.

באחד הבקרים, כשיצאו הגרמנים לבדוק את העובדים, מצאו הם עשרים-ושנים מביניהם שלא הקפידו על הטלאי הצהוב. את כל אלה הם ערכו בקבוצה וציוו עליהם לעבור על-פני האחוזתה בתהלוכה מיוחדת. לא ידענו מה פירושה של תהלוכה זו, שגם תזמורת-חיילים נתלוותה אליה. הם עברו ליד המטבח, בו עבדנו, והדבר התמיה אותנו במקצת, אולם רגילים היינו בימים ההם לדברים תמוהים ולא חשדנו, אפוא, כי זאת עתידה להיות תהלוכת-מוות. המשכנו על-כן לעבוד כרגיל.

מקץ שעה קלה שמענו מטחי יריות, שהגיעו מקרוב וחרדה גדולה אחזה אותנו. הלב ניבא רעות וידינו כמו שותקו. עודנו עומדות ותמהות נפתחה פתאום הדלת ולמטבח נכנס אחד הקצינים. תחילה הסתכל מסביב ואחר כך פנה אלי וקרא: "איה הטלאי שלך?"

לכל שאר הבחורות היה טלאי על הבגד ואילו אני הגעתי לעבודה בלי טלאי. הייתה בי גישה של חוסר-זהירות ואבא היה תמיד מזהירני: "אל תהי גיבורה מדי ואל תסמכי על ניסים".

אולם אני, בזמן הראשון, מתביישת משום-מה לענוד את הטלאי ולא פעם נהגתי זלזול בעניין זה.

"שכחתי לענוד אותו היום" עניתי לקצין "בואי איתי!" אמר.

משיצאתי ראיתי, כי בחוץ עומדים עוד חמישה חיילים. הקצין הלך בראש, אני אחרי והחיילים היו כמלוויו. לא ידעתי לאן הם מובילים אותי, לאחר שעברנו כברת דרך נתגלה לפני המראה. – **בור גדול ובתוכו וגם לידו אנשים הרוגים**. הייתי מבולבלת ונדהמת. עתה כבר ידעתי אל נכון כי אלה הם הבחורים שלנו, ובטוחה הייתי כי גם קצי קרוב. משהגענו מרחק-מה מן הבור נעצר פתאום הקצין, הסתכל בי כאדם שחוכך בדעתו, כיצד לפעול ופתאום עשבה תנועת יד, כפוסק את פסק-דינו – ומיד החל לצעוק: "רוצי מכאן, שלא אראה אותך, הסתלקי מהר!"

התחלתי לרוץ אל עבר המטבח ובעת מרוצי סבורה הייתי, מי עוד מעט, והם יורים אחריי והורגים אותי אגב ריצה. פחדתי להביט אחורה. אף-על-פי-כן הפניתי פעם אחת את ראשי וראיתי אותם נהנים וצוחקים מריצתי.

באתי אל המטבח. כמתעלפת הגעתי והבחורות בראותן אותי החווירו עד מאוד והבינו את אשר קרה.

הן לא ידעו מה שעבר עלי ברגעים אלה, ממראה-פני החיוורים והמבוהלים הסיקו, כי רק ידיעת הרצח היא אשר גרמה לכך. סיפרתי להן מה שראיתי בבור ומה שעבר עלי גופי וכולנו ישבנו רוטטות מאימה.

באחד הימים באה אלינו אחותו של הבירגרמייסטר, שהיו בינינו קשרים כלשהם, וסיפרה כי אצל אחיה, ראש-העיר, נערכה באותו ערב לאחר רצח ה-22 קבלת פנים לאנשי הגסטאפו שבאחוזתה, ובעת הנשיפה, כשאחד הקצינים היה מבושם, סיפר הוא בפני הנאספים, כי החליט באותו יום להרוג יהודית אחת, אולם ברגע האחרון התחרט משום-מה, וכי חבל לו מאוד שהתחרט....

קבוצה זאת של גרמנים יושבה באחוזה כל הקיץ כמעט, עד שיצאו לחזית. לאחוזה באו לגור שלושה גרמנים שתפקידם היה תפקיד אזרחי – הם השגיחו שהאיכרים ישלמו את המיסים שלהם – מסי התבואה והבקר בשביל החזית.

הם פנו באותו זמן אל היוזנראט וביקשו שתי בנות שיעזרו להם במשק הבית. לעבודה זאת שלחו אותי ואת הניה שיפמאנוביץ. גם עתה קיבלנו רישיון מיוחד וכל החורף יוצאות היינו יום-יום לאחוזה ועוסקות במשק בית בעיקר; בערב היינו חוזרות הביתה. גרמנים אלה לא הציקו לנו. מדיחות היינו את הכלים, מבשלות, שוטפות את הרצפות והיחס שלהם אלינו היה טוב.

באותו זמן היה המצב בגטו קשה מאוד וראינו את עצמנו כ"מסודרות" במובן ידוע. הדברים הגיעו עד כדי כך שביקשתי למצוא קשרי "פרוטקציה", ובלבד לסדר במקום זה גם את אחותי הקטנה, את שרה'לה. ואמנם הצלחתי בכך היא עבדה איתי כל החורף. אחותי הגדולה, רחל, עסקה באותו זמן במלאכת התפירה בשביל הכפריים. מובן שהדבר נעשה בחשאי – והכפריים היו משלמים למו בשווה-כסף, כגון תפוחי-אדמה, קמח וכו'.

אולם לא רק זה היה מקור פרנסתנו, פעמים הייתי מביאה גם אני מתוך האחוזה בגניבה, כמובן, דברי מזון כלשהם – המאה בקבוק חלב, גבינה וגם תפוחי-אדמה. - דברים שהייתי שמה בכלי ומברחה לגטו.אלו,לעו

מפעם לפעם היו באים לארמון שבאחוזה חיילים גרמנים עוברי-אורח, הללו לא ידעו, כי יהודיות אנחנו. אתה הטלאי נשאנו רק על הבגדים העליונים. מקשיבות היינו לשיחותיהם ולא פעם שמענו היינו כיצד מתפארים הם במעשי-רצח ביהודים – ביהודי ז'לודוק והסביבה. לא פעם היו מספרים, כי הנה רק עתה באו לכאן לרחוץ את ידיהם, לאחר שרצחו כך וכך יהודים. באורח זה עבר עלינו כל החורף.

הדיוור בתוך הגטו היה בצפיפות רבה. ביתנו, כרוב בתי העיירה, נשרף בדליקה שנפלה ואנו התגוררנו עתה בבית שהיה אמנם מרווח וכן חמישה חדרים, אולם בבית זה התגוררו עתה כ-30 איש. בכל חדר משפחה אחת. משפחתנו שמנתה 5 נפשות יושבה בחדר אחד: אבא ואמא, אחותי רחל, שרה'לה ואני. בחדר אחר התגוררה משפחת בורובסקי. חדר אחד תפסה משפחה מאורלובה. שניאור דער פארבער (הצבע) ומשפחתו תפסו את החדר הרביעי, כמו-כן נמצאו באותו בית גרשון שיפמאנוביץ, בירך פורצקי, גרשון פריינד, פליט מן העיר פאביאניץ, ופליטה אחת, לאה רוזנמנבה.

אימת הכיליון, אשר דיכאה את האנשים עשתה אותם בדרך כלל ותרנים על שלהם; נכונים היו להסתפק במועט ואף לעזור לזולת. שכן מה ערך להן, לזוטות אלו, לעומת הסכנות האורבות לנו? אך היו גם מקרים רבים, בהם ניטשו מריבות על לא-כלום – דבר שהיה פרי העצבנות וערעורו של שווי-המשקל הנפשי.

בביתנו, למשל, הנהגנו תור צודק בכל הנוגע למעשי הבישול – בעיקר תפוחי-האדמה. בכל הבית היה רק תנור אחד וחצובה אחת. כל אישה השתדלה להשכים קום, כדי לערוך את העצים על הכיריים וללבות בהם שלהבת. הטרדות היום-יומיות הקלות, השכיחו לרגע קט את אימת העתיד הכבדה. ועולים בזיכרוני גם קטעים של שיחות שהיו נשמעות בעיקר בערבים: "אם אזכה לעבור את המלחמה...." כך היה מתחיל מישוה מבין המאמינים והמקוויים. אולם נמצאו מיד כאלה, שלא נתנו לו להרקיע את תקוות-קסם כגון אלו. "האם השתגעת? כי מאמין אתה שנזכה לעבור את המלחמה הזאת. נראה אתה כמו על הירח תגורר!" כך היה טוען לעומתו התיאש וחסר התקווה.

ויש שהיית שומע את קול התקווה בנוסח אחר, כמו בעקיפין:
"החייל הרוסי הראשון שיבוא לכאן, את מגפיו אנשק" – פסוק מעין זה אפשר היה לשמוע בימים בהם התחילו לספר על התנגדותו האיתנה של הצבא האדום - שיחות-שיחות שכל עיקרן – דיכאון ואפס תקווה, אך לפעמים היו ההורים בדמעות בעיניים מנחמים אותנו ואומרים: "אתם, הילדים צעירים עדיין, ואתם תינצלו מן המבול הזה. אתם מוכרחים להינצל ולספר לעולם כל מה שעוללו לנו".

בחודשי החורף השתוללו הגרמנים בעיירה. מדי פעם היו באים ורוצחים עוברים ושבים או מוציאים אנשים מהבתים ועושים בהם שפטים של התעללות. הגברים שבביתנו החליטו יום אחד להתקין מחבוא על עליית-הגג שברפת. אולם במשך ימי החורף כמעט ולא השתמשנו בו, באותם ימים היו רבים-רבים אשר סידרו מחבואים מעין אלה.

אין אני יודעת כיצד לציין את הדבר: כלום אי-זהירות הייתה זו מצדי, או אי-שקט נפשי ושמא אומץ-לב? נזכרת אני ברגעים אלה, כי באחד מימות החורף איבדה אחותי את תעודת-הזהות שלה באחזה. הדבר נתחוויר לנו בערב וידענו מה רבה הסכנה להישאר בלי תעודה – דבר הכרוך ברצח בעת עריכת הבדיקה. כיוון שידעתי את המקום בו נפלה, ודאי התעודה, גמרתי-אומר לרוץ לאחזה. וכן אמנם עשיתי ואף הצלחתי למצוא את האבידה.

במציאות הממשית והיום-יומית מנותקים היינו לחלוטין מן העולם. לא ידענו מה מתרחש בו. רק בחלומות-הלילה יש והיינו פורצים לפעמים את חומות-הצורר והמצור ומגיעים הרחק-הרחק למחוזות הפלא שלנו. ונזכרת אני, שלילה אחד חלמתי כי הנה שרויים אנחנו בימי העבר הטובים, עורכים אנחנו מסיבה ושרנו שירים, דיברנו על טרומפלדור ועל חבריו להגנה והכול היה מלא אור וכיסופים. עד אשר התעוררתי..... זוכרת אני, כי רציתי כל-כך לספר למישהו על החלום הנפלא הזה – וניגשתי באותו יום למורה שלנו בעבר, מורנו הדגול והאהוב בבית הספר העברי של "תרבות", ישראל פורטנו. באתי אליו וסיפרתי לו את החלום והוא התלהב בחלומי ואמר:

"יודעת את, פסיה, מדוע אני מתלהב כל-כך? חלום בלתי-רגיל חלמת, ואת אפילו לא יודעת מה היום הוא יום י"א באדר. זה משהו בלתי-רגיל".

ישראל פורטנו לא היה יליד ז'לודוק. הוא הגיע לעירנו מנובידבור, מכאן נשא לאישה את בתו של שכנוביץ והקים את ביתו. הוא היה מן השומרים על הגחלת גם בימי-הרעה ולפיכך טבעי היה, כי באתי עם חלומי אליו דווקא. אולם המציאות הרגילה שלנו, מציאות ההרג והזוועות הייתה חזקה יותר מן החלום הבלתי-רגיל, כהגדרתו של ישראל פורטנו, ובמציאות זאת נספה גם הוא ומשפחתו.

כמה שבועות לפני יום כליון הודיעו, כי יש לשלוח עובדים למחנה-העבודה בסקרי בובה, מקום שהיה מרוחק כתשעה קילומטרים מן העיירה, למעלה מ-200 איש הועלו ברשימת העובדים ואף שרה"ל אחותי נכללה ברשימה. משנודע לי הדבר רצתי ליוזנראט והצלחתי להוכיח להם, כי צעירה היא כדי להישלח לשם והיא הוצאה מן הרשימה.

זוכרת אני כי גם שתי בנותיו של השוחט יהודה-נתן, השקה וגיטלה, שהיו יפות מאד, נכללו ברשימה ואמא שלהן, פרידל, הרעישה שמים וארץ, שלא ייקחו אותן והיא הלכה והתגייסה להישלח במקומן. את מחנה-העבודה ראו כמקום שהוא מועד ראשון לפורענות. אולם מי יכול היה לדעת בימים ההם מה טוב ומה רע? ואכן, שתי בנותיו של השוחט נספו בימי השמדת העיירה, ואילו אמן, שביקשה לשמור עליהן ויצאה במקומן לתחום הסכנה בסקריבובה, נשארה בחיים לאחר השחיטה, ככל העובדים במחנה העבודה. משנודע לה אחר-כך, על גורל בנותיה, נטרפה כמעט דעתה, עד שהגיע היום וגם זה הייתה ידו של הצורר.

היה זה חג הפסח כאשר הגיעו השמועות, כי בוויילנה נרצחו 60 אלף יהודים, אך גם עתה נמצאו בינינו שלא אבו להאמין. אפשר כי חוסר-אימון זה טבעי היה בהווה של הזוועות – מעין תריס והגנה עצמית, שלא להתפס לדכדוך נפש, אך בסיכומו של דבר היה הוא המקור לרפיון-ידיים ולחוסר כל מעשה.

באחד הימים הגיעה שמועה, כי הגרמנים מתכוונים להוציא את כולנו למחנה-העבודה. זוכרת אני, כי אמא החלה תופרת תרמילי-גב משמיכות ישנות. לאגור צנימים של לחם ושאר דברים שנראו בעינינו נחוצים במקרה מעין זה.

כבר עמדנו בחודש אפריל של 1942. מאום לא ידענו על מחנות-ההשמדה כפי שנתברר לנו אחר-כך. באותו זמן היה פחדנו, כי שם במחנות עלולים אנחנו למות ברעב, שהרי כאן, ישנם בכל זאת גויים מכירים שעל-ידיהם ניתן להשיג קצת מזון.

שבוע ימים לפני ההשמדה הוחזרו כל אלה שהוצאו לעבודה במחנה בסקריבובה, והובאו לגטו, דבר שהחריד אותנו מאוד. בכל מעשה של הגרמנים ביקשנו למצוא את כוונת הדברים ולרוב ראינו בהם אות מבשר רעה. אולם יומיים לפני יום החיסול, כלומר ביום ה', הוחזרו עובדים אלה למחנה סקריבובה וזוכרת אני כי באותו יום ה', יצאתי כרגיל לעבודה באחוזת, יחד עם שרה'לה, אחותי, ואף חזרנו כרגיל, ללא שמץ של חשד, כי מחר שוב לא נצא לשם. בבוקרו של יום המחרת, יום ו', קמה אמא מוקדם מאוד, כיד להכין משהו למאכל, בתנור או על החצובה – ובקומה נוכחה לדעת כי הרחוב שורץ אנשי-משטרה וחילים. "ילדים, קומו, מוקפים אנחנו!" קראה אמא בחרדה.

קפצתי נחפזת ונבהלת מן המיטה ורצתי להביט מה נתרחש. סמוך לחלון נתגלה לעיני חייל חבוש קסדה והוא חמוש מכף רגל ועד ראש. הוא כנראה הרגיש בי והפנה את מבטו אלי - היו לו עיניים משונות ומזרות-איבה. מהלך היה כפוף מעט ועושה צעד אחר צעד, כמי שעוקב אחר טרפו. סרתי מן החלון אולם גם מתוך החדר יכולתי לראות, כי בעקבותיו בא חייל אחר: שרשרת חיילים. הבינונו כי הנה הגיע יום-הפקודה.

התלבשנו וישבנו מצפים, כמו נידונים, על כל פנים, בבית שלנו לא שמעתי, כי מישוהו ידבר על בריחה או על התחמקות מן המקום. העיירה כולה הייתה בדרך כלל שרופה והרחוב היחיד בו התרכז הגטו היה מוקף כולו. בבית נפלה איזו דממה איומה, אפילו הילדים לא השמיעו הגה. עד שנמצא מישוהו אשר ניתק את השקט:

"מה הם מחכים, מדוע אין הם נכנסים?"

משנמצא ראשון אשר הפר את הדריכות, נתגלו גם אחרים גם ביקשו לומר משהו:

"מי יודע, אולי כל הפחד שלנו איננו אלא פחד-שווא. אפשר, כי רק חיפושים הם באו לערוך".

אך ורק מעטים-מעטים עוד ניסו להיאחז בתוחלת זו. ברוב ידע, כי זה הסוף שאין מפלט ממנו. אישה אחת שביקשה לצאת החוצה כדי לשאוב מים מן הבאר החזירו אותה הביתה. כמו אז, כשאחותי איבדה את התעודה באחוזת, עלה בלבי איזה רעיון משונה ובלתי-שקול, גם עתה בהיותנו מוקפים חיילים ושוטרים. פתאום ניצנצה בי מחשבה לצאת החוצה ולנסות ללכת אל האחוזת כמנהגי יום-יום, ואמנם התלבשתי ולקחתי את הרישיון שלי ויצאתי. אולם מיד זינק אלי אחד החיילים שרובהו מושט כלפי והחל לצעוק, כי אכנס הביתה. הוצאתי את הרישיון והראיתי לו ואף התחלתי לעמוד עמו על המקח ולהסביר, כי אני עובדת באחוזת ואני עלולה עוד לאחר, אך הוא דחפני אל עבר הבית.

"הויטע אין פייערטאג!" קרא. כלומר, היום הוא יום חג ואנחנו פטורים מעבודה.

כל הבוקר לא בא אוכל אל פינו, רבים ישבו ולחשו דברי תפילה ותחינה. אבא ישב כפוף על ספר התהילים הפתוח ובלחש של מקונן קרא בפרקיו... נקף הזמן עד שהגיעה שעת הצהריים, בשעה זו נפתחה הדלת ולבית נכנסו שני שוטרים פולנים עם גויה אחת – אשתו של אחד הפקידים – שאחותי הייתה תופרת בשבילה. "אני רוצה כי תחזירי לי את השמלה שאת תופרת בשבילי!" קראה הגויה אל אחותי. "לא גמרתי עדיין את התפירה. בקרוב אגמור ואשיב לך" – ענתה לה אחותי. "לא חשוב לי שלא גמרתי עדיין, לא חשוב!" אמרה הגויה, "תחזירי לי את הבדים, אם השמלה איננה מוכנה". אחותי נתנה לה את הבדים, והגויה יצאה מן הבית.

היום כבר נטה ערוב והמצור על הגטו נמשך ללא שינוי. כל היום לא באה טיפת מים לפה – אולם עתה, עם כניסת השבת, הדליקה אמא את הנרות ובירכה עליהם. אבא עמד להתפלל, בניגון רווי דמעות ולאחר התפילה הוא אמר: "שבת היום, ואסור להתענות בשבת. יש, על-כן לאכול משהו". אמא הכינה תה עם לחם, ואבא קידש על התה וישבו לאכול, רק לצאת לידי חובה.

שוב השתלטה הדממה המעיקה וכך עבר כל הלילה. גם גניחות עמומות, היו נשמעות מפעם לפעם. הילדים גילו איזו בגרות-מדהימה. אף הגה לא שמעת מהם, כאילו ירדו לסופו של המצב המיוחד והסיקו ממנו את מסקנותיהם.... מאובנים היינו ונעדרי-יוזמה לפעול משהו. הרי רק כמה מאות מטרים הבדילו בין הבית לבין היער, שנתקרא בפינו "דילאפישקעס", שם היינו מבלים בימי הטובה שעות רבות בשעשועים ושיירה – נערים ונערות. על ארבע אפשר היה לזחול לשם. ייתכן, כי לא היו מגיעים, כיון שהשמירה חזקה הייתה, אולם לא נמצא אף אחד אשר ינסה לשים את נפשו בכפו. לימים נודע לנו כי ארבעה אנשים ברחו, בלילה ההוא מן הגטו....

באותו לילה אמרתי לאבא, כי אנחנו צריכים לעלות על עליית-הגג של הרפת ולהתחבא במחבוא שהכינונו בשולי הגג, על-ידי קיר מוסווה. אולם אבא סירב לעשות כן. הוא נשאר כל הזמן על מקומו, עטוף בטליתו וממשיך ללחש את פסוקי התהילים. פתאום שמענו דפיקות בדלת. לבית התפרצו כמה שוטרים פולנים והתחילו לצווח: "מה אתם יושבים כאן, יהודים ארוורים? דליקה נפלה בגטו ולכם לא איכפת מאומה, קודם הטלתם את האש ועכשיו אתם יושבים כאן ומחכים. צאו מהר לכבות את הדליקה, יהודים ארוורים!".

הפחד לצאת מן הבית היה גדול. סבורים היינו, כי בחוץ הם יחסלו אותנו, שהרי כל הלילה נשמעו יריות מצדדים שונים. אולם לא הייתה ברירה בידנו ויצאנו. הדליקה כובתה מהר והאנשים חזרו לבתיהם. עתה נתעוררו שוב האופטימיסטים שבנו והחלו לטעון: "הביטו וראו אילו זממו באמת להרע לנו, הרי יכלו להרוג אותנו עכשיו, ואם לא נגעו בנו לרעה סימן שהמצב איננו אנוש כל-כך, כפי שסברנו תחילה. עדיין לא כלו כל הקיצין!"

בשעה תשע בבוקר, של יום שבת, נתגברו היריות מסביב וקבועות –הדמים שלהם נכנסו לגטו. תחילה עבר אופנוע ברעש גדול ואחר-כך באו משאיות עמוסות אנשי צבא ושוטרים – ליטאים ופולנים. עברו את הרחוב והגיעו לסופו. ידענו כי זו השעה האחרונה. לא יכולתי להשלים עם אפס-המעשה והתחלתי לצעוק: "מה יושבים אנחנו ומחכים, מדוע אין אנחנו עושים משהו, מדוע אין אנחנו מתחבאים?"

שוב נתמלאתי איזו דריכות, יצאתי לראשונה מן הבית ואתי רחל אחותי, ואחרינו שרה"ל ואמא כל שאר דירי הבית, פרט לאבא והפליטה שהתגוררה בבית – לאה רוזנמאנובה. בגטו כבר החל הגירוש מהבתים וכינוס היהודים אל מקום אחד, אולם לפני שהשוטרים הספיקו להיכנס אלינו, כבר היינו כולנו בתוך הרפת. חלק גדול מן הבאים התחבא בתוך מאורה שהיה מתחת לעצי החסקה שברפת וחלק אחר, בו גם אני, אמא ושרה"ל, עלינו בסולם על העלייה ונכנסנו אל המחבוא וסגרנו אחרינו את הדלת המוסווית. אחר-כך הגיעו אלינו עוד כמה אנשים מיושבי הבית, שגם הם התחבאו תחילה ברפת. פתאום שמענו דפיקות חלשות בדלת. הייתה זאת רחל אחותי, שגם היא נשארה משום-מה ברפת מלמטה ועתה הגיעה.

מרחוק נשמעה יריות רצופות וחזקות ולאחריהן נשתלטה דממה. הבינונו, כי הגורל כבר נחרץ וכי הכול הסתיים. במחבוא שבעליית-הגג ישבנו כל יום השבת וכל הלילה שלאחריו, מבלי להוציא הגה, לחוצים היינו באותו כוך צר כ-20 איש. יריות בודדות נשמעו גם לאחר מכן. סבורים היינו, כי רק אנחנו נשארו בחיים ולא ידענו דבר, כיצד נתרש חיסול הגטו. אבל בטוחים היינו כי אכן נתחסל.

באותו יום מצאו הגרמנים את המתחבאים ברפת למטה ולקחו את כולם. ביום א' בבוקר שמענו דפיקות בדלת וקול חלוש מדבר: "פארשטעק זיך, פארשטעק זיך!" (התחבאי, התחבאי). היא התחילה לבקש גם על אבא והגרמני אמנם יצא מן הבית והניח להם. אולם אבא נשאר על מקומו כמקודם ורק היא התחמקה והסתתרה באיזה מקום עד שהגיעה לרפת.

אתנו במחבוא הייתה גם סוניה, בתו של שניאור הצבע. ביום זה תקף אותה בולמוס של רעב והיא לא יכלה להתגבר בשום פנים. כל היום היא ישבה ובכתה וקראה: "משהו לאכול, לאכול משהו!" – זמן רב בצלחנו להחזיק בה, עד שהתפרצה ויצאה מהמחבוא וירדה למטה דבר אוכל.

לאחר שעה קלה חזרה ובידה כיכר-לחם וכר-שינה. כמה רגעים לאחר שהיא שבה, הגיע שוטר שהתחקה אחריה והחל לדפוק בקיר. הוא הכה בקיר וצעק, כי נמהר ונפתח לו, כולנו כבשנו את נשימתנו וחשבנו כי בדרך זו נצליח להטעות אותו. אולם הוא לא חדל מדפוק, מקרוא ומאיים, כי ידוע לו שנמצאים כאן יהודים מסתתרים ואם לא נפתח, יטיל רימונים בעליית-הגג וירסק את כולנו כאחד.

ידענו, כי שוב אין דרך להתחמק ממנו ופתחנו את הדלת המוסווית. היה זה שוטר פולני מן הסביבה. הוא קילל ואיים ופיקד על כולנו להרים את הידיים ולרדת אחד-אחד למטה, שם חיכו לנו 5 שוטרים אחרים.

שעת בין השמשות. את כולנו, את הנתפסים, הם העמידו בשורה אחת כשרוביהם מכוונים כלפיו. במצב זה החזיקו אותנו כמחצית השעה.

כשירדנו מן העלייה וחשתי כי זה סופנו: נשתלט עלי פתאום איזה רצון לעשות משהו ולא לקבל את הדבר באפס מעשה. הייתה עמי התעודה, על-פיה הורשיתי לצאת לאחוזתו וברגע זה נזכרתי כי גם לשרה"ל אחותי, תעודה מעין זאת. התחלתי לוחשת אליה: "תראי להם את התעודה שלך, תוציאי את התעודה ותראי להם!"

נדמה היה לי באותו רגע, כי עצם הצגת התעודה יש בו כדי לשנות את המצב במשהו ולפני שאחותי שמעה בקולי, כבר הוצאתי את התעודה שלי והושטתי לשוטר, אך הוא תפס את הרישיון וקרע לגרים, הטילים על האדמה וצעק: "את כבר לא צריכה את זה!"

החפץ הבלתי-מוסבר לעשות משהו לא הרפה בכל-זאת ממני, וצעקתו של השוטר כמו הגבירה אותו ביתר שאת. דומה היה, כי הותקפתי באיזה רוח מזוהר לעשות איזה דבר ויהיה-מה.

משקרע השוטר את התעודה התכופפתי מהר לארץ, ובה-בשעה שמתי את ידי האחת על רובה של השוטר, כאילו יכולתי באורח זה למנוע אותו לעשות משהו ברובה, ובידי השנייה התחלתי בחפזה לאסוף מן האדמה את קרעי הנייר. הוא בעט וקילל ואני הוספתי לאסוף משום-מה את החתיכות ולשים בכיסי. אחר-כך קמתי ועמדתי כולי רועדת במקומי. השוטרים הסתכלו בכל עניין בהיתול כלשהו ותו לא.

ירדה כבר חשיכה כמעט, כשבאו עוד כמה שוטרים והתחילו לירות בעומדים. האנשים החלו נופלים לארץ אגב צעקות-אימים וזוכרת אני, כמו מן הערפל שאמא צעקה אל השוטרים: "הרגו אותי, אך אל תהרגו את הילדות שלי, את הילדות שלי אל תהרגו!" עם התחלת הירות עקרתי פתאום מן המקום והתחלתי לרוץ אל מאחורי הבניינים שהיו בחצר, ואין אני יודעת אם ירו גם אחרי או לא, חמקתי בין הבתים והגעתי לרפת ושבתי ועליתי למחבוא שבעליית-הגג. סגרתי אחרי את הדלת והסתתרתי כקודם.

שבועיים ימים

המומה מכל אשר נתרשש, ירד עלי קיפאון, או מעין התעלפות. ואין אני יודעת אם הייתה זו תרדמה שנפלה עלי או שסתם עזביני כוחותיי. על כל-פנים, כשהתעוררתי והתחלתי לתהות על סביבי ולזכור את כל אשר נתרשש, הייתה כבר חשיכה מסביב. השעה כבר הייתה ודאי אחרי חצות. פתאום שמעתי, מתוך החשיכה, קול ילדה בוכה, קול שהגיעני מן החצר. פתחתי את הדלת וירדתי למטה. הייתה זאת בתה הקטנה של משפחת שיפמנביץ, שהתגוררה בית יחד עמנו ואף הייתה אתנו במחבוא – ילדה – כבת 7 שנים.

פתחתי בשאלות, כדי לדעת מאין הגיעה לכאן וכיצד ניצלה, והיא סיפרה לי, כי בשעה שהתחילו לירות נפלה אמה עליה וכיסתה אותה בגופה. השוטרים רצחו את אמה אך לא ידעו כי בנפלה שדודה, מכסה היא על ילדה שלא נפגעה. היא שכבה בשקט עד שהשוטרים הלכו ואז יצאה מבין ההורגים והסתתרה.

העליתי אותה על עליית הגג אל המחבוא והיא ישבה ובכתה חרש: מה אעשה עכשיו, מה אעשה?

הרגעתי אותה ככל אשר יכולתי והבטחתי לה, כי שתינו נהייה ביחד ונסתתר תמיד ביחד וכי לא אעזוב אותה. התפקיד הזה להרגיע ולעודד, היה אולי יותר סם חיים ומרפא בשבילי, עצם הצורך לטפל במישהו כמו נתן טעם כלשהו לקיום אומלל זה. לאחר מחצית השעה שוב הגיענו למטה רחש של צעדים ואנחות שקטות. הבנתי, כי מישהו משרידי העיירה משוטט כאן, שהרי הגרמנים והשוטרים לא היו רגילים להתאנח בימים ההם. רגע עלתה בי מחשבה: אולי אחותי? ושוב ירדתי למטה. היה זה ילד בן שלוש-עשרה, נכדו של שניאור הצבע. העליתי גם אותו למעלה...

עם הילדים האלה הסתתרתי כשבועיים ימים, ללא אוכל וללא מים, כמעט. בעיקר אמורים הדברים בשבוע הראשון. זוכרת אני, כי לאחר כמה ימים החל לרדת גשם ואז הוצאנו בחשאי מטפחות וסמרטוטים מבעד לגג. הרטבנו אותם במי הגשם והיינו סוחטים אחר כך את רטיבותם אל פינו, להשקיט איכשהו את הצימאון.

מבין החורים של הגג הייתי מסתכלת מדי פעם לדעת מה מתרחש בגטו. גרמנים לא ראיתי כמעט, כנגד זה שורצים היו כאן השוטרים הפולנים והביילורוסים, עוברים היו מבית לבית

ומחפשים יהודים שהתחבאו, מחפשים ומוציאים ומוציאים להורג, ברחוב ממש. לאחר מכן היו באים בעגלות ומטעינים את הגויות ומוציאים אותן אל מחוץ לעיר.

אחד ממראות הזוועה שנחרתו בזיכרוני, מימי שבתנו במחבוא – היה מקץ שבוע ימים בערך – באותו יום מצאו השוטרים כעשרה אנשים שהסתתרו במרתף – היו אלה משפחותיהם של ראובן ואייזיק כץ. נודע לי אחר כך, כי ללא אוכל וללא מים ישבו הם במרתף, והנה מצאום והוציאו – זקנים עם ילדים. הביאו אותם סמוך אל הבאר המפורסמת של העיירה, שנקרא "קנע-ריוועס ברונים". מי איננו זוכר את המים החיים של אותה באר, שכל בני העיירה היו באים שם לשאוב "טיי-וואסער" (מים לתה).

על יד הבאר הזאת ריכזו את כולם והם בכו והתחננו, כי תחילה, לפני שהורגים אותם יתנו להם לשתות קצת מים, אולם המרצחים לא שעו לבקשתם. לאחר זמן מה הרגו את כולם ליד הבאר.

למחרת יום הרג העשרה, שוב הגיעוני צעקות. אימצתי את מבטי בעד החרכים וראיתי, כי השוטרים מובילים את לאה-רושקה החובשת, זו שנקראה אצלנו "די פעלדשערקע". מהלכת הייתה ומרעידה את ידיה. בוכה ומתחננת, כי לא יהרגו אותה, כי ירחמו עליה וישאירו אותה בחיים.

הם הובילו עד קצה הרחוב ושם ירו בה.

יום אחד שוב שמעתי קולותיהם של יהודים שהוצאו ממחבואיהם. אולם את מראיהם ממש לא ראיתי. היו אלה חמישה יהודים שהסתתרו במאפיה. לימים סיפרו לי, כי את אלה הרגו באורח שטני מיוחד – תחילה המיתו את האחד מהם, ואחר כך ציוו על השני לשכב על ההרוג ורצחו אף אותו וכך את כל החמישה.

פרשה נוספת למעשי הרצח היו חיפושיהם של הגויים בבתי היהודים – הללו היו עטים אל השלל, פושטים בחצרות ובבתים, נזברים ומחפשים אוצרות. שומעים היינו את דיבוריהם, את ניבול פיהם וגידופיהם והפחד שמא יפנו אל המחבוא שלנו ויגלונו לא הרפה כמעט.

הדבר היה בשבוע הראשון, לאחר השמדת העיירה – על העלייה שלנו עלתה חבורה של כמה "שקצות" – ריבות של פולנים, לחפש מטמונים. ביניהן הכרתי היטב את קולה של אחת מחברותי לכיתה בבית הספר, הריה יאנקה ליכבירוביץ. גם הן חיפשו אגב ניבול מילים כשצחקן ארסי ורם. זכור אזכור, כי הן חיפשו ומצאו את כלי פסח על העלייה – את הכוסות המיוחדות וכלי השולחן האחרים, והדבר דיין מאוד את דברי גלגולן. הנה הכוסות שלהם, והנה הצלחות – צועקות היו בשטף התלהבותן.

הביקורים של הגויים תכפו והלכו, באים היו לכאן גם מכפרים רחוקים. לחפש מטמונים, מכים היו בגרזנים ובאתים בקירות. דבר זה מנע מאיתנו כל אפשרות לצאת מן המחבוא. הצימאון והרעב כמעט שהכריעונו. בשר שפתי החל ממש להתפורר ולנשור. האדישות החלה להשתלט עלי. נוכחתי לדעת, כי אין כל תכלית במחבואנו זה. טעם החיים ניטל ממני לחלוטין. אמרתי בליבי: מוטב שהשוטרים ימהרו וישימו קץ לחיינו מאשר נתענה כך, ברעב ובצמא ימים על ימים.

פעם אחת משניגשתי אל החלון של עליית הגג להסתכל, ראיתי חבורה גדולה של יהודים עוברים בגטו עם עגלות וביניהם הכרתי את משה בירך, שלא היה אומנם מילידי העיירה. הוא הגיע לז'ולודוק כפליט מן העיר פאביאניץ והיה סר לפעמים לביתנו. תחילה חשבתי, כי מובלים גם הם לשחיטה אולם לאחר כמה שעות ראיתי שוב הפעם והם עוברים עם עגלות עמוסות והתחלתי לצעוק ולקרוא בשם בירך. אולם קולי, ודאי, חלש היה מאוד והוא לא שמע את קריאותי; שוב לא ראיתי וסבורה הייתי, שגם אותם כבר הוציאו להורג.

רק לימים נתברר לי, כי היו אלה מבין היהודים שנדונו בינתיים, על ידי הגרמנים להישאר בחיים, עד עת מצוא...

באחד הימים החלטתי לעשות מעשה. סגרתי את הילדים במחבוא ואני עצמי יצאתי לעלייה, ניגשתי אל החלון והתחלתי להסתכל החוצה. הרחוב היה שומם וריק. פתאום ראיתי אחד השוטרים מהלך ברחוב, שוטר פולני ששמו יאניש, מזכיר היה במשטרה והכרתיו מן הימים שעבדתי באחווה, לשם היה סר מדי פעם והיה מקבל מאיתנו, עובדות המטבח דברי אוכל כלשהם. משראיתיו, התחלתי לקרוא בשמו.

קולי היה חלש מאוד ואת כל כוחי אימצתי להגבירו ואומנם קלט הוא סוף-סוף, כי מישוהו קורא לו והחל להסתכל על סביבו, עד שהבחין בי. אין זה מתקבל על הדעת, כי הכיר אותי, בכל זאת ראיתיו שם את אצבעו לפיו כאילו ביקש להזהירני מפני הסכנה שבדבר. כך נתפרשה לי שימת אצבעו לפיו. ראיתיו עוקר מייד ממקומו ומתחיל ללכת בכיוון הבית. לא ארכו הרגעים והוא עלה על עליית הגג. הייתי בטוחה, כי הוא בא לקחת אותי, כדי להרגני, אולם בעלותו ראיתי, כי הוא עומד כמו תוהה וחוכך בדעתו.

למה אתה לא הורג אותי? קראתי כלפיו. למה אתה מחכה? אך הוא הוסיף לעמוד ולהסתכל כאילו עובד עצות היה, ולאחר שהות קלה אמר: אל תדברי בקול. הירגעי, וחכי מעט.

ושוב עמד רגע קט נבוך ומייד פנה וירד מן העלייה. הייתי בטוחה, כי דבריו המרגיעים רק תכסיס הם, כי הוא הלך לקרוא לעוד שוטרים ועם כל רצוני כי כבר יקיץ עלי הקץ, הייתה לי הציפייה קשה מנשוא. אך להפתעתי חזר הוא, לאחר שעה קלה, ועמו בקבוק מים ולחם.

לאכול לא הייתי מסוגלת כלל, ורק מן המים שתיתי במקצת. לא גליתי לו דבר על שני הילדים המסתתרים עימי. הוא רק סיפר לי, כי מכל אנשי העיירה נותרו שמונים יהודים בעלי מקצוע, שנראו מסוגלים לעבוד, ואותם מעסיקים בכל מיני עבודות.

נזכרתי עתה כי באחד הימים ראיתי את משה בירך עובר עם עגלה ברחוב וקראתי אליו מרחוק, אך הוא לא שמע ודאי את קולי כי לא ראיתי כל תגובה לקריאתי, לשאלתי הוא סיפר לי, כי גם בירך בין השמונים שנשארו בחיים. הוא אמר לי כי ישתדל לעשות משהו שיצרפו גם אותי אל שמונים אלה.

הוא לא היה ידוע בעיירה כאוהב יהודים במיוחד, וקשה לי לדעת משום מה נהג בי כך – כלום שבע כבר דם וליבו נהפך עליו? ושמה היה כאן מקרה מיוחד של גילוי רחמים? ואומנם נוכחתי לדעת שיחסו כן ואמיתי, וכי הוא מבקש להושיט לי את עזרתו בלב שלם.

סיפרתי לו על המחבוא שלי והוא אמר לי להיכנס ולהסתתר בו ולהמתין לידיעות ממנו... הוא ירד מן העלייה ואני חזרתי אל ה"בונקר" שלנו. נתתי לילדים לחם קטנות ומים וסיפרתי להם על הפגישה המוזרה, כי אכן מוזרים נראו בימים ההם דברים מעין אלו, מוזרים ולא טבעיים.

ישבנו וחיכינו להשתלשלות העניינים ואני חייבת להודות, כי הרצון למות, שהיה בי חזק כל כך לפני זמן מה כמו ניטל ממני פתאום. המילים הטובות ששמעתי והעזרה שהוגשה לי ובעיקר התקווה שדבריו נטעו, היו כמו אגלי טל על צמח שכבר התעלף למות והנה התעורר לרגע קל לנשום אוויר חיים.

למחרת שוב הופיע השוטר והביא עמו דברי אוכל. הוא סיפר, כי ניסה לעשות משהו בדבר צירופי לחבורת היהודים, אבל לא הצליח עדיין, שכן נערכה אצלם רשימה מדוקדקת על ידי הגרמנים והם בודקים אותה מדי פעם ואינם נותנים להוסיף עליה. ושוב עודד את רוחי, כי מאמין הוא, בכל זאת, שתימצא איזו דרך להערים עליהם. יום-יום כמעט היה בא ומביא משהו לאכול.

היה זה מקץ שבועיים לשבתנו במחבוא. ביום הארבעה-עשר, אם אינני טועה, שמענו פתאום, כי חבורה גדולה של גויים עלתה על העלייה. שכבנו באפס נשימה והקשבנו למתרחש. רצון החיים שהתעורר במשך הימים אלה הגביר עתה את הפחד מפני הבאות. שמענו שהם מחטטים בעירנות גדלה והולכת, כי התחילו לטפל גם בקיר שלנו, הקיר הנוסף של המחבוא, לכות בו, ולקרוא: כי נפתח מייד, שאם לא כן קוראים הם למשטרה.

אנחנו ישבנו דוממים ולא הוצאנו הגה. לאחר כמה רגעים שמענו קול מדבר, בשם המשטרה, ומצווה לפתוח את המחבוא, שאם לא כן, יוטלו מייד רימונים לתוכו. ראיתי שאין כל תכלית להישאר כאן ופתחתי את הדלת. בצאתי נוכחתי לדעת, כי עומד למולי השוטר המקומי, יאנק בוריסביץ שהיה קונה בחנות שלנו והכיר אותי היטב. בראותו אותי שמט הרובה מידו, כל כך נדהם ונבוך מן הפגישה. הוא ניצב ולא הוציא הגה מפיו. מדוע אינך הורג אותי? שאלתי. מה אתה מחכה?

כמעט מאליה התפרצה מפי אותה שאלה ששאלתי בשעתו גם את יאניש בפגישה הראשונה. אבל בראותי, כי הוא עומד נדהם ונרעש הוספתי:

יש לי משהו לומר לך, יאנק, אולם אני רוצה, כי תשלח קודם את האנשים שהתאספו כאן! הוא מילא את בקשתי ואני אמרתי לו:

אני מבקשת ממך דבר אחד – לפני שאתה הורג אותי, תיגש למשטרה ותספר ליאניש, כי מצאת אותי כאן. אתה תקבל ודאי הוראות מסוימות ממנו, אולם דבר אחד אני מבקשת ממך, אל תמסור אותי לידי האספסוף הזה. הוא השאיר שוטר אחד לשמור עלי ובעצמו הלך למצוא את יאניש.

כעבור שעה הוא חזר אלי ומסר לי, כי נפגש עם יאניש וכי הם שניהם עושים איזה סידורים שאוכל להיכלל בחבורת היהודים. הוא נשאר על עליית הגג לשמור עלינו וישב איתנו עד מאחר בלילה. למחרת בבוקר בא יאניש ולקח אותי ואת הילדים והביא אותנו לבית הכנסת, שם מרוכזים היו היהודים שהושארו בחיים. קיבלנו מים חמים להתרחץ ואוכל, אולם לצרף אותנו למנינם עדיין לא הייתה כל אפשרות, עד שבאה ההסכמה מטעם קולינסקי, ראש העיר בימים ההם, שהיה מבאי חנותנו, כי ארשם על תעודתו של משה בירך... כאשתו החוקית; וכל זה על פי הצעת אחותו של קולינסקי – מעשה אשר אפשר את צירופי לרשימת הניצולים. גם שני הילדים נכללו בדרך כלשהי ברשימת יושבי בית הכנסת.

וכל אשר סיפרתי בזה, אינו אלא קטע קטן מכל מה שעבר עלינו בימים ההם. מגטו ז'לודוק הועברנו לגטו שצ'וצין ומשם למחנה עבודה בגטו לידה.

אל היער

משה נשלח ללידה למחנה העבודה "טודט" ואני נשארת בשצ'וצין. לאחר זמן מה הועברתי גם אני לשם. בבואי למקום היו כבר למשה קשרים עם שליחי הפרטיזנים שהיו באים מפעם לפעם היה בא לכאן כדי להוציא יהודים מן הגטו אל היער.

גם אנחנו התחלנו בהכנות ליציאה והביצוע היה נדחה בשל תקלות שונות עד שבא היום, בו ידענו כי שוב אין לדחות את הדבר. יום אחד יצא משה ממחנה העבודה ובכיסיו כרוזים, שקיבל מישקה על מנת להעבירם אל הגטו. כרוזים הקוראים את היהודים לעזוב את הגטו ולצאת אל היערות. ונוסף על הכרוזים היו עמו גם תרופות שונות שהיה משיגן במחנה העבודה וגם הן מיועדות היו להישלח ליער. בצאתו מן המחנה נעצר הוא על ידי אחד השוטרים הגרמניים לשם בדיקה וחקירה ורק בנס ניצל מסכנת המוות אשר ארבה לו.

התקרית הזאת זעזעה אותו והוא החליט כי שוב לא נשתהה במקום ולו יום אחד נוסף. היה זה במחצית חודש מאי 1943. למחרת יום המקרה יצאנו מהמחנה והגענו לגטו לידה. שם התקשרנו עם שליחי הפרטיזנים אברהם פלדון מ"איסקרא" ולייבל אורזחובסקי מחבורת ביילסקי. שבאו להוציא אנשים ליער ואנחנו צורפנו אל חבורת יוצאים שמנתה למעלה מעשרים איש.

היה זה לפנות ערב כאשר יצאנו מבית ידידנו לזר אולשטיין ופנינו אל הגדר של הגטו. היציאה גופה לא הייתה כרוכה בקשיים, ורק בדרך, מחוץ לגטו, ידענו תקלות שונות אשר נחלצנו מהן. תחילה הגענו ברגל לכפר אוגלי; מכאן המשכנו דרכנו בעגלות, עד שבאנו, עם הנץ השחר, אל דקודובו – אזור שהשלטון בו היה למעשה בידי הפרטיזנים ונחשב כבטוח באורח יחסי, כאן צלחנו את הניאמן והתחלנו להתקדם לסטארה-הוטה, **בה נמצא המרכז של חבורת ביילסקי.**

שני פרשים רכובים על סוסים – פרטיזנים יהודים – יצאו לקראתנו בהגיענו אל היער והם אשר הכניסונו אל החבורה. לאחר מנוחה של יום עמדנו בפני בחור גבוה וחסון, שהיה נרגש מן הפגישה עם קבוצתנו החדשה – היה זה טוביה ביילסקי, אשר ערך את אנשיו למפקד, כדי לקבל את פנינו כיאות. בין השאר אמר טוביה באותו מפקד, כי מטרתם של לוחמי היער בדרך כלל היא לנקום בגרמנים ולהכות בהם. **אולם לנו הפרטיזנים היהודים ישנה גם מטרה נוספת – להציל כל נפש יהודית שניתן להצילה. הוא אמר כי יום זה, בו הגענו חבורה גדולה כל כך ליער, הוא יום אושר בשבילו.**

המחנה של ביילסקי מנה אז כ-500 איש, בהם לוחמים ושאינם לוחמים. שהינו בסטרה-הוטה כעשרה ימים ונאלצנו לעזוב את המקום. הגיעונו שמועות כי הגרמנים מתחקים על עקבותינו והם מכינים לנו מצוד. במטה של ביילסקי הוחלט להעביר את המחנה ליאסינובו. הדריכות הייתה רבה, סיירים היו יוצאים לתור את הסביבה ולעמוד על המתרחש, השמירה מסביב למחנה הוגברה ואף על פי כן הפתיעו אותנו הגרמנים בהתקפתם.

היה זה בוקרו של חג השבועות – פתע ניתך עלינו ברד של אש. המתקיפים היו גרמנים ושוטרים מקומיים. המבוכה במחננו הייתה איומה. היינו מחנה גדול ובו הרבה נשים, ילדים וזקנים. הלוחמים בו מעטים היו וללא הנהגה, כיוון שמפקדי המחנה יצאו יום לפני זה להתייעצות אל המטה המרכזי של האזור. קבוצות-קבוצות התפזרו האנשים במנוסה בסביבי היער. במרוצה זאת הגענו פתאום לניאמן. חייבים היינו לצלוח אותו ויהי מה. כיוון שלא הייתה לנו כל דרך אחרת. מאין ברירה נכנסנו אל הנהר. יודעי שחות ושאינם יודעים שחות יצרו יחד מעין שרשרת ובקשיים רבים הגענו לעברו השני של הנהר. בהתקפה זאת נפלו שבעה אנשים – בהם אפרים קופלמן מווסילישוק, שעמד כצופה על משמרתו ונהרג במקום, ובת עירנו – הדס וויטקובסקי, בתו של זונדל. משפסקה ההתקפה התחלנו להתארגן מחדש. הגיעה אלינו פקודתו של טוביה לכנס את כל נפוצותינו במקום מסוים.

עולה בזיכרוני המסע הקשה והמייגע, אותו כבר ערכנו בצוותא אל עבר הפושצ'ה. אולם בהתקרבתנו אל היער הגדול נוכחנו לדעת, לתדהמתנו, כי היער הזה אינו נחלת הכל ולא כל אחד רשאי לבוא בתוכו. יצאו לקראתנו כמה פרשים פרטיזנים והודיעונו, כי אסור לנו להיכנס אל היער, כל עוד אין בידנו היתר מטעם המפקדה העליונה. לאחר משא ומתן מייגע שארך כמה ימים ניתן לנו הרישיון המיוחל. זוכרת אני כיצד הגיע אלינו המפקד סוקולוב, וגילה דאגה רבה לנו. השפיע עלינו דברי עידוד ותנחומים והבטיח לדאוג לנו ואף לשלוח לנו נשק.

עתה המשכנו לנדוד ביער העבות שנתקרא הפושצה וכך הגענו לאגם קרומן – מקום יפה נוף ומלא פלאי טבע, אולם אנחנו תשושים מדי ומאוכזבים מדי היינו, שנוכל לשים את ליבנו לחמודות מעין אלה ולהתפעל מהן. על חוף האגם הקימונו את מחננו, מחנה הסוכות.

פלוגת פרטיזנים יהודים בעיר Naliboki (פולין) [5]

במצוד הגדול

יום אחד שוב נתבשרנו בשורת איוב – הגרמנים עורכים מצוד ענק גם על הפושצה של נאליבוקי. הידיעות אמרו כי 60,000 חיילים גרמנים, שהועברו במיוחד מן החזית, ישתתפו במצוד וכי עת רבה עשו הגרמנים הכנות למבצע זה. הפושצה של נאליבוקי נחשבה כמרכז הפרטיזנים ברוסיה הלבנה והגרמנים החליטו לבער את המרכז הזה. בין הפרטיזנים, שמנו כאן חטיבות שלמות והחלה תכונה קדחתנית.

המצוד החל ב-1.8.43. תותחים וטנקים החלו להתקרב אל מחוזי היער, אווירונים חגו בשמיים ועקבו אחרי המתרחש בו. מפקדי הפרטיזנים נועדו יחד והוחל בחלוקת תפקידים ובפעולות מגן – הדרכים נחסמו בעצים רבים, מוקשים הוטמנו ליד המחסומים וקבוצות מארב חיכו לבוא הגרמנים.

החבורה שלנו הרחיקה ביער העמק והעמק, חלק מבינינו – אלה שנשק בידיהם יצא למארבים; אלה שאינם בין הלוחמים עזרו בעבודות הרבות, כגון בניית גשר מעבר על פני הביצות.

הדריכות רבה הייתה, עדיין תשושים היינו מהמצוד הקודם והנה פורענות חדשה. היער עמוק, שטחי הביצה שבו מסוכנים היו לכל הבא בתחומם. אין זאת, כי הגיע קצנו, מהרהרים היינו בליבנו. הדי הרירות של הגרמנים התקרבו אלינו יותר ויותר. לפי הדים אלה ולפי תנועת הפרטיזנים שלא יכלו להחזיק מעמד והיו עוברים על פני מחננו, בנסיגתם, והיו מתסכלים בנו כבאנשים שכבר נדונו לכיליון – לפי כל אלה הערכנו את מצבנו, מצב של אין מוצא.

יום אחד, משנמסר למפקדנו, טוביה, כי כיבוש המקום על ידי הגרמנים ממשמש ובא, הוא הוכיח התנהגות למופת. הוא ניצב לפנינו, עודד אותנו וחזק את רוחנו. הייתה לו לטוביה תוכנית סודית משלו, שלא גילה אותה עד כה לנו. מציעי התוכנית היו שני בחורים, מכלים

ועקיבא, שעבדו ביערות האלה כמוודדים, לפני המלחמה, והכירו את היער היטב. הצעתם הייתה, שלא נלך עם כל הפרטיזנים דרך הגשר, שהקימו, אלא נפנה דווקא בדרך הקשה והצדדית, המשובשת והמלאה סכנות – אל הביצה הגדולה. הם דיברו על ליבנו והבטיחו לנו להובילנו אל מקום, אשר הגרמנים לא יוכלו בשום פנים לחדור בו.

זוכרת אני כי טוביה תבע ממכילס כי ייתן לו "תקיעת כף" שלא יעזוב את ההולכים אל הביצות בכל מצב אשר ייווצר; ורק לאחר שהלה הושיט לו את ידו והתחייב קיבל עדה בהן צדקו, נערכו לצאת לדרכנו.

הדבר היה לפנות בוקר. עם חשכה, בשעה שניתך עלינו ברד של יריות, מלוות זיקוקי רקטות מסנוורים. תחילה סבורים היינו שהגרמנים יגיעו אלינו רק ביום המחרת והתכוננו לנוח כמה שעות בלילה זה ולהחליף כוח לפני היציאה, והנה התקפת פתע מעין זאת שבלבלה והביכה את כולנו.

המומים היינו ומתוך התדהמה שכחו רבים מאיתנו, ואף אנחנו בהם, את כל התוכנית המוצעת והתחלנו לרוץ אל עבר הגשר דווקא. אני הייתי בין הרצים ראשונה וכבר עברתי כמה מאות מטרים, והנה ראיתי פתאום כי טוביה רודף אחריו וצועק בכל כוחותיו כי נשוב חזרה, אל הכיוון ההפוך.

באותו רגע נתלקחה בי חמתי והתחלתי להתריס כנגדו, אך הוא תקיף היה עד מאוד והצליח להחזירנו אל המחנה. ואומנם תקיפותו זאת של טוביה, היא אשר הצילה את חיינו, כיוון שכל אלה שרצו אל כיוון הגשר ועם הגשר נהרגו אחר כך על ידי הגרמנים, אשר קצרו בהם קציר דמים איום, בין אלה הייתה גם חבורה יהודית אחת, פרטיזנים על שם זורין, יוצאי מינסק.

על פי פקודתו של טוביה חזרנו בתוך מערבולת היריות אל המחנה. כאן ערך אותנו בשורה עורפית אחת ופקד על כולנו ללכת אל תוך הביצות. הולכים היינו ומחזיקים זה את זה, שלא להינתק ושלא לשקוע ביון שמתחת לרגלינו.

כך הלכנו אט-אט, מגששים דרכנו, כל הלילה, וכבר רוצים וסבורים היינו מרוב עייפות. שוב לא יכולנו להתקדם וניתנה לנו האפשרות לשבת, כדי להחליף כוח. שלא לשקוע בתוך הביצה, מחזיקים היינו את עצמנו בעצים, וכך ישבנו עד הבוקר. היריות כבר לא נשמעו ובטוחים היינו כי הרחקנו נדוד, ממקום הסכנה, אך היה זה ביטחון שווא ותו לא, כי פתאום נשמעה התפוצצות אדירה – היה זה פגז שנפל על ידינו ממש. אחריו עוד פגז ועוד אחד ולאחר מכן סופת יריות מרובים וממכונות ירייה. אין זאת כי הגרמנים השגינו בנו וגילונו, כך חשבנו.

באותו רגע לא ידענו כלל וכלל, כי בליל נדודינו על פני הביצות לא עשינו אלא פחות מקילומטר אחד וכי דשדשנו בעצם במקום אחד. קרובים היינו עד מאוד אל המחנה העזוב שלנו, אשר הגרמנים באו עתה לבערו. יכולנו איפוא לשמוע אפילו את נפץ הזרדים היבשים מתחת לרגליהם של המתקיפים, ואת קולותיהם הקוראים.

זיגי, תפוס את הפרה! צעק אחד הגרמנים. קול שהגיע אלינו בבהירות יתר. כלאנו את נשימתנו ושכבנו צפופים ודבוקים אחד אל השני.

היער היה עבות וצפוף מאוד והגרמנים לא השגינו בנו. לאחר ששרפו את המחנה, הם התחילו להתקדם אל עבר הגשר, שם השיגה ידם הרוצחת את כל הנמלטים באותו כיוון; דבר זה נודע לנו לאחר מכן.

באגף שלנו הורגשה הפוגה ואנו נצטוונו על ידי טוביה להעמיק בחשאי אל היער והביצה. כך מעמיקים היינו אל נבכי עד ערב. תשושים היינו עד מאוד וכדי שלא לשקוע בביצה קושרים היינו את עצמנו אל העצים ואל השיחים. וכך עבר עלינו הלילה השני. רק בבוקר ניתן לנו להגיע אל שטח יבש מחוץ לתחום הביצות.

במקום זה ערכנו מדורות לייבש את בגדינו. הרעב הציץ ועינה, רגלינו נפוחות היו מהליכה ובשרנו עקוץ מיתושי הביצה הרוחשים, אך אי אפשר היה לצאת מן המקום ולבקש אוכל. המצוד עדיין היה בעיצומו והדי היריות נישאו מסביב. אוכלים היינו גרגרי תבואה, אותם מילאנו בכיסינו בצאתנו מן המחנה. כמה וכמה ימים שכבנו במקום זה עד שפחתו היריות. היינו תשושים עד מאוד וכצלמי בלהות נראינו. שריפות גדולות אשר האדימו מסביב היו אות לנקמתם של הגרמנים בכפרים שבקרבת היער. את המבנים שרפו הגרמנים. חלק מיושביהם רצח וחלק הגלו לגרמניה לעבודות כפייה.

החבילה נפרדה

היינו מחנה של 700 איש וטוביה חילק אותנו לקבוצות קטנות. בכל קבוצה היו כמה מחזיקי נשק והשאר נשים וילדים שאין נשק בידם. טוביה גופו נשאר עם הקבוצה האחרונה. פקודתו של טוביה הייתה כי עתה נתפזר למקומות שונים, אך הוא קבע לנו תאריך ומקום בו ניפגש בבוא מועד ומשם נשוב לחשב את דרכנו. מקום המפגש שנקבע היה המחנה הראשון שלנו בסטארה-הוטה. גם אני ומשה היינו בקבוצה האחרונה שמנתה כשישים איש.

הדרך רבת תלאות וסכנות הייתה. במקום שהיינו נחים היה טוביה מעמיד משמרות.

באחד הלילות, לילה אפל מאוד, היה זה בשעה שמשה עמד אי שם על המשמר ניתנה פתאום פקודה לעזוב את המקום וללכת. יצאנו לדרך, אך שמחו להודיע על כך לעומד על המשמר. החשיכה הייתה גדולה מאוד והיציאה הייתה בחשאי-חשאין. לפנות בוקר, לאחר לילה של הליכה, נוכחתי לדעת כי משה איננו איתנו. הודעתי על כך לטוביה, אולם הדרך מסוכנת הייתה ולחזור לחפשו כבר בלתי אפשרי היה. נבוכה ומיואשת שירכתי את דרכי עם כל השאר.

הגענו בדרכנו קרוב לעיירה איוויה. מקום בו שכנה חטיבה גרמנית. חייבים היינו במקום זה לעבור את הניאמן. מצאנו סירות והמעבר נערך בקבוצות קטנות. עמדנו קבוצה של חמישה אנשים וחיכינו לסירה ופתאום נשמעו צעקות אזהרה, כי גרמנים מתקרבים. התחלנו לרוץ ולהתפזר לכל עבר. היער רחוק היה מאיתנו במקום זה, ואני, מאין מוצא, מיהרתי להסתתר בגינה של משק כפרי ושכבתי בין שיחי הירק.

הרבה זמן שהיתי במקום זה. לאחר ששקטו היריות, יצאתי מהגינה, אך לא ידעתי מה לעשות ולכן לפנות. יחידה הייתי, המקום לא מוכר לי וקרוב למחנה גרמני... הלכתי על פני השדות ובכיתי חרש. הדרך לנהר גם היא אבדה ממני. איכר אחד ריחם עלי והביאני אל הניאמן ואף העבירני בסירה אל הגדה השנייה. שם פגשתי שני פרטיזנים ללא רבים, מיואשת הייתי ולא ידעתי אנה אפנה.

מבכה הייתי את גורלי שלי ואת גורלו של משה, אשר נשאר בתוך היער האפל. פתאום עלתה בי מחשבה ללכת אל עבר אליחובקה – שם שכנה חבורת הפרטיזנים "איסקרה" ובה נמצא חברנו הטוב, ישקה. הודעתי על כך לשני ה"מלבושים" – כך נקראו פרטיזנים ללא נשק – ויצאנו לדרך.

נכנסנו ליער עבות והתקדמנו במשעול הצר שמצאנו. מקץ הליכה של שעתיים ישבנו לנוח. שני הבחורים נרדמו ואני ניצבתי על המשמר. פתאום שומעת אני מתוך הדממה של היער קול חלש של אישה: חכה לי ואל תמהר, מה אתה ממהר, בירך, אל תמהר! נדהמתי ולא האמנתי למשמע אוזניי. לא ארכו הרגעים, וראיתי כי אומנם משה הוא ההולך. אחריו

נשתרצה אישה אחת מהחבורה שלנו שצעדיה כושלים היו. קשה היה לי להאמין כי אכן מציאות היא זאת, ולא חלום. איזה מקרה גורלי! לחשתי אל עצמי ולשמחתי לא היה גבול.

חודש ימים היינו לבדנו, אני ומשה, מנותקים מכל השאר, וקשה לתאר את התלאות שפקדונו, בנדודינו על פני ישובים עוינים. אף שלמשה היה רובה, חייבים היינו לנהוג זהירות רבה. לא פעם נתקלנו בפרטיזנים רוסיים שרצו ליטול מאיתנו את הנשק ובאמתלאות שונות היינו מתחמקים מידיהם. זכרנו את מקום המפגש שטוביה קבע לנו וכן את תאריך המפגש ואף אנחנו הגענו למועד אל אותו מקום.

ישוב, שגויים קראו לו "ירושלים"

כאן ארגן אותנו טוביה שוב למחנה אחד גדול וכל החבורות שלנו זזו מכאן לפושצה של נאליבוקי, אולם עתה הגענו למקום ברכוש גדול, עם הרבה עגלות, עם תבואה, קמח, בקר וצאן, סוסים וחפצים שונים. את כל אלה נטלנו מן הכפרים העזובים והשדודים שלאחר המצוד הגדול. עתה התחלנו להקים לא מחנה של ארעי אלא של קבע – מחנה חורף – עיר ממש.

היה בינינו מהנדס אחד אשר תכנן את הבנייה והשגיח עליה. נכרתו הרבה-הרבה עצים ונבנו בתים קטנים, עיר עם רחובות ומספרים. בינו מאפיה, וטחנת קמח, בתי מרחצאות ובית חולים, בית חרושת לסבון, נפחיה, מסגרייה, בית מלאכה לחייטות, לסנדלרות, אורוות ורפת ואפילו בית חרושת לעורות. הגרמנים כבר נחלו מפלות בחזיתות והאמנו, כי שוב לא יערכו מצוד כמו בעבר. קראנו למחנה זה "ביילסקי" והגויים מהסביבה קראו לו "ירושלים".

כ-1,300 נפש היינו. המחנה לא היה רחוק מן הכפרים השרופים שהיו מלאים תבואה, תפוחי אדמה וירקות (בשדות). אספנו כל זה וידינו מלאות היו עבודה והיה לנו מלאי של מזון לכל החורף כמעט. אפילו בית חרושת לנקניק הקמנו ולא פעם עוסקים היינו עם חבורות אחרות במסחר חליפין – נקניק בנשק. באים היו אלינו מחבורות אחרות לתקן את נשקם, לתפור מגפיים, עבדנו איפוא למען המאמץ המלחמתי.

ביום 31.12.43 ביקר אצלנו פלטון ראש המפקדה לכל הכוחות הפרטיזנים באזור הזה. הוא סייר במחנה ועבר מסדנה לסדנה ולא האמין למראה עיניו: כיצד הצלחתם בתנאי היער להקים את כל אלה? שואל היה ברוב תמיהה. הוא הבטיח את עזרתו, ולאחר זמן מה הגיע אומנם אווירון ממוסקבה, אשר הביא לנו חומרי רפואה, משלוח שזכינו בו בשל המלצתו של פלטון. וכך עבר עלינו החורף של שנת 1944.

אפילו הווי מיוחד נוצר במקום זה. לפעמים נערכות היו מסיבות ספונטאניות ליד המדורות. שרים היינו שירים חלוציים מן הימים הטובים ההם, שלפני המלחמה, וזוכרת אני כיצד ביקרה אותנו חבורה של פרטיזנים באחת המסיבות ואחד, הרכבי היה שמו, עמד ודיקלם את שירו של יצחק למדן "שנית מסדה לא תיפול" ואנו שמענו את דבריו מתוך רטט לב ודמעות. היו בינינו שומרי דת ומפעם לפעם עורכים היו תפילה בציבור. זכורות לי התפילות בראש השנה וביום הכיפורים בין עצי העיר.

כך המשכנו במקום עד כניסתו של הצבא האדום. עם צאתנו מן היער, הגענו יום אחד לנובוגרודוק לעצרת הענק הפרטיזנית, אשר נערכה בה. כאן נפרדנו ממפקדנו, שהיה אהוב ונערץ על כולנו, מטוביה ביילסקי. חבורתנו נתפזרה וכל איש פנה לעברו. אנו שמנו את פעמינו לז'לודוק. לאחר כמה ימי טלטול בדרכים הגענו למקום. היינו, איפוא, בין הראשונים שעמדו המומים על קבר האחים הגדול שליד ה"כוויניק". לאחר זמן נוספו עוד כמה שרידים והגענו לשיעור של "מניין".

אזכור היטב את היום בו הגיעו המכתבים הראשונים מפליטי עירנו שברחו עם הצבא האדום מזרחה. ונמצאו בברית המועצות – מכתבים שעל המעטפות שלהם היו כתובות של משפחות שכבר לא היו בחיים. על פי סידור מיוחד בינינו ולבין משרד הדואר שבמקום נמסרו לידינו כל המכתבים שהתקבלו משרידי ז'לודוק ואנחנו התחלנו להריץ לכל אחד תשובה ולספר את סיפור האימים.

שוב עולים בזיכרוני מכתביו של זיידה'לה אחינו ז"ל והמכתב הראשון שקיבלתי מאחיותיי מארץ ישראל ובו הידיעה בלשון סגי נהור כי הדוד יצחק (יצחק צוקרמן) נמצא בוורשה. בלשון זאת, מרומזת הייתה הדרך שעלינו ללכת בה. כל רצוננו עתה, היה למהר ולעזוב את אדמת הדמים, ואומנם נמנינו עם הקבוצה הראשונה שהתארגנה בחשאי ואשר יצאה מפולין בדרכה לארץ ישראל. [6]

פאני אנגלרד {מושב בית – חנן}

שְׂרִידַת שׁוֹאָה

יְלֵדָה הָיִיתִי, מְאֻשֶּׁרֶת וְשִׁמְחָה.
בֵּית חֵם וּמִשְׁפָּחָה.
יוֹם אֶחָד נִגְמַר הַכֹּל-
נִמּוּג הָאֵשׁ שֶׁל אֶתְמוֹל.
זֶה הַחֵל בְּשִׁנְאָה שֶׁהִפְכָּה לְטֵרוֹף-
שֶׁגִּעוֹן שֶׁל צוּר שֶׁנִּלְחַם בְּחֵרוֹף
לְחִסּוֹל עִם שָׁלֵם
לְקַפֵּד חַיִּיהֶם.
אֶת הַיְּהוּדִים רָצָה לְהַשְׁמִיד
וְלֹא לְהוֹתִיר כָּל שְׂרִיד!
אֶלְצָנוּ לְנוֹתֵר תָּמִיד
גַּם עַל הַהֲנָה וְגַם עַל הָעֵתִיד.
לְנוֹתֵר עַל חַיִּים עִם מִשְׁפָּחָה אֲהוּבָה
לְנוֹתֵר עַל אָבָא יָקָר וְעַל אִמָּא טוֹבָה.
אֵין קֶבֶר לְבָבוֹת שָׁם,
לְבָבוֹת אֶת לְקַתָּם.
אֵין תְּמוּנָה, אֵין שְׂרִיד לְמִזְכָּרָת
מִלְבֵּד זְכָרוֹן עֲצוּב מִמִּשְׁפָּחָה לְתַפְאֶרֶת.
הַכֹּל נִכְחַד, אֶבֶד בְּשׁוֹאָה.
וְאֲנִי נוֹתֵרֶתִי לְבֵד לְשִׂאת הַמִּשׁוּאָה.

[7]

אליהו רוזנצאל (רזיאל) יחיד ובודד במסתרים

הייתי ילד בן 8, ביום שהוכרז על גירוש יהודי דזיאלושיץ על ידי הגרמנים. שישה ילדים היינו בבית הורינו, כשאספו אותנו ההורים והתחלנו במסע הנדודים לכפרים, למצוא איזה שהוא מקום מחבוא. ההליכה הייתה מאוד קשה עלינו, משום שהיינו עמוסים חבילות וחפצי בית. אחרי צעידה במשך שעות רבות, הגענו לביתו של איכר אחד בסביבות הכפר דמביאנה. כנראה שהוסכם מראש, בין אבי לבין הגוי, על מתן מחבוא למשפחה כולה. הוכנסנו למתבן בחצר. בימים הראשונים של שהותנו שם, סיפקו לנו הגוי ואשתו מצרכים ודברי אוכל שונים. כל זה נעשה, כמובן, בתשלום סכומי כסף ניכרים. כעבור זמן מה, כשאזל הכסף, התחילו האיכרים לדרוש מאיתנו בגדים וחפצים שונים תמורת האוכל.

אחרי זמן מסוים הגיעה ידיעה לכפר, שמותר ליהודים לחזור העירה. וכמובן, שגם אנו חזרנו הביתה. מצאנו בית הרוס, ללא רהיטים, ללא כלי בית הכרחיים. אך החילונו איך שהוא להסתדר מחדש, והנה שוב פעם בא הגירוש, אולם הפעם היה זה גירוש סופי ואחרון....

כמו בפעם הקודמת, ברחנו גם עכשיו לאחד הכפרים שבסביבה בשם סטרדוב ושם הסתתרנו אצל גוי אחד במשך זמן קצר. הפחד של הגויים מפני הגרמנים גבר ועלה מדי פעם, עד שלבסוף קשה היה למצוא כפר, שיסכים להכניס אותנו לביתו אפילו תמורת תשלום. החלה תקופת נדודינו בתוך שדות פתוחים, במערות, במתבני שדה ובכל מקום, שאפשר היה למצוא מקלט כלשהו. בתקופה הראשונה חיינו מן המזון שהיינו קונים מן הגויים בסביבה. אבי היה מוכר בכל הסביבה, משום שהיה מסתובב תמיד בכפרים האלה כסוחר תבואות ולאיכרים היה אמון רב אליו. יש לציין, שהגויים, שבגלל ניתוק המסחר עקב המלחמה, נשארו חייבים סכומי כסף גדולים לאבי, היו מעוניינים לנתק כל קשר עם משפחת אבי ולהעלים עין מאיתנו במצבנו הקשה.

המקרה הטרגי הראשון קרה ביום 16 במרץ 1943, בלילה, עת אמי וחמישה ילדים ישבנו בתוך בור חפור, במרחק של שני קילומטרים מן הכפר סטרדוב. אותו ערב הלך אבי, ועמו אחי הבכור, להביא מזון מן הכפר. פתאום הופיעו כמה צעירים, כנראה בני הכפר, חמושים בנשק, וללא אבחנה ואזהרה, החלו לירות בנו לתוך הבור. באותה התנפלות נהרגו אמי ז"ל ואחד מאחיי. ברגע שהכנופיה ראתה מרחוק כי מתקרבים ובאים שני אנשים, נבהלו וברחו. בריחה זו הצילה את הנותרים שנשארו בבור. אחר כך התברר לנו, ששניים אלו היו אבי הי"ד ואחי, שחזרו מן הכפר. המקרה היה בשעה מאוחרת בלילה, ואבי אפילו לא הספיק לשמוע את בכי הילדים. הילדים שנותרו בחיים הוצאו מהבור, ואמי ואחי שנורו ומתו נקברו במקום, בתוך הבור.

מייד עברנו למקום יותר מרוחק והסתתרנו, זמנית, בחורשות הסביבה. החלה נדידתנו ממקום אחד למשנהו. המקום ששימש לנו מחסה בלילה, לא שימש לנו מחסה ביום. עד ששוב הגיע יום מר ונמהר בשבילנו. ביום שני, 18 ביולי 1943, כשיצאנו לפנות בוקר ממחבוא אחד, בסביבות כפר, הוקפנו על ידי חיילים גרמנים והמשטרה הפולנית. ברחנו מן המקום וברדיפה אחרינו תפסו את אבי ז"ל ושני אחים קטנים ממני וגם את האחות. אני ואחי הבכור, נסנו לכיוונים שונים. אחד לא ידע דבר על השני ושנינו לא ידענו מה שקרה עם יתר בני המשפחה. אותו ערב, כשכל אחד מאיתנו נס מנוסת חרב, נפגשנו, באורח מקרי, בשולי יער. הפגישה בינינו הייתה מאוד נרגשת. חיכינו לרגע שבו נוכל להיודע על גורל יקירינו.

למחרת בערב הלכנו לגוי אחד, שמא נוכל להיוודע מפיו מה קרה באותו יום ארוך. נודע לנו שאבא עם שלושת ילדיו נתפסו על ידי הגרמנים והוסעו העירה, לדזיאלושיץ. לאחר כמה ימים נודע לנו עוד, שיחד עם יהודים אחרים, שנתפסו במחבוא בכפרים אצל הגויים, הוצאו להורג במורד, מאחורי העיר.

שנינו המשכנו לנדוד, ביום הסתתרנו מפני הגרמנים, ובלילה יצאנו לחפש אוכל לשבור את רעבוננו. אחרי חיפושים רבים מצאנו מקום סתר אחד בכפר סטרדוב, מתחת לאסם התבואות של בעלי האחוזת.

במקום ההוא שכבנו חודשים רבים. אחד מאיתנו היה מתגנב ויוצא פעמים אחדות בשעות החשכה, ומביא משהו לאכול. בצורה כזאת התפרנסנו והמשכנו לשכב מתחת לאסם התבואה.

המקום היה נמוך מאוד, בערך 60 סנטימטר מתחת לשח רצפת העץ והאדמה. לשבת לא יכולנו בשום אופן וגם לעמוד נמנע מאיתנו. יכולנו רק לשכב באחת משלושת הצורות: על הגב, על הבטן או על הצד.

מחבוא בכפר (הולנד) [8]

אחרי שנחבאנו במשך כמה חודשים באותו מחבוא, הלכנו אני ואחי, ערב אחד, ב-11 במאי 1944, למרכז הכפר סטרדוב, לאגור שם מזון לזמן מה. בשעת ההליכה נתקלנו בשני בחורים מן הכפר הכרנו אותם מזמן. למראנו נעצרו לשוחח עם אחי על דא ועל הא, לפתע נורו שתי יריות מן הצד ואחי הבכור נפל מת בו במקום.

ובכן, נשארתי בודד ויחיד בעולם הסוער והרצחני. מייד אחרי שאחי נרצח, ברחתי לתוך חצר אחת, נכנסתי במרוצה לתוך בית-כיסא, שעמד בחצר וישבתי בו. ישבתי על מכסה בית השימוש וכולי רועד מפחד שמא יתפסוני. פתאום נפתחה הדלת וגבר אחד שאלני, אם ראיתי מישהו בורח. מרוב התרגשות לא הספקתי לענות והאיש נעלם כלעומת שבא. לאחר שישבתי רבע שעה בבית הכיסא הבנתי שלא תהייה בכך משום תועלת. ירדתי לתוך בור השופכין ויצאתי מצידו השני ובזחילה של ארבע מאות מטר בערך, הגעתי לרפת שרופה שהאיכרים מלאו בקש. נכנסתי עמוק לתוך הקש ושכבתי בו כל הליל הוגם למחר כל היום.

כעבור זמן מה, התחילו להתרוצץ אנשים בתוך החצר ובאותה רפת ששכבתי. שמעתי איך זרקו חבילות קש ממקום למקום, במטרה למצוא אותי. כנראה, ברור היה להם, כי לא יכולתי לברוח רחוק. למחרת, לפנות ערב, הלכה האיכרה להוריד חבילות קש בשביל הבקר, ותוך כדי כך נתקלה בזרועי. נבהלתי, אבל החלטתי להתחפר לעומק. כעבור זמן, אחרי שהחשיך, הופיעה האיכרה, ראתה אותי, כי עליתי לנשום קצת אוויר ואמרה לי: עכשיו חושך בחוץ, ואתה יכול להסתלק. לא עניתי לדבריה, כאילו לא הייתי קיים. שכבתי במקום הזה עוד יומיים ללא אוכל ומים. אכלתי למעשה רק קש. ולאחר יומיים יצאתי משם בלילה והסתלקתי מהכפר.

יצאתי למקום מרוחק יותר ומצאתי מקום סתר, בערמת קש מבודדת בתוך שדה. הסתתרתי שם בימים, ובילות יצאתי לחפש אוכל. כיצד הייתי עושה את זה? הייתי מחפש חצר בכפר, שלא היה בה כלב, נכנסתי לתוך הרפת, מצצתי חלב מעטיני הפרות וכצידה לדרך לקחתי מן התערובת (תפוחי אדמה עם סובין) מן העריבה של החזירים. האוכל הזה היה מחמיץ לאחר כמה שעות ולא היה ראוי לאכילה בזמנים רגילים אפילו לחזירים. אולם מתוך חוסר ברירה אכלתי בתיאבון רב, כי דבר אחר לא הזדמן לי בימים ההם.

חלף פרק זמן מסוים; ראיתי שלא אוכל להמשיך ולהסתובב כך יותר. החלטתי איפוא לחזור למקום הסתר שמתחת לאסם התבואות, בו שכבתי עם אחי לפני כמה חודשים. אותו ערב פרצתי (בגניבה, כמובן) למחסן של גוי אחד והוצאתי משם כיכר לחם שלמה, במשל 6 קילוגרם לערך. לקחתי איתי עוד שני שקים ריקים ושני גרביים בודדים והסתתרתי שוב מתחת לרצפת האסם.

לא ידעתי מה צפוי לי וכמה זמן אצטרך לשהות שם; הייתי לבדי, מבודד מאדם ומאלוקים. פעמיים ביום היו באים עגלונים לתוך המחסן, ולקחו גרעינים או מספוא בשביל הסוסים, ומן השיחות שניהלו ביניהם בתוך המחסן נודע לי על הנשמע בעולם. כמובן, שכל זה לא הוסיף לי הרבה, משום שלא היה לי עם מי להחליף מילה על המצב.

שכבתי במקום ההוא חודשים רבים ופרסתי פרוסות קטנות מן הלחם, כדי שיספיק לי לזמן ארוך יותר. במשך הזמן התכסה הלחם בעובש. בזמן הראשון הורדתי חתיכות מעובשות מהלחם וקברתי אותן בבור קטן, שחפרתי לידי, וכך אגרתי מזון לתקופת ממושכת.

עבר זמן ממושך למדי והלחם אזל לגמרי. לא הייתה לי ברירה אחרת, אלא להוציא מן האדמה את הלחם המעובש, שקברתי קודם. נערתי אותו כראוי מן העובש ואכלתי את המזון הקלוקל שהיה כמעדן בפי.

את שני הגרביים, שלקחתי במשיכה, פרמתי והם שימשו לי לחוטים לתפירה, מן השקים תפרתי לי חולצה ומכנסיים, כביכול, ובשאריות החתיכות, שנשארו לי, עטפתי את רגליי. נעליים לא היו לי והחורף היה מאחורי הכותל.

אחרי זמן מסוים, התאכסנו בתוך חצר החווה אנשי א.ק. (ארמיה קראיובה, ארגון מחתרת אנטישמי). כמובן, שאני לא ידעתי מה טיבם של המזוינים הללו, רק מן השיחות שניהלו העגלונים הבנתי, שאלה האנשים הם אויבי וצפויה לי סכנה גדולה מהם.

בזמן ההוא הגעתי למצב בו נזקקתי לצאת ממחבואי ולחפש אוכל – אחרת הייתי צפוי לגווע מרעב. הצמא אומנם לא הציק לי, כיוון שפעם בשבוע הייתי מביא לי מים שלקחתי משוקת הפרות בקרבת מקום.

ברגע שיצאתי לשם חיפוש מזון וניסיתי לעמוד על הרגליים, מייד נפלתי אחורנית. התברר לי, שרגליי אינן נשמעות לי. לאחר שכיבה כה רבה, התרופפו השרירים. מתוך חוסר ברירה התחלתי לזחול על ארבע.

במרחק מה מן המקום, מצאתי שדה זרוע סלק בהמות. אספת אחדים מהם, חלק אכלתי במקום ואת היתר תחבתי לתוך מכנסיי ופניתי לחזור למחבואי.

כשנמצאתי כמאתיים מטר מן המקום, שמעתי לפתע צעקות: לעצור! נשארתי שוכב ללא תנועה על הארץ ואנשי ה-א.ק. שהיו במקום התחילו לחפש אחריי בפנסי כיס בכל הסביבה. שכבתי כך כמה שעות. אחר כך פניתי לאחור והתחלתי לזחול לכיוון נגדי ממחבואי. הגעתי לדרך אחת, שם מצאתי שני מקלות ובעזרתם ניסיתי ללכת ולהתרחק מן הרודפים, עד שהגעתי לערמת קש. שם התחבאתי ואיתי הסלק, שאספתי בשדה, כשבועיים בערך.

החורף התחיל להציק לי. הקור התגבר ובסביבה החלו להסתובב גרמנים רבים, שסרקו את השטח אחרי פרטיזנים, שחנו ביערות מסביב. זה הגביל את תנועותיי עוד יותר. במשך הזמן נתן החורף את אותותיו וקפאו לי כפות הרגליים. היכולת לנוע ולחפש מזון ולשבור רעבוני כמעט שניטלה ממני. במצב הזה, בחוסר אונים מוחלט ותוך רעב מתמיד הבחנתי, שהחזית הצבאית מתקרבת לאזור.

*

ביום שישי אחד, ב-12 לינואר 1945, הופיעו בשמיים אווירונים רבים וטורים ארוכים של חיילים גרמניים, ללא סדר ולפעמים גם ללא נשק, בורחים לכיוון מערב. הנסיגה הגדולה של הגרמנים החלה.

באותו יום ובמקום שהייתי, הופגז האזור על ידי הצבא הגרמני מתותחיהם ונערכו הפצצות מאווירונים רוסיים. כמובן, שאני עצמי לא ידעתי באיזה עולם אני חי ובכלל לא הבנתי מה מתרחש בשטחים מסביבי. למחרת, בשבת, הכל נשתתק. לא נראו בשטח לא חיילים ושום נפש חיה.

ביום ראשון בבוקר, יום המנוחה לגויים, נהרו הגויים מן הסביבה לכנסייה האזורית בכפר הקרוב. לפתע הבחנתי, שבכביש הסמוך נעים טורים-טורים של חיילים, סוסים גוררים תותחים, וכך בכל הדרכים והשבילים. תחילה לא הבחנתי מי הם החיילים הצועדים, ובאופן אינסטינקטיבי הרמתי רגליים ובתמיכת המקלות, בזחילה, השתדלתי להתרחק מן המקום, אשר לאט-לאט נתמלא צבא רב.

ברגע מסוים הרגשתי שבמרחק מאות מטרים ממני הולכים בעקבותי שני חיילים ומלווה אותם גוי אחד מן האזור שהכרתיו היטב. הגוי צעק אלי מרחוק, שלא אברח, כי אלה הם חיילים רוסיים ובמקרה גם יהודים. הוא רצה להסביר לי, שהחיילים רוצים לעזור לי. תחילה לא האמנתי לדבריו, מנוסה אכזבות קודמות, והמשכתי ל התרחק. אולם, כשאפסו כוחותיי והם התקרבו אלי, נטלו אותי החיילים על הידיים והביאו אותי לבית האיכר. לתמהוני, התייחס אלי האיכר יחס מצוין, האכילני מן המזון המשובח ביותר ואף הציע לי בגדים ללבוש. לשוחח עם החיילים לא יכולתי, כי הם לא ידעו יידיש, ואני לא ידעתי רוסית. השיחות בינינו התנהלו באמצעות הגוי, שידע קצת רוסית.

החיילים הציעו לי שאצטרף ליחידתם. הסבירו לי כי ליחידה יש בית חולים משלה, שם ירפאוני וימלאו את כל מחסורי. ברירה אחת לא הייתה לי והסכמתי ללכת איתם.

כשהגענו לנקודה, שם הייתה צריכה להימצא יחידתם הצבאית, התברר להם, שהיחידה כבר זזה מן המקום. מסרו אותי לכן לידי רופא צבאי, שגם הוא היה יהודי ולמזלי ידע קצת יידיש.

בערב התיישב הרופא ושמע ממני על תלאות המלחמה ואת דרך הייסורים שעברו עלי, נער בודד החי באימה מתמדת מפני רודפיו ומסתתר במקומות מחבוא שונים ומשונים. הרופא דאג לריפויי המוחלט. הסניטארים לקחוני ורחצוני כמה וכמה פעמים, בזו אחר זו, עד שנוקיתי מכל הרמשים והכינים שדבקו בי במקומות הסחי והזהמה בהם שכבתי כמעט שנתיים וחצי.

אחר כך הלבישו אותי במדים צבאיים ולקחוני אתם. אך לא יכולתי לעמוד בטילטולים הרבים שעברו בהתקדמותם ונאלצתי להיפרד מהם.

במשך הזמן הגעתי לעירי דזיאלושיץ, שם פגשתי קצת יהודים מקומיים, שהתקבצו מכל מיני מקומות מחבוא. נשארתי יומיים בעיר, אך לא מצאתי לי מקום מנוחה. התחלתי לנוע ולנוד מעיר לעיר ומכפר לכפר בתקווה קלושה, אולי אמצא מישהו מקרובי משפחתי.

תוך כדי נסיעות אלו הגעתי לעיר גרמנית קטנה, אשר בשלזיה התחתית. פעם אחת בשוטטי בעיר, עצרה אותי שיירת רוסים ולקחו אותי למפקדתם.

לאחר חקירה קצרה התברר להם מי אני, ומפקד המקום הציע לי להישאר אצלם כמה זמן שארצה.

נשארתי אצלם כמה וכמה חודשים. יום אחד הגיעה לאוזני שמועה, שבעיר גלייז' הסמוכה מתרכזים יהודים במטרה לעלות לארץ-ישראל.

מיד הודעתי למפקד, שהחלטתי לעזוב את המקום ולנסוע לארץ מולדתי, לארץ-ישראל. הוא ציווה לספק לי בגדים ותת לי גם קצת כסף להוצאות הדרך.

נסעתי לגלייז' והצטרפתי לקבוצת נוער עולה ויחד עלינו לארץ, סוף שנת 1945.
בארץ נכנסתי לקיבוץ גזית, אשר בגליל התחתון, ובו בניתי את ביתי הקבוע והיציב. [9]

תצלום של ציור בשם "על דף גמרא בבונקר", שצויר על ידי מ. ברומברג [23]

חיה גארן-רוזנבלאט (לוי)

זכרונות

השמדת קהילה יהודית שלימה בידי הנאצים ודרך יסוריה הנוראים של אשה אחת שנשארה בחיים (תרגום מיידשי: א. ראובני)

החלטתי לספר הכל מהוויתנו. אולי ילמדו מזה בנינו ובני בנינו וידעו איך ניצלו אחדים, מעטים, ואיך קופחו חיי הוריהם וסביהם.

עברו עשרים שנה מעת שנדפסו באמריקה, בעיתון "דער טאג", זיכרונותיי אלה בשם "אחת מאלפים קורות קהילה יהודית אחת וחיי שלי בימי שלטון הנאצים".

יום השישי המר

שמי היה גארן-רוזנבלאט בתו של חיים-לייב גארן, שהיה – כמו אביו, בנימין גארן – סוחר באריגים ברדומישל מחוז מיאליץ, בקירבת טרנוב. מזל משונה עמד לי: מילטתי את נפשי מהתופת ההיטלרי, ועכשיו אני נמצאת בשטוקהולם, בירת שוודיה.

בעצת קרובי, הגרים בניו-יורק, רוצה אני לספר מה שעלה לעיירתנו משעה שבאו הנאצים ועד שרוב יהודיה נרצחו; וגם את אשר עבר על משפחתי ועלי. אינני סופרת ואין כוחי רב בכתיבה, אבל נדמה לי, כאשר אדם מתחיל להעלות על ליבו את כל הנוראות שקרוהו, רשמת היד מאליה.

בשעה שנכנסה פלוגת היטלר הראשונה היה השוק ריק מאדם. אימה ודממה נפלו על התושבים. גם הרחובות והסמטאות הקרובות לשוק, התרוקנו. איש לא יצא להקביל פני הבאים. רק בעד סדקי הדלתות ובעד החלונות המוולנים מציצים בגניבה עיניים בולשות ושואלות: עתה מה יהיה?

לפני שבאו "האורחים" אמרו הבריות כי מוטב להכין להם תקרובות – י"ש ועוגות. וכאשר ייכנסו אל הבית מייד להזמין לסעוד את ליבם. אחרי אשר ישתו, יאכלו וישבעו, אולי לא יפגעו לרעה במארחיהם. גם בביתנו ערכנו את השולחן והנחנו עליו מכל טוב – וחיכנו. התכנסנו כולנו בחדר האמצעי. כאן, אמר אבי, מוגנים אנחנו מאשר יותר מאשר בחדרים האחרים.

מבהוקר השכם ישבנו וחיכנו, שמענו יריות בוויילקה, פרוור רדומישל. צבא פולני עשה שם ניסיון רופף לעמוד בפני הגרמנים ולעצורם. כל הפרבר כמעט עלה באש באותו יום. לבסוף חדלו היריות והגרמנים נכנסו אל עיירתנו.

השעה הייתה ארבע אחרי הצהריים. פלוגת סיור גרמניות אצו אל כל פינות רדומישל. העיירה דוממה. אין קול אדם, אין ציפור מצפצפת. כעבור שעה באים טנקים. הם ממלאים את כיכר השוק עד אפס מקום. פתאום – רעש ומהומה. דלתות וחלונות נסגרים. אנו שומעים חבטות חזקות בדלת חנותנו, העומדת בלב השוק, וקול פרא צווח ומצוה: "לפתוח תכף ומייד פן נבקיע את הדלת בגרזן!"

כולנו, הנמצאים בבית, מחווירים מפחד. הכל נבוכים. אין איש מעז לקום ולגשת אל הדלת, לקבל פני "האורחים". אנו שומעים חבטה חזקה, והדלת נבקעה. "אלך וافتח להם – אמרתי- ואבא שישכב במיטה ויכסה את זקנו"; תוך כך יצאתי מהחדר ונכנסתי אל החנות.

התאמצתי, העליתי חיוך גנדרני על פניי והלכתי לפגוש את הגרמנים. פתחתי את הדלת לרווחה ואמרתי בחיוך רחב, בקול רם: "ברוכים הבאים!"

ארשת פניהם הרצחנית השתנתה פתאום. הם שאלו, אם אין חיילים פולים מסתתרים אצלנו ואם אין מחבוא של נשק בביתנו. אמרתי – אין. אין הם מסתפקים בתשובתי אלא נכנסים לתוך דירתנו, מפשפשים בכל הפינות, מוציאים ומשליכים כל מה שהם מוצאים בארונות ועל המיטות. תוך שהם זורקים את הדברים לאשר זורקים, הם לוטשים עין לכל חפץ – ומה שמוצא חן בעיניהם הם שמים לחוד, בפינה אחת. אחרי שהם גומרים בחדר אחד הם הולכים לחדר שני, ומהחדר אל עליית הגג. בכל מקום הם כאילו מחפשים נשק, ובאמת הם מבקשים שלל לעצמם.

אני מנסה להזמין לשולחן. הם עונים בנימוס, אבל מסרבים – עליהם ללכת הלאה. אחר זה כבר לא נראה להם לקחת חפצים מביתנו. תחת זאת יש להם חשק לתנות אהבים איתי ועם שתי אחיותיי. אחיותיי ליוו אותם החוצה והתפטרו מהם.

יראנו שישבו בלילה כשהם שיכורים. בינתיים טוב שהלכו בלי לגרום לנו נזקים. אחר כך נראה – אולי נמצא עצה. רגש ההקלה היה קצר מאוד. בעוד אלה יוצאים מדלת החנות, כבר נכנסים אל דירתנו אנשי משמר אחר. הם צווחים בהיכנסם: "היש פה בני-זכר עליהם ללכת להירשם!" חרדתי פן ייגשו אל המיטה, בה שכב אבא, וגם גיס לא צעיר לימים.

התחלתי מפצירה בהם לשבת לשולחן: "אולי תשתו כוסית ותטעמו מן העוגה החדשה?" – שאלתי בגנדרנות. לא היה צורך להרבות בבקשות. הם ישבו לשולחן ומייד התחילו זוללים וסובאים. גם אני ישבתי לשולחן. כטוב לבם ביין הם מזמינים לסעודה גם את שאר אנשי הבית – את אבא, את שתי אחיותיי וילד אחד. אנחנו מנסים לגלגל שיחה איתם. פתאום בא עוד משמר. בראותם את אלה יושבים ומיטיבים את ליבם. ישבו גם הם. כך בילינו עימם – באין ברירה – עד שעה שמונה בערב.

כל אותו יום לא ידענו מאומה על החורבן שנעשה בעירנו: משמרות צבא אספו את כל הגברים, בלי יוצא מן הכלל כמעט, יהודים וגויים, וכלאו אותם בכנסייה. שם הוכו מכות רצח, ואחרי כן הוחזקו בלי אוכל ושתייה שלושה ימים ושלושה לילות.

אימה גדולה נפלה על העיר. נשים וילדים עמדו כל אותו הזמן אצל הכנסייה, בחוץ, בידיהם כדי מים וחבילות אוכל בשביל הבעל, האח, הבנים, הכלואים בפנים. לשווא עמדו – לא נתנו להם למסור מזון ומים לאנשים המוחזקים בתוך הכנסייה.

האוויר בבית הכנסייה הסגור מסביב, דלתות וחלונות, נעשה מחניק עד לבלתי נשוא. מדי פעם התעלף אחד הכלואים. מה עשו הגרמנים? מייד ירו במתעלף, הרגוהו, ואת גווייתו השאירו בתוך הדוחק והצפיפות.

אנחנו, הנשים, עלה על דעתנו לנסות לשחד בכסף את הסגן, הממונה על פעולה זאת, ולהשיג שישחרר את הגברים. ולאחר שרוב הכלואים בכנסייה, אולי 90% היו יהודים. אספנו במשך מספר רגעים סכום הגון והלכנו לשדל את הסגן. זה לא היה קשה. את הכסף לקח מייד והבטיח לגשת אל הסרן ולהשתדל בענייננו. כך עשה. הוא קיבל רשות להניח לנו להביא אוכל ומים לאסירים. להיכנס פנימה לא נתנו לנו, נאלצנו למסור את החבילות לידי הזקיפים שמעדו ליד הכנסייה. אולם רק חלק מהחבילות הגיעו לתעודתן; רובן נעלמו.

עוד הישג הביא לנו השוחד: הורשינו להוציא מהכנסייה את המתים, שהיו מוטלים שם בצד המתים למחצה, אבל לשחרר את הכלואים לא עלה בידנו.

התחלנו מחפשים דרכים אחרות. השגנו תעודות מחלות מרופאים. בתעודות אלה הצלחנו לשחרר קצת אנשים. רק למעטים האיר המזל פנים. אחרי שישה ימים שוחרר חלק מהכלואים. השאר הובלו למקום שהוא, אולם כעבור זמן לא רב, הושבו לרדומישל.

בינתיים באו אל עיירתנו כל מיני גדודי צבא. הם פשפשו בכל מקום, גנבו, היכו את הבריות, גזזו זקנים, וירו בכל אדם שנראה להם כחשוד. את זקנו של אבא הצלתי בסחורות מחנותנו. בשבוע הראשון, עת חיילים גרמנים התאכסנו אצלנו, שילמתי בעד זקן-אבי מאה מטר בד בקירוב. במעשה זה קניתי לי שם של גיבורת העיירה. בכל רדומישל היה אבי אז מן היהודים המעטים מאוד שעדיין היה להם זקן, אבל לא לאורך ימים.

יהודים מתחילים לחפור מערות

לא עברו עשרה ימים והבריות התחילו חוששים לצרה חדשה. בעיר סיפרו כי בקרוב תעבורנה דרך רדומישל פלוגות "צעירי היטלר", וכי אנשי הצבא שהיכרנו "טובים" הם בהשוואה להללו. התושבים תוהים ושואלים עצמם, מה עליהם לעשות. הכל מבינים כי אין מנוס ממוות, אם לא ימצאו דרך להסתתר. אחרי זה נשמעו תכופות דפיקות בקירות, בתקרות, ברצפות. ימים תמימים ישבו הבריות על עליות גג והתלבטו בשאלה, איזו פינה טובה מאחרות לבנות בה מחבוא שלא יהיה ניכר. רוב המחבואים נחפרו באדמה. בבתים רבים חפרו תחת הרצפה.

תוך כך נשמעו "בדיחות גרדום": "אנחנו כורים לנו בורות, בהם ניקבר חיים". אכן, ההלצות היו מרות, מלכתחילה הוחלט כי בכל בור כזה תוכל להתחבא רק נפש אחת, לכל היותר שתיים. אבל בסופו של דבר עשו מחבואים גדולים שהיה בהם מקום לעשר נפשות.

מה גרם לשינוי כזה בתוכנית? כאשר חפרו מחבוא באחד הבתים, והדבר נודע לשכנים, דרשו כי המקלט יהיה לכל יושבי הבית: ראשית, יחסכו עמל, ושנית, ישבו יחד ויוקל להם. מה היה מראהו של מחבוא תת קרקעי? זה היה מרתף עמוק ונרחב, חפור מתחת לרצפת חצי חדר כמעט. המרתף היה ריק מריהוט. נכנסו בפשפש קטן, לא ניכר כמעט, והרצפה למעלה, בחדר, הייתה מכוסה בשטיח. מובן מאליו כי בבור כזה לא היה הרבה אוויר. כדי להכניס אליו יותר אוויר, היו עושים חור קטן במסד הבית. אחר הכל היה קשה ומסוכן לשהות במחבוא כזה זמן רב. אם ישבת בו יותר משעה, עלול הייתה להיחנק מחוסר אוויר. כך הכינו להם יהודי רדומישל כמעט בכל בית מקומות סתר, בהם יתחבאו הגברים, אם יראו את "צעירי היטלר" עוברים דרך עירנו. חיכו שהרעה תבוא ביום ו' בשבוע. מן השמיים ריחמו עלינו ואותו יום ו' עבר בשלום. דבר לא קרה בו.

החיילים הגרמניים, שבאו תחילה אל עיירתנו וחנו בה, כבר הסכימו במידת-מה עם היהודים. אחר הכל, בזכות הלשון האידית, יכלו לבוא בדברים עמנו יותר מכולם. אבל גם בין החיילים "הטובים" הללו נמצאו לא מעט מנוולים, שהיו מתפרצים אל חנויות של יהודים, ובעטיים של גויים מלשינים היו זורקים סחורות מהחנות אל הרחוב.

בחוץ היו מתקהלים איכרים ואיכרות פולניים ואוספים את הסחורות המושלכות ולוקחים אותם אל כפריהם ובתיהם. בראשונה קרו רק מקרים בודדים כאלה. אחר כך התחילו המעשים הללו חוזרים לעיתים קרובות. נשים וגברים מכפרי הסביבה רצו העירה בלהיטות; תאבונם גבר מיום ליום, ומספרם הלך ורב. כיכר השוק הגדולה הייתה כל יום מלאה קרונות כפריים – והחנויות הלכו והתרוקנו.

קצת סוחרים השכילו להסתיר סחורות מבעוד זמן על עליות גג. אבל רובם יראו לעשות כך אחרי שעברו בעיירה שמועות כי הכפריים כבר הלשינו ואיימו להראות לשוטרים על עליות הגג. היהודים היו מדוכאים. הכל ראו בחוש כי העיירה הולכת ונחרבת.

אנחנו, הנשים – שתפסנו המקום החשוב בעיר – עתה נפלה עלינו החובה לפעול – ראינו כי יש לעשות משהו נגד ביזה זאת. בחרנו מתוכנו שתיים מן היפות ביותר ודוברות גרמנית כהלכה ושלחנו אותן לדבר עם הסגן בשם הכלל. אולם אותו סגן דווקא היה רשע מרושע, כמו היטלר ממש ימ"ש. שליחותינו שבו כלעומת שהלכו. הסגן סירב לקבל אותן. הושב להן בשמו: אין הוא מדבר עם יהודים.

מר היה לנו, אובדות עצות היינו. אין עצה כנגד גזירה מן השמיים, אומרים יהודים חרדים. כמעט ושכחנו כי עומדים לבוא הרוצחים האמיתיים, "צעירי היטלר". מה עוד יורע לנו, אמרנו בליבנו, אחרי שאנחנו כבר בכל רע? הלא רששו אותנו, הפכו אותנו לפושטי יד, גזלו מאתנו כל מה שהיה לנו – איך נחיה עתה? היו שאמרו: אחת היא לנו; ייסורי רעב קשים ממוות.

לפתע פתאום, ביום א' שאחרי אותו יום ו', שמעתי דפיקות בדלת שכנו. בחיפזון קמתי, ישבתי על מיטתי והצצתי בחלון. ראיתי אנשים במדים שחורים. ליבי הלם בחוזקה. נזכרתי כי "צעירי היטלר" לובשים מדים שחורים. מיהרתי אל חדר הוריי והעירותי את אבא שאז דווקא ישן שנת צדיקים. עזרתי לו להתלבש והכנסתיו אל המחבוא וכיסיתי בכל מיני חפצים על אותו חלק של הרצפה, שתחתיו חפור המחבוא, כדי שלא יעלה על דעת איש להתהלך בשטח ההוא; כי אחר הכל, מקום חלול שם, ואם ידרוך מישהו על הקרשים, ודאי ירגיש בריק אשר למטה.

נבוכה, לבושה למחצה, רצתי אל שתי אחיותיי להזהיר את גיסי שימהרו להסתתר. אבל הם כבר ידעו על בוא הצרה החדשה, והצעירה שבשתיים, אשת מנדל אייזלנד, כבר נתכבדה בביקור שני שקצים: הם כעסו על שלא מצאו גברים בבית, ובלכתם הפכו חבית מים במבוא, בצאתם סגרו ברעש את הדלת בעדם ותמהו בקול: "לאן נעלמו הגברים?"

לא התעכבתי. רצתי אל ידידי, קרובי ומכרי. נראיתי כמשוגעת. רצתי מבוהלת, וכל הדרך יראתי להביט אחריי פן ייטפל אלי מישהו. פתאום שמעתי קול זעקה של אישה. צעקה צפורה, אשתו של מיכאל פיש, היא רצה ברחבו וייללה: "אוי, הם עומדים לירות בבני! מה אעשה? מה אעשה?" ביקשתי להרגיעה. אבל רק פניתי אליה. ראיתי שני אס.אס. שקצים צעירים, מוליכים המון בחורים יהודיים. הם צועדים בראש, ואחרי המובלים – עוד הרבה אנשי אס.אס. הם הולכים ודופקים בחורים יהודים צעירים, שרק מכנסיים עליהם, כי הוציאו מהמיטות עירומים למחצה. מכריחים אותם לרוץ, מאיצים בהם, מכים אותם בקתות הרובים ובאלות גומי.

"רע ומר" אמרתי בליבי. "מה יעשו לכל היהודים האלה? הם יירו בהם או ייקחו אותם לעבודת פרך?"

תוך כך הובאו אל כיכר השוק הרבה יהודים צעירים מכל פינות העיר, מכל הרחובות והסמטאות, בידיהם מטאטאים ואיתם. אחרי הצעירים, הובאו יהודים באים בימים, בני שישים ובני שבעים, חולים הוצאו ממיטותיהם. בפקודת אחד מאנשי אס.אס., שקץ כבן שבע-עשרה, היה עליהם לרוץ הנה והנה, יחפים ועירומים למחצה, זקניהם מגולחים למחצה, על ראשיהם קרחות עגולות, מעשה ידי מעניהם. ועתה מכריחים אותם לרוץ רצוא ושוב, והנבלים הצעירים דופקים אותם. צעקות המכים וזעקות המוכים עלו עד לב השמיים.

פתאום ניתנה פקודה לטאטא את כיכר השוק הגדולה. היהודים האומללים מתחילים לטאטא. זאת היא מלאכה שאין לה סוף. רק גמרו לטאטא, מייד מאלצים אותם לשוב ולטאטא, אחר כך בפעם שלישית, ברביעית, ועוד ועוד.

אחרי שאספו את כל האשפה למקום אחד, נצטוו לפזרה שוב על פני כל הכיכר ושוב לטאטא ולאסוף אותה. תוך כך מדרבנים אותם במכות רצח ובצעקות פראיות ומחרידות. רבים מהמעונים דם נוזל להם מהאף ומהפה, קודקודיהם מלאים פצעים וחבורות. זה, כבר אין ביכולתו להרים ידיו, וזה נפל מתעלף, והיום חם, השמש יוקדת כמו אש תופת.

אנחנו, בנות אבות אלה, אחיות אחים אלה, שדופקים וחובטים אותם באכזריות כזאת, פורצות בבכי רם. אנחנו רצות וניגשות אל הרוצחים ומתחננות שירשו לנו לגמור עבודת הטאטוא. אנחנו מבטיחות כי ניטיב לעשותה. שמתי נפשי בכפי וניסיתי לדבר אל מצפונים של אנשי אס.אס., גם נשים אחרות עשו כך. עלה בידי להציל את מחותני, אבי-ג'יסי, מנדל הוניג, יהודי כבן שישים. הבאתיו הביתה. כאשר רק נכנס, התעלף. שעה ארוכה טיפלנו בו עד ששבה רוחו אליו. כדבר הזה קרה בכל בית שני.

"פעולה" זאת ("אקציה" בלע"ז) נמשכה עד השעה עשר בערב. והמעונים, גם אחרי שעזבו אותם, חששו ללכת הביתה לישון. איש לא ידע מה יביא לו המחר. הירחמו עליהם מן השמיים ויניחו להם? הגברים הסתתרו, כמובן מאליו. בלילה ההוא לנו במחבואים.

"פעולות" כאלה חזר ונישנו לעיתים קרובות. בני אדם התחילו מסתגלים אל צרותיהם. רק יראו פן תבואנה צרות רעות מאלה.

המועצה היהודית ברדומישל ("יודענראט")

שמועות הגיעו אלינו כי בערים ובעיירות אחרות נוסדו מועצות יהודיות, המייצגות את יהודי המקום בפני השלטונות. למועצות היהודיות היו מתפקידים שונים. אחד מתפקידיהן היה גיוס יהודים לעבודות המקומיות, כמו ניקוי חוצות, טאטוא שלג מהדרכים, היגוי הצידה של אוטומובילים, שנתקעו באמצע הרחוב ולא יכלו לזוז בכוחם הם. לעבודות כאלו הייתה המועצה חייבת להמציא בעיקר אנשים צעירים. עוד תפקיד היה לה – לגבות מהיהודים כל מיני מיסים שהנאצים היו מטילים עליהם. חובות חברי המועצה היהודיות לא היו קלות. אחריות גדולה נפלה עליהם. במקרים רבים אפילו עם ראשיהם הם.

בהרבה ערים בפולין נמצאו בקרב היהודים אנשים בזויים, שהיו מזדרזים לעשות רצון הגרמנים ולא ראו, או לא רצו לראות, שאם יקיימו בנאמנות כל פקודה נאצית, יהיו אנוסים לבגוד בעמם שלהם ולהקריב את אחיהם.

אצלנו ברדומישל, נוסדה מועצה יהודית באיחור של כארבעה חודשים לעומת מקומות אחרים, ובדיוק – ב-25 בינואר 1940. ביום ההוא בא אלינו בעגלת חורף ראש ה"גסטאפו" של מיאליץ, העיר הראשית באזורנו, ועמו בא כוח המועצה היהודית שם ועוד שניים מחברי המועצה המיאליצאית, והרכיבו מועצה יהודית בעירנו. זה היה ביום א' בשבוע.

כל מועצה יהודית נשאה באחריות לפני הגסטאפו של עירה. למועצת מיאליץ היו 12 חברים, ובראשה עורך דין בשם ד"ר פינק (איננו עוד בחיים). אחד מתפקידי מועצת מיאליץ היה לייסד מועצות יהודיות במקומות אחרים באזור, מועצות האחראיות לפני זו של מיאליץ.

מועצות עיירות אלו היו ממונות גם על היהודים, היושבים בכפרי הסביבה, ואחראיות להם. וכך גם מועצת רדומישל הייתה ממונה לא רק על יהודי עירנו אלא גם על יהודי הכפרים הסמוכים. אנשי עירנו, כמובן, לא קפצו על המשרות במועצה היהודית.

הכל ידעו כמה קשה, מסוכן ונתעב, תפקידו של חבר או פקיד במועצה היהודית והשתמטו מזה ככל שיכלו. אבל כאשר התחילו מכריחים, ובאין ברירה, קיבלו את התפקידים שהוטלו עליהם. כך נוסדה המועצה היהודית ברדומישל ונתמנו אליה דווקא יהודים טובים ואצילי נפש. גמור היה עמם לעשות למען העיר ולהגן עליה.

ליושב ראש המועצה הושם ירמיהו לייבוביץ', בנו של שמואל לייבוביץ'. לגזבר – בריש אייזלנד. לממלא מקום שני – מלך אמסטרדם. למזכיר – מלך גרוס, בנו של ראובן גרוס. נספחו לוועד גם צעירים אחדים. הייתה שמועה כי כל עובדי המועצה יהיו פטורים מעבודות כפייה, שהיו מוטלות על כל זכר מבני שתים עשרה שנה עד בני שישים. דבר זה הניע גם

אנשים צעירים לבקש להם משרות במועצה היהודית. המשרות היו של שוטרים, שליחים וכיו"ב.

אחר זה באה פקודה למועצת עירנו להמציא למשרד העבודה הגרמני שבמיליץ – עד יום מסוים – רשימת כל זכר יהודי, הנמצא ברדומישל ובסביבה, כי לגייסם לעבודות שונות, בין במקומותיהם ובין במחנות עבודה שונים. הואיל וברדומישל מעטה העבודה, היה מובן מאליו כי הרבה אבות, המפרנסים היחידים של משפחותיהם, והרבה בנים, שלא תימצא בעבורם ברדומישל עבודה הדרושה לשלטונות, יוכרחו לעזוב את בתיהם ויישלחו לעבוד בבתי חרושת במקומות אחרים, והשכר שיקבל אולי יספיק לסיגרויות. התוצאות תהיינה שבני המשפחה יהיו אנוסים למכור לאט-לאט כל מה שיש להם בבית ולאכול, בלי להשתכר, עד שיאזל הכל. אבל זה לא היה הרע כולו. מלבד מחנות עבודה רגילים, בהם העבירו יהודים בבתי חרושת עבודה מפרכת, ששכר אין עימה, היו מחנות מסוג אחר, מחנות עונש. במקומותינו נמצא המחנה שנודע לדראון, מחנה פסטקוב, בקרבת דמביץ – שמו הטיל אימה על הבריות.

גירוש יהודים, יהודים מ- Drohobycz (פולין) [10]

שילוח ראשון של יהודים מרדומישל

בא יום הביקורת שנקרא: 17 באפריל 1940. בכיכר השוק של רדומישל נקבצו כל התושבים היהודים, מילדים רכים עד ישישים מופלגים. כל הגברים עמדו בשורה ארוכה לפני המועצה היהודית. כל איש חיכה לתורו להיכנס פנימה ולהיוודע מה נגזר עליו. מורא גדול היה על כל האנשים האלה. הכל ידעו כי רדומישל והסביבה חייבים לתת 250 איש, והם יישלחו לפוסטקוב. אבל איש לא ידע על מי ייפול הגורל.

הגורל, כרגיל בנסיבות כאלו, נפל על העניים. העשירים דאגו מראש לבאות ומצאו להם דרכים להינצל מהרעה: מהם שיחדו את הפקידים ונרשמו, הם או בניהם, כסוחרים, כבעלי אחוזות, כאיכרים עצמאיים או כפועלים, העובדים אצל איכר עשיר, העני נגזר עליו לסבול ראשונה. הוא ידע, כמובן שיהיה מהקורבנות הראשונים, אבל לא הייתה לו אפשרות אחרת.

אינני יכולה לתאר את הדיכאון שירד על היהודים, יושבי עירנו, בשעה שליוו את 250 איש הנשלחים לפוסטקוב. הכל ידעו כי שם תהייה קבורתם. זה היה איום. רבים מהנשלחים ניסו לברוח – ניסיון מסוכן מאוד. אם נתפס הבורח, הוצא להורג. ואם לא נתפס, לא יכול עוד לשוב אל ביתו. לא הייתה לו ברירה אלא לנוד מעיר לעיר, ולהיזהר בכל מקום שלא ייפול בידי הצר המרושע.

למשפחתנו שיחק המזל, כי מצאנו עצה לצרה זאת בעוד מועד. עברו שלושה חודשים ונדמה לנו כי אלה שניצלו בשעתם במחנה העונש שבפוסטקוב, אולי יינתן להם להוסיף ולשבת בבתיהם. חלה קצת ארגעה. אומנם, כל שניים – שלושה ימים היו מתפרצים אלינו אנשי הגסטאפו מטרנוב או ממיאליץ, מכים מספר יהודים, גוזלים חפצים וכסף ונוסעים לדרכם. אולם לכך כבר התרגלנו. גם ידענו כי אין עצה כנגד צרה זאת – היום נפגע זה, מחר זה.

ל"שקט" זה בא הקץ ב-3 או ב-4 בנובמבר 1940. יהודים אחדים שנשלחו לפוסטקוב ברוח משם לאט-לאט. כדי למלא את החסר ניתנה פקודה למועצה היהודית מטעם מפקדת ה.ו.ס. להמציא להם פועלים כמספר הנפקדים, אבל הפעם לא הועילו הפקודות: איש לא בא.

במחנה העונשים של פוסטקוב רדו כארבע מאות אנשי ה.ו.ס., יום אחד עזבו את המחנה, ובטרם ידענו, ברדומישל, מה כוונתם ומזימתם. חסמו את כל הדרכים אל עירנו, הקיפוה מכל העברים והתחילו בחיפושים מדוקדקים בכל מקום. פשפשו בבתיים ובחצרות, לקחו את כל הגברים שמצאו בעיר. צעירים וזקנים, אפילו נערים בני שתים-עשרה נתפסו והובלו אל כיכר השוק. הפעם לא הועילה כל תעודה ממשד העבודה, האומרת כי האיש עסוק בעבודה זו אחרת, מן הנחוצות לרשות. על כל הטענות ענו אנשי ה.ו.ס.: "לנו דרושים פועלים יהודים בפוסטקוב. כולם ילכו שמה. העבודה שם נחוצה יותר מאשר בכל מקום אחר".

מרדומישל ניסו לטלפן אל משרד העבודה במיאליץ. המטלפנים שאלו, כי כאן הקובע – משרד העבודה או אנשי ה.ו.ס.? אבל כנגד אנשי ה.ו.ס. היו פקידי משרד העבודה חסרי אונים. נתפסו בעירנו אפילו חברי המועצה היהודית, ואפילו זקנים בני שבעים ומעלה, שלא יצלו כלל עבודה.

מה עוד אדבר: כשבע מאות איש הוטענו על משאיות והוסעו. תוך כך הוכו מכות רצח. אנחנו, הנשים, מה יכולנו לעשות? כאשר ניסינו לגשת, להגיש משהו לאב, לאח, לבעל, גורשנו באלות גומי.

מה לעשות? איך להוציא ממחנה הייסורים את אנשינו? היינו אובדות עצות. צעירים נמלטו משם בכל שעת כושר. אבל הקשישים לא העזו לברוח. הם סבלו נוראות. הם לא יכלו לרוץ מהר כפי שנצטוו, ולא יכלו לשאת משא כבד של לבנים כפי שנדרשו, וכבר אז הוכו קשישים אחדים עד מוות.

אחרי ארבעה שבועות עלה בידי הנשארים בעיר לפדות את הזקנים – בדרכי השתדלות ובסכומי כסף גדולים. הם שבו מלאי פצעים וחבורות, חולים, רצוצים ושבורים בגוף ובנפש. אפילו כך נחשבה השיבה הביתה למזל גדול.

בדיקות וחיפושים חזרו לעיתים קרובות. גם לזה התרגלנו, אף ראינו את מצבנו כטוב בהשוואה למה שהתרחש במקומות אחרים. מערים אחרות באו ידיעות כי הגרמנים יורים שם ביהודים בחוצות, כמו בכלבים שוטים. בכל זאת, אל תדמו לכם כי היה לנו אפילו יום אחד של שלוה. כל יום הביא עמו משהו חדש, וכל חדש משמעו היה – צרות וגזירות חדשות; והפורעים והחומסים, אם לפי הוראות או על דעת עצמם, היו שוטרים או סתם גרמנים מהמושבות שבקרבת מיאליץ, אלה שכונו "פולקסדויטשה".

והנה בא היום, בו נכנסה אמריקה למלחמה. לפני כן היו עגלות הולכות לעיתים קרובות מרדומישל אל טרנוב. גם יהודים היו נוסעים לשם – אלה שהיו להם רישיונות נסיעה מטעם הרשות. אל טרנוב היו מובילים תוצרים שווים מתוצרת הסביבה, מוכרים אותם ומביאים משם סחורות שהיה ביקוש עליהם במקומותינו. כל נסיעה כזאת הייתה כרוכה בסכנת נפשות, כי מהעיר גופא אסור היה להוציא דבר, והעובר על איסור זדוני זה אחת דתו למוות. אף על פי כן, מחמת הכרח החיוני ובאין ברירה, היו אנשים אשר שמו נפשם בכפם והבריחו תוצרים לטרנוב.

בדרכים עמדו נוטרים, גרמנים ופולנים. הם היו בודקים רישיונו של כל נוסע ועורכים חיפוש בעגלתו. תשאלו: איך בכל זאת העבירו את התוצרים האסורים? היו טומנים את הדברים תחת השמלה או בתוך המכנסים. ואם זה היה תוצר גדול, למשל, בשר, היו מסתירים אותו במושב העגלה.

המבריחים עשו להם מושבים כפולים להטמין בהם דברים. היו מקרים שהבודקים היו מחפשים בתוך המושב, וגם מוצאים. יש שהמברח עלה בידו לפדות את נפשו בכמה מאות זהובים. אבל היו מקרים שהשוטרים ירו ב"בעל העבירה" בו במקום. כך נרצחו ארבעה יהודים מרדומישל: האחים קוך, עוזר אביגדור וברל ליפשיץ. אולם זה לא הרתיע אחרים מלהמשיך בהברחה, כי על כן – בין גוועה ברעב ובין מיתה ברייה, מאי נפקא מינה? והמוות ברייה הוא קל מגוועה ברעב?

יורים ב"קומוניסטים"

לאחר זמן חל ההתקדמות בפרט זה. לא היה עוד צורך שתהייה מברח כדי שיהרגו ביריות. הנאצים התחילו יורים ביהודים גם בעירנו, העוברים ברחוב לדרכם, לירות סתם, בלי כל אמתלה. את ההתחלה עשו בשעה שנכנסה אמריקה למלחמה. ביום ההוא ערכו פעולת אימים כללית נגד היהודים ונגד פולנים חשודים מבחינה מדינית. כך להלכה, למעשה ירו הגרמנים סתם באנשים שראום הולכים בחוץ. דם נשפך כמים.

בטרנוב נרצחו באותו יום עשרים ואחד יהודים, בהם אחדים מתושבי רדומישל, שבאו שמה לעסקיהם. מאות יהודים נאסרו, ואחרי שלושה שבועות נשלחו אל אושווינצ'ים – שם יצאה נשמתם בכבשני גז.

בימים הנוראים ההם עברה הכוס גם על רדומישל. יום אחד, בחודש דצמבר – (טעות, יחזקאל אייזלנד נורה באפריל 1942 – המערכת) – ביום של יריד בשעה שמונה בבוקר, בא ממיליץ ראש הגסטאפו ועמו חמישה מאנשיו. הכל הבינו כיב ואם אינו מבשר טובות. באותו יום דווקא בא אלינו חתני מטרנוב מקום מגוריו – הבריות סברו כי אצלנו אין הסכנה לחיי יהודים גדולה כמו בטרנוב ששם אורב המוות לכל יהודי כל יום. הסתרתי גם אותו במחבוא, כמו כל הגברים, ואני כולי חרדה.

בשעה עשר נודע לנו סוף-סוף, למה באו אנשי הגסטאפו! הם דורשים דבר קטן – שימסרו להם את כל הקומוניסטים היהודים. לפי ידיעותיהם נמצאים בעירנו, ברדומישל, שישה קומוניסטים יהודים. הם דרשו איפוא מהמועצה היהודית שתמציא להם את השישה. ששת המבוקשים היו בחורים צעירים, כמעט נערים. בפרט ובמפגיע תבעו שיתנו להם את יחזקאל אייזלנד. ביום ההוא הסתתר, כמו כל הצעירים היהודים, אולם יושב ראש המועצה היהודית שלח אליו שיבוא אל משרד המועצה. כיוון שנקרא הלך לשם, בלי דעת מהו העניין. במשרד המועצה חיו שוטרים יהודים. לא דיברו עימו הרבה, רק ציווהו להמתין ונעלו את הדלת בעדו. אז הבין כי רעה נשקפת לו, מייד קפץ ויצא החוצה דרך החלון. אולם השוטרים רדפו אחריו, תפסוהו, החזירוהו אל המשרד ולא הסירו עין ממנו. בינתיים כבר נרצחו שני יהודים ברחוב, בנו של מיכאל פיש – ירו בהם בהיותם בדרך ממקום תפילה (באחת הסמטאות התפללו במניין). המרצחים הגרמנים, אחרי שהרגום, הכריחו יהודים אחדים לקבור אותם.

אנשי הגסטאפו דרשו שימציאו להם מספר צעירים יהודים עד השעה 11. אמרו שמחפשים קומוניסטים. אומנם, אילו ניתנו להם חברי "אגודת ישראל", גם כן לא היו מסרבים, ובלבד שהם יהודים. אבל נתפס רק יחזקאל אייזלנד. הכל הסתתרו ולא נמצאו. אף על פי שהשוטרים, פולנים ויהודים, חיפשו בשקידה רבה, לא מצאו איש. העיר נבוכה. לא ידעו מה יעשה ליחזקאל. לא עלה על דעת איש כי יירצח. ידעה זאת רק המועצה היהודית. אנחנו, קרוביו, סברנו: ודאי הלשין עליו מישהו – מלשינים לא חסרו בעת המלחמה – ועתה יאסרוהו. רצנו ממקום למקום, התחננו, השתדלנו, הצענו שוחד. אני בעצמי הלכתי אפילו אל ראש הגסטאפו ואמרתי לו בשקר כי יחזקאל אייזלנד חתני ואני מוכנה לשלם כל מחיר בעד שחרורו.

בינתיים באה פקודה למסור את יחזקאל לידי המשטרה הפולנית. אנשי הגסטאפו ישבו ושתו – בכסף שקיבלו מאיתנו – במסעדת וויסוצקי. התרוצצנו כמטורפים ולא ידענו עצה. סוף-סוף, בשעה שלוש אחרי הצהריים יצאו אנשי הגסטאפו מהמסעדה ונסעו. קיווינו שיסתפקו בשני הקורבנות ביום זה וייסעו להם למייליץ. לא ידענו כי לא למייליץ נסעו כי אם אל מחוץ לעיר, לשדה, וציוו להביא את יחזקאל. שם עינוהו, פקדו עליו לרוץ הנה והנה, קלעו אליו בנשקם ולסוף ירו בו והרגוהו.

אנחנו, קרוביו, לא ידענו מאומה. בשעה שהליכו אותנו אל השדה, הלכנו להשתדל אצל ראש העיר. פתאום, בצאתנו מביתו, ראינו את אנשי הגסטאפו נוסעים לדרכם. על שאלתנו איה יחזקאל, לא ענו לנו. מתוך שתיקתם הבינונו הכל. מה שהרגשנו אז אין ביכולתי לתאר. לא בכינו. היינו כמאובנים. פתאום התחלנו רצים ברחובות ולצעוק כנאשים שיצאו מדעתם. מה צעקנו, אינני יודעת. אין לשער את הזדעזעותנו. קצרה דעתנו להשיג את אכזריותם הבהמית של הגרמנים.

וקשה מזה היה לנו להביא את הבשורה הרעה לאמו של יחזקאל, האלמנה המסכנה בריינדל, אשר רוב ימיה הייתה משותקת, ונחמתה היחידה היה בנה, והוא גם מפרנסה היחיד. תארו לכם איפוא את מצבנו אז. כל העיר בכתה איתנו, אך מה יועיל כל זה? יחזקאל איננו...

אות קלון בצורת מגן דוד על בגדי נשים וילדים שרוכזו בגטו Wloclawek, (פולין) [11]

אנחנו, הנשארים, התעניינו עוד קרוב לשנה עד שבא עלינו הכורת, אסונות קטנים הפכו ותכפו. פתאום, לפתע, ביום שנועד לפורענות, באים מספר מרצחים מאנשי הגסטאפו, הורגים יהודים אחדים בריות ונוסעים לדרכם. כך נרצחו אביגדור פינצ'ובסקי, שהשאיר אישה ואחד-עשר ילדים. פינצ'ה גרוס, ועוד יהודים, שברגע זה אינני זוכרת את שמותיהם. אבל מה טעם לדבר על רציחת יחידים? הן רדומישל? כולה – כעבור חודשים מעטים – נהפכה לבית קברות. לא, אף לא בית קברות! גם בית הקברות של עירנו נחרש כולו, ועתה אין זכר לו, רק שדות זרועים.

זה קרה באמצע החודש יולי, 1942. חודש לפני כן כבר אספו את כל היהודים מהכפרים שבסביבה, כדי שיהיו כולם, הם ויהודי רדומישל, מרוכזים במקום אחד. באחד ביולי בערך קיבלה המועצה היהודית פקודה להמציא לגסטאפו רשימה מלאה של כל היהודים שבעיר ובסביבה, אנשים ונשים, מבני שישים ומעלה. למה להם רשימה כזאת? לא ידענו. מניסיונו שלנו למדנו כי טובה לא תצמח לנו מזה. אולם, אחרי שהרשימה כבר הייתה מוכנה, באה פתאום פקודה אחרת: אין די ברשימת בני שישים ומעלה – הגסטאפו דורשת רשימת כל היהודים, תושבי רדומישל והסביבה, ורישום פרטים מדויקים על כל אדם, כמו זמן היוולדו, עסקיו, מקצועו. ושוב לא ידענו, מהכוונתם בכל אלה. העלינו סברות וניחושים.

שישה חודשים לפני כן כבר נשלח "משלוח" יהודים ממיאליץ. אחר כך נשלחו "משלוחים" כאלה גם מערים אחרות, לא רחוקות מעירנו. משלוח חלקי נשלח גם מטרנב. נשלחו משם הרבה יהודים, בהם גם גיסי, פרץ אייזלנד, עם חמישה ילדים (את כולם שלחו בכיוון בלז'יץ ששם, כפי שידענו, היו כבשני גז). על כן לא יכולנו לקוות כי גזירת משלוח תפסה עלינו, ברדומישל. רק לא ידענו, אם זה יהיה משלוח חלקי או משלוח "שלם", חיסול כל יהודי רדומישל.

יום אחד באה הוראה חדשה מהגסטאפו, דהיינו, שתינתנה תעודות מיוחדות לכחמש מאות צעירים יהודים בעלי מקצועות שונים. אמרו הבריות כי את אלה ודאי ישאירו פה כדי שהעיר לא תישאר בלי בעלי מלאכה. כאשר נמסרה הרשימה, מייד ידענו, כי למחרת, בשבת, יתחילו במעשה "המשלוח". מי שיכול, ניסה להימלט. אבל זה ניתן רק למעטים. כדי להציל את נפשו צריך היה אדם, ראשית, שיהיה לו רישיון נסיעה, והשנית כסף או רכוש שווה כסף. אלה שהיו בידיהם רישיונות נסיעה קיוו להתגנב אל הגטו של טרנב או של בוכניה, ששם עדיין לא הייתה הסכנה קרובה כל כך, ואלה שהיה להם מעט רכוש, ורישיונות נסיעה, לא היו להם, ביקשו להם מפלט בכפרים הקרובים, אצל איכרים מכריהם. מובן מאליהם שאת רכושם היו אנוסים לתת למציליהם, ורישיונות נסיעה היו אולי רק לאחוז אחד מכל יהודי רדומישל.

יומיים לפני המשלוח נסגרה העיר מכל עבריה באורח רשמי ואיש לא יכול עוד לקבל רשות לצאת בשום מחיר. בעלי רישיונות נסיעה, שנמלטו בעוד מועד, מספרם לא עלה על שלושים נפש, כמאתיים וחמישים אחרים, רובם זוגות צעירים, יצאו יום לפני כן והסתתרו בכפרים שונים – ז'ורץ, בז'ארובקה ובדולצ'ה. מחשבתם הייתה להתחבא אצל האיכרים עד אחרי המשלוח. אחרי כן ישובו אל בתיהם. על סמך דרישת הגסטאפו לחמש מאות בעלי מלאכה צעירים סברו הבריות כי ברדומישל יוקם גטו, כמו בערים אחרות, ואז יוכלו הנמלטים לשוב בגניבה העירה, להיכנס אל הגטו ולשבת שם ולו לא ככשרים.

והנה בא יום א' הנורא ועשה חשבון אחר. עם אור הבוקר נכנסו אל עירנו מחנה 0.0. ואנשי גסטאפו ממועצת המחוז, ועימיהם שוטרים פולנים מכל הסביבה. גוייסו כחמש מאות איש, והעיר הוקפה מכל הצדדים. הם מילאו את הרחובות והסמטאות, ואפילו את השדות. לא היה כל מנוס מהעיר. הניחו ליהודים לישון עד שעה שש בבוקר. בשש ניתנה פקודה שכל היהודים יימצאו לא יאוחר משעה שבע בכיכר השוק, עם מעט המטלטלים שיורשו לקחת איתם. השמועה אמרה כי מכיכר השוק יישלחו אל דמביץ. הנשאים בעיר עשו כפי שנצטוו. בשעה האמורה כבר עמדו בכיכר השוק אנשים ונשים, זקנים וילדים קטנים, חולים קלים וחולים קשים, וחיכו לבאות.

אחרי שכל היהודים כבר נמצאו שם, יצאה פקודה שכל השוטרים היהודים וכל חברי המועצה היהודים יעזרו במעשה השילוח. אחרי שבאו והתייצבו חברי המועצה היהודית, שנשארו בעיר, יצא העוד פקודה – שכל הזקנים והזקנות, כל החולים והנכים, יעמדו בשורה לחוד. פקודה זו גרמה להפרדת משפחות, הורים מילדיהם, בעלים מנשיהם.

לא הכל הסכימו להיפרד. רבים ניסו להתנגד, לשוב ולהתקרב אל בני משפחתם. שומריהם לא נתנו להם. ומי שהתעקש ירו בו במקום והרגוהו. כך נרצחה בתה של צרל ווינד, נערה בת שמונה-עשרה, משום שחפצה לעמוד עם אביה ואמה. בדרך זו נפלו שם עוד מספר קורבנות. על פי רוב נהרגו ילדים שרצו להיות עם הוריהם.

את כל הזקנים והחולים העלו על עגלות, שעמדו מוכנות על כיכר השוק, והסיעום. **אבל לא הרחק – רק עד בית הקברות. שם עמדו וחיכו להם אנשי 0.0., גם בורות כבר נחפרו בעבורם. רק באו אל בית הקברות, מייד נצטוו כולם להתפשט ולעמוד עירומים. אחר כך העמידום בשורה אצל הבורות, ליד כל קרבן עמדו שני אנשי 0.0. – אחד מאחוריו, לשמור שלא יזוז, ואחד לפניו, ישר מול פניו. על פי פקודת אחד המרצחים נורו קורבנותיהם – לא כולם נרצחו בבת אחת, כי אם אחד-אחד, זה אחר זה. הכל סודר מראש בהקפדה, והרוצחים הגרמנים עשו את מלאכתם בדבר של שגרה. רק נפל האיש שנורה אל בורו, כיסוהו בעפר, בלי שים לב אם עודו חי או כבר מת. אולי אתם סוברים שהיו שם צעקות ובכי. טעות בידכם. נשמע רק קול היריות. דומיה אינמה אפפה את הנידונים למוות. רבים דממו מפני שנפשם כמו התאבנה מאימה ומזוועה. אפילו הכלבים התרגלו ליריות וחדלו לנבוח.**

לא ראיתי כל זה בעיניי. סיפר לי הכל בנו של דויד ביזגייאר – הוא עצמו ניצל ברגע האחרון, כמו בדרך נס.

בשעה שרצחו בבית הקברות את כל הזקנים והחולים, העלו על עגלות את אלה שנשארו בכיכר השוק והסיעום בדרך לדמביץ. שם כבר נמצאו יהודים רבים מהסביבה הקרובה, מעיירות אחרות, שנשלחו מהן משלוחים ימים מעטים קודם לכן. כעבור יומיים עשו הגרמנים טבח גדול בדמביץ. את היהודים שלא נרצחו באותו יום הכניסו אל קרונות משא של רכבת והובלו אל לובלין-מאידאנק, ועד מהרה לא נשארה מהם נפש חיה. קצת צעירים הושארו בדמביץ, בהם אחדים מרדומישל. נשארה גם המועצה היהודית ואנשי מקצוע אחדים. נוסד שם גטו, שהתקיים חמישה חודשים. לאט-לאט שלחו גם שארית זאת אל מחנות ריכוז, והגטו של דמביץ חדל להיות.

ב-1 בינואר, 1943, כבר, לא נמצאה נפש יהודית בדמביץ.

קצת יהודים מרדומישל נשלחו – לפני המשלוח האחרון – אל מיאליץ, ששם קיימו הגרמנים מחנה עבדים. במקום זה, כמו בפוסטקוב, בנו מטוסים. היהודים שהובאו למיאליץ הועבדו בתנאים אל-אנושיים, וסופם נפחו את נפשם בזה אחר זה או נהרגו ברירות. שם הומת ברירות קסיליק אייזלנד, בנם הצעיר של בריינדל ויהושע אייזלנד, אחיו של יחזקאל אייזלנד, זה אנשי הגסטאפו אסרוהו כקומוניסט, כביכול, והרגוהו ברירות. את קסיליק רצחו באמתלה חבלנות. מה הייתה חבלנותו, אם הייתה, אין איש יודע. בתי החרושת במחנה מיאליץ נוהלו על ידי השלטון הגרמני.

גם בבית חרושת אחד פרטי היה קיים במיאליץ. הוא נודע בשם "באום און לעש", והועסקו בו מספר משפחות. האנשים שעבדו באותו בית חרושת גרו בצריפים וחיהם – יחסית – היו פחות קשים. כדי שאדם יתקבל לבית החרושת של "באום און לעש" היה צריך למידה של מזל ולהשתדלות מועילה אצל המהנדס, וזו לא נקנתה בזול.

בתי החרושת שבמיאליץ פעלו שנה וחצי אחרי חיסול יהודי רדומישל. בראשית 1944, שעה שהגרמנים היו אנוסים לעזוב את מיאליץ, לקחו עימם את כל הפועלים היהודים שעוד היו בחיים, והגלו אותם אל מחנות ריכוז בגרמניה. הגולים הללו היו מהצעירים המעטים, שניצלו בשעתם על ידי הצבא האדום ונשארו בעיר, ועבדו שם בבתי חרושת, ולסוף סחבום הגרמנים בברירתם אל גרמניה.

ומה היה סופם של כמאתיים וחמישים יהודים, שהלכו להסתתר בכפרים אצל איכרים פולניים? כמעט כולם גורשו מבתי מארחיהם ביום בו חוסלו יהודי רדומישל. תחילה גזלו מהם כל מה שהיה להם ואחרי כן גירשו מבתיים. היו איכרים שביקשו להצטדק, באומרם כי הלשינו עליהם ועתה הם אנוסים לנהוג כך. אין צורך לומר כי על פי רוב היה זה תירוץ ריק, ומעשיהם הוכיחו.

בימים ההם נגלו לנו יצריו הבהמיים של האיכר הפולני. תחילה החביא את היהודי בביתו, אחר כך חמסו וגרשו. ואם ביקש לו היהודי מקום סתר ביער או בשדות, בקרבת "ידיו" הפולני, בא הלה עליו בלילה והכהו מכות נוראות עד שהמוכה לא יכול עוד לנוס ולהימלט. למחרת בבוקר היה הכפרי מודיע עליו למשטרה ומקבל את שכרו, סכום כסף שהוקצב על ידי הגרמנים בעד ראש כל יהודי, והשוטרים היו באים אל מקום הימצאו של אותו יהודי והורגים אותו.

רוב היהודים, שקיוו למצוא להם מקלט בכפרים הפולניים, מצאו שם את מותם – מהם, מיד אחרי המשלוח מרדומישל ומהם כעשרה ימים לאחר מכן. אחרים, מעטים מאוד, הצליחו להסתתר ביערות דולצ'ה, שם שהו במערות כשנתיים. אחדים מהם נמצאו ונורו; אולם כ-25 נפשות עמדו בכל הסבל ולא נספו. אני מכירה את אנשל, בנו של ראובן בירנבוים, שנשאר גם הוא בחיים. היכן הוא היום? אינני יודעת. הבלומרים מזסוב שגם כן ניצלו שלחו לי מפולין דרישת שלום בשמו. הנה זהו הסיפור העגום של השמדת קהילת רדומישל – סיפור שתחילתו בסתיו 1939, יום בוא אלינו משמר הצבא הגרמני הראשון, וסופו באמצע יולי, 1942, שעה שהגרמנים רצחו מאות יהודים בבית העלמין ואת השאר שלחו למחנות ריכוז שונות לשם חיסולם שם. כל זה, פרט למעשה המשלוח, עבר עלי. אני אחת העדות, שלא נספו במקרה, ויצאו חיות מהתופת ההיטלרי.

עלי להעיר כי כל אלה שנשארו בחיים עברו עליהם ייסורים נוראיים. כל נפש לחוד ובמסיבות מיוחדות לה. לכן אנסה לספר לפחות קצת מזה שנפל בגורלי אחרי חיסול קהילת רדומישל. קשה מאוד לזכור את הכל. יש שמוחי אינו תופס כי אומנם אותי קרה כל זה ואיך קרה הדבר שאני דווקא נשארת בחיים.

המחבוא הראשון

שבועיים לפני "שילוחם" של כל יהודי רדומישל והריגתם, נישאתי לארוסי. למעלה הזכרתי כי הגסטאפו בחרה כחמש מאות צעירים יהודים להשאירם בעיר, כביכול, וניתנו להם תעודות מיוחדות לכך. אמרו כי ברדומישל יוקם גטו, ובעלי התעודות הללו יהיו זכאים לשבת בו.

גם בעלי היה מאלה שקיבלו תעודה כזאת. בכל זאת לא סמכנו הרבה על תעודותיהם. הייתה לנו הרגשה כי סכנה היא לשהות עוד ברדומישל. לשני גיסיי, מנדל אייזלנד ונפתלי הוניג, היו במקרה רישיונות נסיעה, ואף על פי שזמנם פג, מצאנו עצה. הוכנסו קצת תיקונים בתעודות: נמחק התאריך הישן ונרשם תאריך חדש – המלאכה הייתה נקייה, כמעט ואי אפשר היה להכיר. גם לי ולבעלי היו תעודות מזויפות כאלו ויכולנו לעזוב את העיר לפני השמדת היהודים בה.

אבל איך נעזוב את ההורים? להשאירם לבדם לא יכולנו. אחיותיי עם בעליהן וילדיהם יצאו אל תחנת הרכבת של צ'רנה, ומשם נסעו אל בוכניה. אני, בעלי והוריי החלטנו להסתתר אצל איכר אחד, בכפר סמוך. לפני צאתנו ארזנו כל מה שיכולנו לקחת איתנו. אחר כך נוכחנו כי היה זה למזלנו שלא סמכנו על התעודות המיוחדות, כי ברגע האחרון לפני השילוח באה פקודה לבטל את כל התעודות והאישורים, ולא לתת לאיש לעזוב את העיר. את החלטתנו להקדים ולעזוב יש לזקוף לזכות בעלי ז"ל, שמעודו היה איש זהיר ורואה את הנולד.

בליל שבת, בשעה אחת אחרי חצות, נפרדנו ממי שנפרדנו ויצאנו את רדומישל. הלכנו את הכפר דרובקה, אל ביתו של האיכר תומאס שצ'ארק, עמו הסכמנו מראש שייתן לנו מקלט על עליית הגג שלו. לפי אותו הסכם נתנו לו להחביא את כל אשר הבאנו, והתנינו כי אחרי שיעבור מעשה המשלוח ונשוב אל רדומישל, ישיב לנו את הכל. כמו כן הוסכם בינינו שיאכסן את הוריי כל הימים שיהיה צורך בכך, גם אם יארכו ימי שהותם אצלו – מראש שיערנו שיארכו, כי אל הגטו, שיוקם ברדומישל אחרי המשלוח, לא יוכלו להיכנס מייד אלא יוכרחו לחכות זמן לא מעט עד שתוכשר השעה להתגב העירה ולמצוא להם שם מקלט. בעד הטובה שהכפרי הלז עושה עמנו שילמנו לו מראש סכום כסף הגון וחבילת אריג לא קטנה.

אשתו קיבלה אותנו בסבר פנים יפות. הגישה לנו אוכל ודאגה לכל צרכינו. היא ובעלה הקפידו מאוד שאיש בכפר לא ידע כי בביתם ישנם מסתתרים, אולם הסברת הפנים מאת בעלת הבית ארכה רק יום אחד, בשבת, קודם שהתחילה "הפעולה" בעיר. למחרת, ביום א', שלחנו אותה העירה לראות מה נעשה שם. היא יצאה השכם בבוקר ושבה אחרי הצהריים. בחרדה חייכנו לה, ישבנו כמו על גחלים. כל אותו זמן שמענו יריות מרחוק – קולן הגיע עדינו בז'רובקה. שמענו – ולא ידענו מה מתרחש שם. רק כאשר שבה האישה, נודע לנו מה היה בעיר, אם יכולים לתאר לכם, מה הרגשנו.

פתאום היא מתחילה לגמגם ואומרת לנו בקול רועד כי היא מפחדת להשאירנו עוד בביתה אחרי ששמעה הודעה בכנסייה כי כל המאכסן יהודי בביתו, חייב לגרש אותו מייד, וכי עוד

מעט יעשו חיפושים בבתי האיכרים שבכפרים. תוך כך בישרה אותנו את הבשורה הרעה כי במשלוח מרדומישל פונו כל היהודים מהעיר ולא נוכל לשוב שמה.

אנחנו בורחים אל דומברובה

מה עלינו לעשות? אין הגויה מסכימה שנשהה עוד בביתם. שערנו לכם את מצבנו: מסביב אש להבה, מחפשים יהודים בשדות וביערות בכל הסביבה; אם ימצאונו – יהרגונו מייד, בו במקום. יהודי רדומישל, שלא נרצחו בבית הקברות, כבר נשלחו לדמביץ. אותנו לבדנו ודאי שלא ישלחו שמה אלא יחסלנו בלי שהיות. הוריי התחילו בוכים בקול, כמו שני ילדים קטנים. פתאום ראו עצמם חסרי ישע וביקשו רחמים מהאיכרה הפולנית, בעוד זו רק מצפה לאובדנו, שאז יישארו לה כל החפצים שהבאנו עימנו.

גם אני הייתי מדוכאת כמו אבא ואמא. בכל זאת התחזקתי ושנינו, בעלי ואני, יגענו למצוא לנו מנוס ולא ליפול כבר עתה בידי האויב הרצחני. אחרי שעמדנו על כל האפשרויות, החלטנו ללכת אל העיר הקרובה, דומברובה, השייכת לחבל טורנה, כי נודע לנו שם טרם היה משלוח, ועדיין נמצאו בה יהודים.

אולם ללכת אל דומברובה בדרך המלך לא יכולנו, כי אם במשעולי שדות, ורק בלילה. ביום אי אפשר שלא ישגונו בנו.

אבל מה נעשה ואיפה נהייה עד הלילה? עוד היום ארוך, ועד שלא תחשיך אין אנו יכולים לעזוב את ביתנו של האיכר. אך האישה אינה רוצה לשמוע על ההשהיה. עלינו לעזוב מייד. היא דורשת, בן רגע! ניסיתי לדבר אל ליבה. אמרתי לה כי אין לדעת, מה עוד יביא הזמן. אין זה מן הנמנע כי גזירות כאלה שבאו עלינו, על היהודים, יבואו גם עליהם, על הפולנים. אבל האישה סירבה לשמוע דברי טעם. התחלתי מדברת בשם אלוהיה: תנסה נא לתאר את עצמה במצב, כמו מצבנו, כלום היא סוברת שישו "המשיח" יסלח לה על קשיות לב כזו?

למזלנו הייתה אותה הגויה אדוקה באמונתה, וכאשר אמרתי את הדברים האלה התחלחלה וביקשה לחזור בה מזה שדיברה לפני כן. מובן מעצמו שלא הכבדתי עליה אלא השתדלתי לסלול לה את דרך התשובה, לסוף הסכימה שנשב בביתם עד הערב.

החלטנו להמתין עד שעה שבע – אז נצא. ברור היה לנו כי לא נוכל לקחת עמנו אלא רק חבילות קטנות, כי לפנינו מהלך של כארבעים קילומטר ונצטרך ללכת ברגל כל הלילה. לבעלי ולי, שנינו צעירים, לא היה זה דבר קשה מאוד. אבל איך יגיעו עד דומברובה אמי ואבי, שניהם רצוצים ודוויים. שניהם היו בני שישים וחמש ומעלה ושניהם חולים, בפרט אבא. מעת שאני זוכרת אותו שכב במיטה יותר מאשר עמד על רגליו.

איך יוכל לעבור דרך כזו ברגל? כך אמר לי בלחש, כדי שאמא לא תשמע. עניתי לו בחומרה: "אם אין ברירה, אבא, אין ברירה!" ובליבי אמרתי: הלוואי שנגיע עד דומברובה. ומי יודע, איך נלך – אולי נהייה מוכרחים גם לרוץ... אם נראה מישהו בא לקראתנו, נצטרך להתחמק. אבל – אין ברירה! עלינו להסתכן – אלי נציל את עצמנו; ואם לא נסתכן עתה, ודאי שאבודים אנחנו".

בקוצר רוח ובחרדה חיכינו לשקיעת החמה. עם ערב נפרדנו מבעלת הבית, השארנו לה כל מה שהבאנו, ויצאנו לדרך. דרכנו לא הייתה נהירה לנו. אבא זכר אותה קצת מימי נעוריו. אף על פי כן הלכנו והלכנו בלילה השחור; חשיכה גדולה כיסתה אותנו, הלב דפק, כמו בפטישים – כאילו פשענו פשע גדול.

בעלי הולך את אבא, תמך בו כדי להקל עליו את ההליכה, ואני הולכתי את אמא. אך עד מהרה עייפתי כל כך שבקושי סחבתי רגליי. כך עברנו אולי חצי הדרך ולא פגשנו נפש חיה. פתאום שמענו מרחוק קולות אנשים, המשוחחים בלשון מובנת. הטייתי אוזן והקשבתי עד שהכרתי כי הם מדברים בגרמנית. ואומנם, מי זה היה מעז להתהלך בלילה בדרכים ולדבר בקול רם? לאנשים פרטיים אסור היה, בעת ההיא, לצאת מן הבית בערב. תארו לכם את מצבנו. להמשיך בדרכנו אי אפשר לנו. מיהרנו לסור מהדרך ולהשתטח על האדמה ולחכות עד שיעברו הבאים לקראתנו ויתרחקו ולא נשמע עוד את קולותיהם. אגב כך גם ננוח מעט. אבא כבר הלך כפוף כמעט עד הקרקע. היה לו שבר, ותוך ההליכה הותרה חגורתו. אני מביטה עליו בחושך וליבי מלא חרדה: מי יודע אם יוכל לקום ולצעוד עוד צעד, והלא לפנינו עוד קרוב לעשרים ק"מ. אנחנו מוכרחים לעבור אותם לפני תום הלילה. אסור לנו לאבד זמן!

שכבנו מספר רגעים, הקשבנו קשב רב, ותוך כך קצת נחנו. כיוון שלא שמענו עוד קולות אנשים, קמנו והלכנו הלאה. אחרי צעדים אחדים התחיל אבא גונח. הורע לו, הושבנו אותו על האדמה. הוקל לו מעט, אבל ללכת אינו יכול עוד. מה נעשה? עלינו להגיע אל דומברובה בעוד לילה, ויהי מה! אומנם יש בידינו רישיונות נסיעה, אך ידוע ידענו שאם נתפס יהרגנו מייד, בלי שים לב לתעודותינו.

אבל אבא אינו יכל ללכת, אבדנו! מה עתה? ... ואנו, בכל זאת איננו יכולים לשהות באמצע הדרך. בקיצור, אני ובעלי שילבנו ידינו, עשינו "מושב" ונשאנו את אבא. אנחנו הולכים ונושאים אותו, נפשנו התעטפה בנו, ואף על פי כן אנחנו הולכים הלאה-הלאה. עלינו להיות חזקים כברזל – וכך היינו. לאט-לאט הוקל קצת לאבא והוא שב ללכת בעצמו.

הלילה נמשך בלי קץ, ולא היה קץ למשעול אשר צעדנו בו. כבר התחלנו מתייאשים; נדמה לנו כי תעינו בדרך, אבל אבא הבטיחנו כי אנחנו הולכים בדרך הנכונה הוא זוכר אותה. לא האמנו כי אומנם נגיע אל מחוז חפצנו, אבל עם אור הבוקר ראינו מרחוק גגות בתים. זאת היא, בלי ספק, דומברובה, אמרתי לעצמי, אחרי שעברנו עוד כחצי קילומטר שכחנו כולנו: נוכחנו כי באמת אנחנו באים אל דומברובה.

החלטתי להחיש צעדי וללכת לבדי לפני האחרים, כדי לראות, אם אין משמר בכניסה אל העיר. הוסכם שבעלי והוריי יחנו מחוץ לעיר עד שובי. אחרי צעדים אחדים הסירותי מעלי את הפס הלבן, על המגן דוד שבו, למען לא יכירו עוברים ושבים כי אני יהודייה. השעה לא הייתה מוקדמת מאוד, כבר נראו אנשים הולכים בדרך.

מייד פגשתי יהודי. הפס על שרוולו הכריז על לאומיותו. עצרתיו וסיפרתי לו כי ברחנו מרדומישל מחמת "המשלוח" ועתה עומדים הוריי ובעלי מחוץ לעיר ומחכים לי. ביקשתי ממנו עצה, איך אכניסם העירה בלי שיושם לב אלינו, אחרי ששוטרים ודאי עומדים ומשגיחים על הנעשה ברחוב.

היהודי הביט אלי, ראה את פניי החיוורים וכנראה ריחם עלי. מכל מקום, הסכים מייד לעזור לנו. הוא ילך איתי, אמר, וידריכנו. ואומנם הולך אותנו ישר אל ביתו. קרובים לא היו לו בדומברובה.

עייפם, חלשים, רצוצים, רועדים, הלכנו אחריו ובאנו בשלום אל ביתו. האנשים שהיו שם בכו מר בראותם את מצבנו, וביניהם לבין עצמם דיברו בלחש, כדי שלא נשמע, אבל אני שמעתי. הם אמרו כיעוד מעט ויהיו גם הם באותו מצב: מדברים כי כבר באותו לילה יישלח משלוח מדומברובה. שמעתי היטב כל זה ומייד הגדתי לבעלי. כיוון שהתברר לנו כי אין פנאי לנו, אמרתי לו: "עתה אלך אל המועצה היהודית להירשם ואתה תישאר עם הוריי, תסביר להם את המצב ותחליטו, מה עלינו לעשות".

ברגע שעמדתי לפתוח את הדלת נכנס במרוצה נער, כולו רועד, חיוור מאוד, בקושי מוציא מילים מהפה. לסוף סיפר כי בעיר "אובלאווה", חיפושים בכל מקום. באו אנשי 0.0. מטרנוב. הם תופסים אנשים ושולחים אותם לפוסטקוב. הנמצאים בבית ממהרים אל מחבואם במרתף. גם אבי, ששכב במיטה לנוח, קם וירד איתם אל המרתף. אחרי שראיתי כי אין עוד גבר בבית, יצאתי החוצה כדי להיוודע, מה נעשה בעיר. אבל זה שראו עיניי, כאשר פתחתי את הדלת, הלוואי ולא אראה עוד בחיי. לפני הבית היו מוטלים שלושה אנשים, שנרצחו בריות. אין צורך לומר כי שלושתם היו יהודים: אחד יהודי בא בימים ושניים האחרים נערים צעירים. אצל ההרוגים עמדו יהודים אחרים והביטו אל הגופות. שאלתי, מדוע ירו בהם, ענו לי כי כבר נהרגו היום עשרת יהודים. רק שישה רוצחים מאנשי 0.0. רצים ברחובות העיר הנה והנה ויורים ביהודים. אין די להם בעשרת ההרוגים. טרם שבעו דם נקי, הם מבקשים עוד קורבנות.

אנחנו בורחים מדומברובה

אחרי שראיתי את ההרוגים ואת הבהלה בעיר, גמרתי בליבי לא להאריך את שהותנו במקום זה. ברור היה לי כי עלינו לנוס מפה מהר ככל האפשר. אבל לאן? עלו על דעתי בתי החרושת של מיאליץ. במיאליץ היה לי מכר, פקיד פולני בלשכת העבודה. החלטתי לנסות לדבר אליו בטלפון – אולי יוכל להשפיע על מנהל החברה הפרטית שיקבלו אותנו לעבודה בבית החרושת; בעד זה מוכנים אנחנו לשלם למי שצריך כל מחיר.

בליבי אמרתי למסור לו את כל הרכוש אשר השארנו בביתו של האיכר בז'רובקה בשעה שהיינו אנוסים ללכת משם, אם רק יעלה בידו להכניסנו לעבודה בבית החרושת הפרטי שבמיאליץ. אם יצא דבר זה אל הפועל ניושע לפחות לשעה, וגם הוריי יהיו עמנו, היהודים שעבדו באותו בית חרושת היו רשאים להכניס שמה גם את הוריהם. אומנם, לפי גיל הוריי – למעלה משישים וחמש – כבר לא יצלחו לעבודה.

אמרתי ועשיתי. נכנסתי לבית נוצרי וטלפנתי משם אל אותו פקיד במיאליץ. אחרי ששמע את בקשתי הבטיח לעזור לי, אם יוכל. במקרה היה זה גוי ישר והגון. אולי ישחק לנו המזל הפעם. הוא הבטיח לטלפן אלי בשעה שתיים אחרי הצהריים – אז יאמר לי, אם יש בידו להועיל לנו.

כמעט כל אותו יום ישבתי בביתו של אותו נוצרי וחיכיתי לטלפן ממנו. רק בשעה השישית בערב בא הצלצול המצופה. הפקיד המדובר הודיעני כי הכל בסדר: מחר בשעה אחת-עשרה לפני הצהריים תבוא לדומברובה משאית, ותסיענו למיאליץ. "בא גד! – קראתי – ניצלנו!" – וסיפרתי לבעל הטלפון את ענייננו, ולמה חיכיתי אצלו כל היום לבשורה טלפונית.

אותו נוצרי היה פקיד במועצת העיר דומברובה. כאשר אמרתי לו כי מחר ניסע, שאלנו פתאום: "מתי תבוא המשאית?" – אמרתי: "בשעה אחת-עשרה לפני הצהריים". הניד בראשו ואמר: "למה לא היום? מחר יהיה מאוחר" – מדוע? – שאלתי, תחילה לא רצה לענות. הבנתי כי אינו יודע, אם יש לתת בי אמן ולגלות לי את האמת. נראה שהבעת פניי אמרה לו שלא יחשוש. אחרי שדחה את היסוסיו, אמר: "מחר בשעה שש בבוקר ייעשה בדומברובה מה שנעשה אצלכם ברדומישל אתמול".

הוא הוסיף ואמר: "אחרי שעלה בידך להינצל פעם אחת, אל נא תסכני את נפשך עתה. טוב שתקדימי לעזוב את דומברובה, כי השעה דוחקת" – דעתו הייתה כל עלינו להימלט בדומברובה מיד, באותו לילה.

כאשר שמעתי זאת, שבתי וטלפנתי למכרי, הפקיד הפולני במיאליץ. הסברתי לו את המצב ושאלתי, אם יש ביכולתו לשלוח את המשאית אלינו היום. לא, אמר, דבר זה אי אפשר, ויעץ

אותי להסתתר כל יום המחרת באחד הכפרים, בסביבות דומברובה, עד אחרי המשלוח. את זאת לא יכולתי לעשות, לא היו לנו כל מכרים במקומות אלה. אם כן, אמר, אין הוא יכול לעשות כלום, לצערו. אמרתי שאטלפן אליו עוד פעם אחרי שנחליט, מה עלינו לעשות. מייד הלכתי אל ביתו של היהודי, שהוריי ובעלי היו שם.

כל היום שהו במחבוא. אולם עתה, בבואי, כבר ישבו בחדר. רק נכנסתי, הכירו בי כי יש מה מדאיג.

"שוב קרה משהו? – שאל אבי.

"כן, אמרתי, עלינו להתכונן לצאת תיכף ומייד. אל נא נתמהמה אפילו רגע אחד. עלינו להסתלק מפה כבר הערב. כי מחר בשעה שש בבוקר ייערך פה משלוח, כמו זה שערכו בעירנו. עלינו לנוס מדומברובה הלילה. מחר יהיה מאוחר".

ליבי התכווץ כאשר ראיתי פני אבי. אתמול ניצל בנס. כל הלילה גרר את גופו הדווי בדרך ארוכה מאוד, כל היום שכב מלא חרדה במרתף, ועתה עליו שוב לצאת לדרך. שוב ללכת ברגל מרחק של חמישים קילומטר!

גמרנו לצאת בלילה וללכת לטרנוב. שם נשתדל להתגנב אל הגטו. ברטנוב גרו הורי בעלי. מכל שאר קרובינו לא נותר שם איש. גיסי, פרץ אייזלנד, וכל משפחות זה כבר נשלחו ב"משלוח".

החלטנו ללכת לטרנוב. אבל, איך? בדרך הרגילה אי אפשר לנו ללכת, סכנה תהא צפויה לנו על כל צעד ושעל. נאלץ ללכת בשבילי עקלתון. אולם אנחנו זרים במקומות אלה, והמשעולים הצדדיים אינם נהירים לנו. ביום נודע לי כי בדומברובה יש גויים-מברחים, שהיו מכניסים בגניבה בהמות אל טרנוב. הם מכירים, כמובן מאליו, כל שביל צדדי, ומי שיכול לשלם להם, לא יסרבו להורות לו את הדרך. אומנם יש בכך סיכון, אבל הסכנה שבשהייה בדומברובה גדולה מזה.

בקיצור, התחלנו מתחקים על המברחים הללו כדי לעמוד על האפשרויות. באנו לאחד, ולאחר שנשאנו ונתנו עמו והשתווינו במחיר, הסכים להוליכנו ברגל, כמובן – עד גטו טרנוב. המחיר היה – אלף זהובים.

בשעה שמונה בערב יצאנו בחשאי מדומברובה וחיכינו מחוץ לעיר עד שגבר החושך. אז זזנו והתחלנו צועדים. את שארית מטעננו השארנו, כמובן מאליו בדומברובה. כבר ידענו מניסיונו כי גם בלי המטען יהיה לנו קשה מאוד לגרור את רגלינו עד טרנוב. אולם ההליכה הייתה לנו הפעם קשה הרבה יותר מששעירנו. אין בכוחי לתאר את סבלנו בדרך ההיא. הוריי ממש לא יכלו לפסוע פסע. סחבנו אותם – אוי לי! – כמיני קורות. כל צעד עלה להם בייסורים נוראיים כל כך שהייתי בטוחה כי חיים לא יגיעו אל טרנוב, אפילו אם לא יקרה איתנו כל פגע רע בדרך.

לפי חשבון מדריכנו מוכרחים אנחנו להגיע עד טרנוב בשתיים-עשרה שעה. לכן לא ניתן לנו לנוח בדרך אפילו שעה קלה. וגם כאשר נאנק וגנח אבי: "אוי, רע לי!" – לא יכולתי לא להניח לו לשבת על האדמה ולנוח רגע אחד. רק בקבוק מים, שלקחנו עמנו, היינו מגישים לו, שילגום לגימה והיינו מעודדים אותו ואומרים כי כבר אנחנו קרובים אל תעודתנו – רק יתחזק וניצלנו. אם עודדוהו דברינו והוסיפו לו כוח – אינני יודעת. מכל מקום, הוא התאמץ מאוד וכך הלכנו הלאה והלאה.

הרוצחים בדרך לדומברובה

הרבה דברים ניקרו לנו על דרכנו. אזכיר פה רק פגישה אחת. זה היה בערך בשעה שלוש לפנות בוקר. השמיים היו מלאים כוכבים, ובפאתי מזרח התחיל האופק מחוויר קצת – מבשר בקיעת השחר. הלכנו בדרך צדדית, לא רחוק מהנחל הזורם בטרנוב אל דומברובה. פתאום שמענו קול גלגלים כבדים. אנו מסתכלים ורואים שורה ארוכה של אוטומובילים, ההולכים מטרנוב לעבר דומברובה. היו שם כלי רכב מכל המינים: של נוסעים, משאיות, אוטומובילים צבאיים. הם עברו בשורה ארוכה מאוד, אולי עד כדי קילומטר אורכה. מייד ידענו פשר התנועה הזאת. ברור היה לנו כי לפנינו "ועדת המשלוח" עם חיל מלוויה – הם נוסעים לדומברובה כדי להוציא לפועל דבר השמדת היהודים שם. הם לא השגיו בנו – הצלחנו להתרחק מהדרך בעוד מועד. הצלחה זאת עודדה אותנו. הייתה לנו הרגשה כי מזלנו עמד לנו עד כה – יצאנו בשלום מסכנות רבות. הרגשה זאת חיזקה את רוחנו ואת תקוותנו כי גם להבא נינצל.

בשעה שמחנה המחבלים היה הולך ועובר, היינו אנוסים להשתטח על הקרקע ולחכות עד שיעבור כולו ויתרחק. מניחה הכרחית זו, והתקווה החדשה להגיע, הוסיפו לנו כוח. קמנו והמשכנו ללכת, עוד כיברת דרך ועוד כיברת דרך והמדריך מנחם אותנו כי כבר העיר איננה רחוקה – רק ארבעה קילומטרים ונבוא אל מערכת צינורות המים של טרנוב. לשם חייבים אנחנו להגיע לא יאחר משעה שש בבוקר. וכאשר נבוא, מייד עלינו להסתתר במקום שהוא בשדה. והוא, מדריכנו, ילך הלאה, העירה, ימצא את ביתם של חמי וחמותי ויודיעם כי אנחנו פה ועליהם למצוא איש אשר ייצא אלינו ויעבירנו את כיברת הדרך האחרונה.

רק העצבים והרצון לחיות החזיקו אותנו. באנו אל המקום האמור בשעה האמורה והגשמו את כל התוכנית האמורה.

בכוחותינו האחרונים עברנו בחלק העיר שמחוץ לגטו. למזלנו באנו אל מקום שם היה הגטו גדור בקרשים. קרענו קרש אחד, נכנסנו פנימה ואמרנו וידי – אילו היה מישהו רואה אותנו קורעים את הקרש, היינו אבודים, אך גם כאן שיחק לנו המזל. התפרדנו והלכנו ברחובות הגטו כל אחד לבד עד שבאנו אל בית הורי בעלי. אז רווח לנו, החלפנו נשימה, הייתה לנו הרגשה כאילו קמנו לתחייה.

בגטו טרנוב

אם אתם סוברים כי פה, בגטו טרנוב, יכולנו באמת לנשום לרווחה, טעות בידיכם. כאן נפתח לנו פרק חדש של צרות. גזירות על גזירות נחתו על יהודי טרנוב בלי הפסק. אחת הגזירות אמרה כי בני שישים ומעלה אינם רשאים להירשם ולהתכשר – בכלל אין להם הזכות להימצא בטרנוב.

לפני כן כבר נערכו "משלוחים" אחדים בעיר זו – במשלוח האחרון נלקחו כמעט כל היהודים הבאים בימים. נשארו רק אלה שעלה בידם להסתתר, ועתה עליהם להיות מסתתרים תמיד. כלומר לשבת כל הימים במחבואים המיוחדים לכך. אנשי הגסטאפו היו מתפרצים תכופות לתוך בתי יהודים, ואם מצאו בבית יהודי זקן, היו מוציאים מאותו בית את כל הדיירים היהודים ושולחים אותם לאשר שולחים.

כאשר הוברר לי כל זה, חשכו עיניי. מהנעשה עתה? לאן ניקח את הוריי? בקושי, בייסורים נוראיים, הגיעו עד הנה, והנה בטרם יכלו לשכב ולנוח, כבר עלינו לחפש מקום סתר בעבורם. אז עלתה מחשבה בלב בעלי לעשות כמו ברדומישל: לחפור מחבוא תחת הרצפה. דירת הוריי הייתה בקומה תחתונה. בעלי אמר להוריי לשכב ולהינפש, והוא עם כל שאר האנשים שנמצאו בבית מייד התחילו חופרים ומכשירים מחבוא תחת הרצפה, בו יוכלו להסתתר כל פעם שייראה גרמני בקרבת המקום. החדר שמעל למחבוא היה מלא רהיטים וחפצים שונים שהיסוו היטב את הכניסה למטה – לא קל היה להבחין בה. שלושה ימים ושלושה לילות עבדו עד שהמחבוא היה מוכן תחת רצפת חדר-המיטות. איש לא ידע על מחבוא זה, פרט לאנשי הבית. להוריי נמצא מקלט, לפחות לזמן מה.

אחר זה היה עלינו לדאוג לעצמנו ולבקש דרך להירשם רשמית, זה לא היה דבר קל. היינו צריכים להכין תשובות לכל מיני שאלות. בעיקר, תשובה המניחה את הדעת על השאלה, מאין באנו וממי קיבלנו רשות לבוא אל טרנוב. התחלנו חוקרים ומבררים את העניין עד שנודע לנו כי בארבעת אלפים זהובים ניתן להשיג שני כרטיסים כשרים. מובן מאליו כי אחרי שהכרטיסים יהיו בידינו, נצטרך לעבוד קשה. כי ההכשר כרוך בעבודת פרך, אבל השלמנו בזה. אדרבא, מי שעבד היו לו סיכויים לחיות.

דאגתי הייתה שבעלי צפוי לעבודה קשה מאוד, ולא בטרנוב גופה אלא במושצ'ץ – שם יהיה עליו לפרוק ולשאת שקי מלט כבדים מקרונות משא. כל היום יוכרח לשאת על שכמו שקי מלט, מאתיים וחמישים קילו לפחות משקלו של השק, ועל כך עליו ללכת ברגל אל מקום העבודה ומשם – מרחק של עשרים קילומטר. מזל זה נשקף לנו בטרנוב. אבל לסרב לא יכולנו. מי שלא היה רשום כהלכה, היו חייב בסכנה כל יום. אסור לנו להזניח את הסידור.

החלטנו לעשות מייד מה שניתן לעשות. אחר כך נראה, אחרי עשרה ימים של פחד מתמיד נעשינו 100-150 כשרים. כל בוקר הלכנו שנינו לעבודה – אנוכי אל בית חרושת לבגדים, מקום שם תפרו מעילי מדים לאנשי 0.0, ובעלי למושצ'ץ.

בעבודתי אני יכולתי לעמוד, אבל עיניי בעלי בעבודתו היו לבלתי נשוא. בימים הראשונים היה בא הביתה חצי מת, כל כך עייף היה מהעבודה הקשה ומההליכה הארוכה, שבבואו הביתה לא יכול לדבר. בכל זאת השלמנו עם כל הייסורים מפני שבינתיים יכולנו לחיות במנוחה ולקוות לימים טובים מאלה. בעלי היה בעל ביטחון ואיש ירא שמיים, ולא חדל להאמין כי ריבונו של עולם לא יעזבנו.

הוא קיבל באהבה את ייסוריו, ובפרט לאחר ששמע מה עלה לשני חבריו: אחרי המשלוח מרדומישל לקחו ואתם אל מחנה העונשים של פיסטקוב, בקרבת דמביץ, והם שם פשוט גוועים ברעב, וזוהמה ורימה אוכלות אותם. ואת נשיהם לקחו אל מקום אחר ואין הם יודעים איה הן. כאשר שמע בעלי כל זה, לא ידע איך להודות לאל על כי הוא עדיין איתי ועם משפחתי.

כעבור זמן מה התחיל בעלי מבקש לו דרך להקל מעבודתו. נודע לנו כי הדרך הנכונה היא למצוא קשר אל מהנדס החברה. אם יעלה דבר זה בידינו, יש סיכויים הן להקלה בעבודה והן לפטור מההליכה ברגל כל יום אל מקום העבודה וממנו. במה הדבר תלוי? בכסף: כסף מכניס, כסף מוציא. היה מובן מאליו כי לבעלי לבדו לא יתנו אוטו, אבל לקבוצת עובדים יתנו. נוסדה איפוא קבוצה כזאת, ובעלי היה שליחה. הוא הציע למהנדס חליפה מהעיר ביליץ. בזכות החליפה השגנו את מבוקשנו. אבל המהנדס, אחרי שקיבל מתנה אחת, גדל תאבון והוא התחיל דורש עוד ועוד. כנגד זה נתן גם הוא חלקו: אחרי כל מתנה הקל עוד מן העבודה. כך התרגלנו לאט-לאט לחיים בגטו טרנוב. בכל זאת היו אלה חיים נוראיים. לא עבר יום בלי קורבנות, ואיש לא ידע למה נרצח זה או זה. איש לא היה בטוח שיחיה עד הבוקר, ואם קמת

והלכת לעבודה, המתפללת שהיום יעבור בשלום. חייך היו אפופי איבה, אבל היה דבר רע מזה.

לא עברו ארבעה שבועות מעת שבאנו אל גטו טרנוב עד ששמענו כי גם פה תיעשה בקרוב "פעולה", כלומר, יישלח מפה משלוח. לא את כולם ייקחו: רק עשרים אלף נפש נדרשות הפעם מטרנוב. הבריות התנחמו במחשבה כי זה בכל זאת פחות מאשר בבוכניה בה נמצאו אחיותיי: הגרמנים עמדו לשלוח משם שלושים אלף יהודים.

מאחיותיי קיבלתי ידיעה כי הן ומשפחותיהן – אף על פי שהן שריות בבוכניה מעת המשלוח מרדומישל – אינן בחזקת כשרות; ואין הן יודעות איפה תוכלנה להסתתר. אחות אחת החליטה לעבור בגניבה אל פולין הקונגרסית. השנייה חפצה לשוב לטרנוב מפני שפה בטרנוב היה לה – נוסף לנו – גם גיס. בנו של מנדל הוניג, אשר בביתו תוכל להתאכסן. עלי להעיר כי שאלת הדירה הייתה קשה מאוד בגטו: שלוש משפחות, שמונה-עשרה נפשות, היו אנוסות לדור בחדר אחד.

בקיצור, יהודי טרנוב התחילו מתכוננים ל"משלוח". מה משמע – להתכונן? משמע לחפש מחבוא טוב, בו, אולי יצליחו לעבור את היום האיום, ואחר כך מה? מה שיהיה יהיה...

המשלוח הגדול מטרנוב

המשלוח נועד להיות באמצע החודש אוגוסט, ביום ב' בשבוע. בשעה תשע בבוקר היו חייבים כל היהודים להימצא בכיכר האוטומובילים, ברחוב נובה. משם יישלחו לאשר יישלחו, ואין הם רשאים עוד לשהות בטרנוב. כבר יום לפני זה נדרשו כל הפועלים היהודים להביא את כרטיסי העבודה שלהם אל משרד העבודה. נאמר כי שם יבדקו את הכרטיסים ויחתמו עליהם שנית. ושוטרים יהודים יחלקו אותם שוב לזכאים. מובן מאילו שכרטיסים רבים לא הוחזרו לבעליהם והיה ברור כי אלה שלא קיבלו את כרטיסיהם, יישלחו במשלוח.

הכל חיכו בעצבנות כל הלילה. כל נפש – לדעת מה נגזר עליה. כרטיסי שלי הובא לי בשעה אחת אחר חצות. אולם כרטיס בעלי טרם הושב לו בשעה שבע בבוקר. אתם יכולים לשער לכם את הרגשתי. היה עלי לצאת אל מקום האיסוף לבדי, בלי בעלי. הוא ירד אל המחבוא עם הוריי. הוריי לא יכלו להיראות בגלוי. הם היו לא-כשרים בגטו טרנוב, ולא יכלו להתכשר מחמת זקנתם. ובעלי – כל עוד לא היה בידיו כרטיסו חתום ומאושר שנית – לא יכול גם הוא להיראות. בלי הכרטיס לא היו לו סיכויים להישאר ולא להישלח אל אשר אין שיבה משם.

כבר עמדתי לצאת. באותו רגע נשמעו דפיקות בדלת דירתנו. ליבי נהפך בקרבי. כי המחבוא, שם ישבו הוריי ובעלי טרם הוסווה כראוי. חששתי כי הדופקים הם אנשי ס.ס. שכבר התחילו מחפשים בבתים ולגלות מתחמקים ובלתי כשרים. לאושרי טעיתי. הדופק היה שוטר יהודי שהביא לבעלי את כרטיס העבודה שלו חתום ומאושר.

הכל היו מחויבים לבוא אל מקום האיסוף, ואוי לו למאחר. בעלי רק הספיק לעלות מהמחבוא. אין לשער את שמחתו. השעה הייתה תשע. סידרנו הכל, נפרדנו בדמעות בעינינו מהנשאים במחבוא, ובטרם יצאנו, כבר ראינו משמרות ס.ס. ברחוב. הם הלכו מבית אל בית, הוציאו אנשים והוליכו אותם, כשרים ולא כשרים. משמר אחד נכנס גם אל ביתנו. הרימונו ידינו והראינו את כרטיסינו. הם ציוונו להתלבש וללכת איתם. תוך כך שאלו, אם אין מי מסתתר בבית. אין הם מסתפקים בתשובתנו ומתחילים לחפש. הם מזיזים את המיטות, מציצים תחתיהן, מפילים אותן, מפשפשים בארונות, בוחנים את הרצפה ברגליהם.

למזלנו לא השגיחו בכניסה אל המחבוא. כאילו נס התרחש כאן, והם כמו הוכו בעיוורון ברגע האחרון. השרויים למטה, במחבוא, כבר אמרו וידוי – הם היו בטוחים כי בא קיצם.

אנשי המשמר הוליכונו החוצה. כל הרחוב היה מלא אנשים. הכל הולכים אל המקום שנועד להתאספות. בשעה שבאנו כבר היו שם מאות יהודים. שורה אחת כרעה על הברכיים – סימן שאלה ישולחו. בשורה אחרת עמדו אנשים, נשים וילדים קטנים, בעלי כרטיסים רשמיים – סימן שאלה יושארו. גם אנחנו הצטרפנו אל השורה הזאת. עמדנו וחיכנו. בינתיים באו עוד ועוד יהודים, כשרים, וגם לא כשרים, שנמצאו והוצאו ממקומות סתר. הם היו אחוזי פחד, שערם פרוע, פניהם חיוורים, ואנחנו עומדים וחרדים לאלה שעזבנו במחבוא פן ימצאו גם אותם.

בני אדם שהתקהלו לאותו מקום, הוחזקו שם עד לפנות ערב, מהם היו אנוסים לכרוע על ברכיהם כל היום. השאר עמדו על רגליהם. פתאום, לפנות ערב, קמה בהלה חדשה. הכורעים על הברכיים נמנו ונמצא כי חסרים "למכסה" חמשת אלפים נפש. עד אז חיפשו אותם בבתיים. לבסוף התייאשו מן החיפושים. אם כן, איפה ייקחו נפשות למלא את החסר? אנשי O.O. מייד מצאו עצה: ייקחו את הנשים והילדים הקטנים מאלה שהיו בידיהם כרטיסים חתומים כחוק, המעניקים למחזיקיהם את הזכות להישאר.

אבל מספרם של הנשים והילדים הקטנים לא הספיק למלא את כל החסר. הוחלט לקחת גם מן הנשים העובדות שלפי מראיהן אינן בריאות ביותר. מייד ניתנה פקודה שהכל יעמדו בשורה ויצעדו ויעברו לפני הוועדה. אנשי הוועדה הסתכלו היטב בכל נפש ונפש, וכל שנראתה חלושה או תשושה בעיניהם, נצטווה לצאת מן השורה ולעמוד מן הצד. פירוש הדבר כי גם אלה תישלחנה.

לסוף בא תורי. עברתי בשלום. אבל לא ידעתי את גורלם של בעלי וגיסתי. ליבי שותת דם למראה הפרדת אמהות מילדיהן, נשים מבעליהן, בנות מהוריהן, ולהפך.

אם רצתה האישה ללכת אחרי בעלה, שנידון להישלח, או האיש אחרי אשתו, לא הניחו להם, ואם מישהו לא ציית להפרדה, מייד ירו בו והרגוהו.

כבר היה חושך כאשר נתנו ל"מאושרים", ללכת לבתיהם, אחרי שאלפיים נשלחו. זעקת הנשארים בקעה שמיים. ממשפחות שלמות נותרו נפשות בודדות. רבים יצאו מדעתם. אחרים התחזקו והוסיפו לחיות. אני נשארת, תודה לאל, עם בעלי ומשפחתי.

גטו טרנוב קטנה, חצרות גדלו

נפתח פרק חדש וקשה מאוד בחיינו. לפי פקודה חדשה יש לצמצם את תחומי הגטו. על תושבי הגטו נאסר לגור במקום שגרו קודם לכן. הגטו חולק לרבעים (בלוקים) והרשות לגור בהם ניתנה רק לעובדים במפעלים מסוימים, ואם לא די בזה, ניתנה עוד גזירה: גברים יגורו לחוד ונשים לחוד. רובעי הגברים נבדלו מרובעי הנשים ונגדרו בגדרי תיל. מעתה לא נוכל להיפגש עם בעלינו ואחינו.

ואלה שאינם כשרים – מה יהיה עליהם? איפה נחביאם? בעיה קשה מאוד עלתה לפנינו והדירה את שנתנו. אולם אמרנו בליבנו: כמו שהיו מחבואים בבית שגרנו בו עד כה, ודאי ישנם גם בבתיים אחרים; דבר זה צריך בירור.

כאשר הלכנו לראות את הרובע שנועד לנו, שאלתי את הדרים שם, אלה שנגזר עליהם לעבור לרובע אחר, אם יש אצלם מחבוא. מייד גילו לנו מקום מחבואם במרתף. החלטנו איפוא

להעביר לשם את הוריי, את אחותי וילדה ואת הורי בעלי. את זאת יכולנו לעשות, כמובן, רק בלילה. הכנסנו אותם אל הרובע, בו גרו הנשים שעבדו איתי בבית המלאכה בתפירת בגדי מדים לאנשי O.S.

למזלנו היו לעוד שכנות באותו בית, הורים הזקוקים למקום סתר, לכן הסכימו להכניס גם את שלנו. אף-על-פי שזה היה כרוך בסכנת נפשות. הואיל ואם יתגלה המחבוא יוצאו להורג כל שיימצאו בו. כולנו ידענו זאת והשלמנו מראש במה שיקרה, ובלבד שבני משפחותינו יהיו איתנו.

עם הגברים יכולנו להתראות רק מבעד לשבכה. ההורים ישבו במחבוא ביום ובלילה - - שם עמדו מיטותיהם ולשם הובא להם מזונם. אור היום לא ראו עיניהם, וכל הזמן היו שרויים באימה ופחד.

אין ביכולתי לתאר כמה עצבניים, מדוכאים ואפוסי-כוח היו "דרי מטה" שלנו. יותר מכל חרד: פן לא ישובו בניהם או בנותיהם בערב מעבודתם, ואז - מה יהיה עליהם? מי ידאג להם? הם אבודים. והיה יסוד לחששות כאלה. המתות עובדים בידי אנשי הגסטאפו בבתי החרושת היו מן המעשים שבכל יום. הם עשו בדיקות לעיתים קרובות. די היה שימצאו קצת חמאה או פרוסת לחם לבן אצל אחד הפועלים - דברים שהלה יכול לקנות רק מחוץ לגטו - ומיד, בו במקום, היו הורגים אותו בירייה.

כך עברו עלינו שבועות מעטים. ביום בהיר אחד באו אנשי הגסטאפו אל בתי החרושת ולקחו אחדים מהפועלים הצעירים, הכשרים, שנשארו מהמשלוח האחרון. כל אותו יום חרדתי פן לא אראה עוד את בעלי או את שוכני מחבואנו, חשש זה לחץ את ליבי. הפעם לא היה זה חשש שווא. בבואי הביתה מצאתי את המרתף ריק. נפש חיה לא נותרה מעשרים הנפשות שהשארנו שם בבוקר.

בעלי שב לביתו כמו בכל הימים - במקום עבודתו לא ידעו כלום על "הפעולה" החדשה. אני הייתי מזועזעת והמומה. כל עמלי לשווא. הרגשתי, כאילו דעתי נטרפת עלי; לא ישנתי, לא יכולתי ללגום מים. איש לא יכול לעזור לי. בעלי היה מעבר לשכבת התיל הדוקרנית. ברובע שלי היו איתי שתי גיסותיי.

באותו שבוע, כאשר רק נכנסתי אל דירתנו, שמענו דפיקות בדלת. בטרם ניגשנו לפתוח, פתח הדופק בעצמו את הדלת. זה היה שוטר יהודי. הוא שאל, אם פה גרה הלה רוזנבלאט, אשת אברהם רוזנבלאט. הייתי אז בחצר, בבית הכיסא; משם שמעתי את שמי - קראו לי. הבינותי כי זה לא לטובה. נחבאתי בפינה, אחרי דלת החצר. עמדתי שם בלי נשימה וחיכיתי. דלת זאת, שקפאתי אחריה נפתחה פתאום. השוטר סקר את החצר, השרויה באפלה, לא ראה בה נפש חיה, ושב אל הבית.

כאשר שמעתי דפיקת דלת חוץ הנסגרת, סימן שהשוטר הלך, נכנסתי פנימה. אז נודע לי כי הם מחפשים את בעלי. ולאחר שלא מצאו אותו בביתו, נשלח השוטר להביא אותי. כמו כן נודע לי, מהו העניין. כבר סיפרתי כי בעלי ועוד אחדים מהעובדים עימו ביקשו דרך להקל מקבוצתם, במושציץ את עבודתה הקשה עד לבלתי נשוא ואת מצבה, וכי עלה בידם לשחד את המהנדס. עד כה ראו הצלחה בדבר זה. לסוף דרש מהם המהנדס מצלמה מחברת "לאיקה". אחרי יגיעה רבה מצאו מצלמה כזאת אצל נוצרי אחד, מחוץ לגטו, קנו אותה והביאו למהנדס. איתרע מזלם: בשעה שמסרו לידי המהנדס את המצלמה נמצאה שם, במשרדו, מזכירה גרמניה - נראה שהמהנדס הגה אימון אליה.

בו ביום קיבלה המועצה היהודית פקודה לאסור את בעלי. סברה, שהמזכירה הלשינה על המהנדס וגם על בעלי, שהגיש לו את המתנה רגעים מספר לפני גמר יום העבודה (למחרת נודע לנו כי גם המהנדס הוחלף באחר), ובעלי היה מועד למיתה.

רק שמענו דברים אלה. מייד הלכתי להסתתר במרתף, בבית אחר, ברובעו של שימע פדר. בו בזמן רצה גיסי לבקש דרך להודיע את המצב לבעלי, אחיה, ששב מהעבודה בשעה מאוחרת (הנסיעה משם ארכה שעותיים), ולא ידע כלום על הנעשה. אולם, כאשר ירד מהמשאית, כבר חיכה לו מישהו והגיד לו הכל והזהירו, ומייד הביא אותו אל הרובע והמרתף, שם ישבתי אנוכי וחיכיתי בחרדה גדולה.

שוב ביררנו אפשרויות וחיפשנו דרכים להימלט ממוות. במקלטנו, במרתף, היה קר, ובכלל לא היה זה מקום להסתתר ולשהות בו. יראנו מאוד כי עתה – בעקב המשלוח האחרון – שוב יצמצמו תחום הגטו. הוריי, אחותי והילד שלה, כבר אינם. דבר אינו מקשר איתנו עוד אל גטו זה.

נודע לנו מפי שימע פדר – שבא לראותנו כל ערב והביא לנו אוכל – כי ינקל אייזיג מרדומישל נמצא כאן, שלא בהכשר, והוא מוציא אנשים מהגטו אל סביבות דולצ'ה הקטנה שבקרבת רדומישל, ושם הם מוצאים להם מקלט אצל האיכרים, אומנם בשכר רב. החלטנו לבוא בדברים עם ינקל אייזיג, חברי מלפנים, על ידי שימע, ולבקש שייקח אותנו, בהזדמנות הקרובה, אל דולצ'ה, כמובן – בלילה, ברגל.

נאלצנו לחכות ימים אחדים, כי לינקל היו עוד דברים לסדר. כל ימי ההמתנה עברו עלינו במחבוא. מאחות בעלי ידענו כי המשטרה היהודית קיבלה פקודה חמורה מהגסטאפו להמציא את בעלי או אותי. אחרי שלא מצאו אותנו, ניתנה פקודה לאסור את שלוש אחיותיו של בעלי. מייד נאסרו כל שלוש האחיות. במשטרה היכו אותן מכות רצח ודרשו שיגלו מקום מחבואו של אחיהן. אבל הן התחזקו ולא הגידו כלום. ואילו הגידו מה שהיה ידוע להן בתחילה, גם אז לא היו מבקשי נפשנו מוצאים אותנו, כי כאשר רק שמענו על מאסרן, מייד עברנו אל מקום סתר אחר.

ידענו כי לאחיות בעלי יניחו סוף-סוף – על פי המקובל, אין הן אחראיות לאח נשוי. ואומנם, אחרי ימים אחדים של חקירה ודרישה שיחררו אותן. ברור היה לכל, כי לנו אסור לשהות עוד בגטו טרנוב. במוצאי שבת, בחצות, טיפסנו ועברו את גדר הגטו הגבוהה. כל אותו לילה אפל נדדנו בשדות וביערות – עברנו כחמישים קילומטר מטרנוב עד דולצ'ה הקטנה.

בקן מלשינים ובני בליעל

המוות ארב לנו כל רגע, על כל צעד ושעל. אבל ברירה לא הייתה בידינו: בטרנוב ודאי לא היינו נמלטים ממיתה. מזלנו עמד לנו – עברנו את הדרך בשלום.

בבוקר השכם דפקנו בדלת ביתו של איכר מסוים. כאשר פתח את הדלת, מייד נתנו לו סכום כסף הגון, אז הסכים להכניסנו פנימה. מתוך שיחה עמו נודע לנו כי נמצאים אצלו עוד יהודים. כאשר ראינו אותם חשכו עינינו: היו אלה תושבי רדומישל, בני-בליעל, מלשינים ידועים בעיר, היינו נבוכים והמומים מתוך הפגישה עימם, אבל מה יכולנו לעשות? אין מנוס! שבועיים שהינו בחברתם. לאסוננו עשו יד אחת עם הכפרי, בעל הבית, וגנבו כל שהיה לנו, רק בגדים שהיו עלינו נשארו לנו. אחר זה אמרו כי לא הם לקחו – "אחרים" היו פה. זרים, כביכול, נכנסו בשעה שהם, שותפינו למקלט, ישבו למעלה, בבית, ולא ידעו כלום; הללו גנבו והסתלקו. אבל אנחנו ידענו מי הם אותם "זרים" ו"אחרים".

ראינו כי אסור לנו לשהות עוד אצל אותו איכר – חיינו בסכנה. לנבלים האלה נודע – אינני יודעת איך – כי יש לנו כסף תפור בלבושנו, ועל כסף זה השתוקקו לשים יד. עם זה התברר לנו כי האיכר, מאכסנו, גם הוא זומם לגזול את מעותינו.

אולם יום אחד, בבואו מרדומישל הודיענו כי עלינו לעזוב מייד את ביתו. מדוע מייד? בעיר שתי י"ש עם שוטר פולני במרזחה והלה אמר לו כי במשטרה יודעים שאנו מסתתרים אצלו. על כן הוא מייעץ אותנו ומאיץ בנו שנסתלק בלי שהיות. כבר לפני כן גמרנו בליבנו לעזוב את ביתו מהר ככל שנוכל. אבל כאשר שמענו את הבשורה, שהביא מהעיר, היינו מיואשים. היה זה בחודש ינואר 1943. השדות היו מכוסים בשלג. קור עז שרר בחוץ, ואנחנו, נעלינו התבלו ומעילים אין לנו. אף עתה – בזכרי את מצבנו אז – אוחזת אותי צמרמורת. לא הכרנו איש באותו כפר. בעלי היה יליד ביליץ, ולי הייתה זרה הסביבה ההיא. כי רוב ימיי, בצעירותי, עברו עלי בטרנוב. מהנעשה? לא הייתה לנו ברירה כי אם להסתכן שוב וללכת מבית לבית ולהתחנן שיתנו לנו מקלט. הסיכון היה גדול. לא אחת קרה שאיכר הכניס יהודי אל ביתו ואחר כך מסר אותו לידי המשטרה.

אבל שום דרך אחרת לא ראינו. בטרנוב – ידענו – מחפשים אותנו ואינם מרפים. לא יכולנו לחשוב לשוב שמה. יצאנו איפוא מביתו של אותו איכר וביקשנו לנו מפלט כלשהו. רעדנו מקור ומפחד. שום איכר לא הסכים להכניסנו אל ביתו. רק אישה אחת ענייה ניאותה לתת לנו ללון אצלה, בעליית הגג – כמובן, בשכר הגון. הקור בעליית הגג היה חודר לעצמותינו. לא היה לנו במה להתכסות, ורוח חורף עזה באה מבחוץ דרך הסדקים ונשבה עלינו מכל הצדדים. לא מצאנו מנוס ממנה. קפאנו. לא יכולנו לעמוד בזה עוד. לסוף ירדנו מעליית הגג אל האורווה – שם היה חם קצת יותר. המחשבה של יום מחר הפילה עלינו אימה גודלה. מי יודע, מה יקרה – מה צפוי לנו מחר. ראשית חששנו כי הגויה בעצמה תמסור אותנו לידי המשטרה – בעד מסירת יהודי היו מקבלים שכר שאין לזלזל בו; חמש מאות זהובים. ואף אם לא תמסור אותנו, קרוב הדבר כי ביום מן הימים תודיענו פתאום כי היא מפחדת להסתיר יהודים בביתה. ושוב נהייה אנוסים ללכת בלי שנדע לאן.

הייתי מיואשת כל כך, רצוצה ומדוכאה כל כך, שהייתי מוכנה ללכת ולמסור עצמי לידי מבקשי נפשנו. גם התחלתי מאמינה כי נגזרת עלי כליה ואין להשיב. אבל בעלי, שהיה בעל ביטחון, אמר: לא! לא נמסור עצמנו בידינו לידי התליינים. לא נדחק את השעה. אל לנו ליפול ברוחנו, מי יודע, אולי עוד נראה ימים טובים, עלינו לאזור כוחותינו, ל היאבק עם גורלנו ולשאת את התלאות והייסורים ככל שנוכל.

דבריו עודדוני וחזקוני. אבל שקטים לא היינו. ישבנו באורווה וחיכינו כל יום שהנה תיכנס הגויה ותדרוש מאיתנו שנסתלק. לסוף באה, אבל לא בדברים שיראנו מפניהם. היא אמרה שזוכרת אותי – שהכירה את אמי – לעיתים קרובות הייתה קונה סחורה בחנותנו. היא ראתה בצער את מראי המדולדל. לרחמיה היה, כנראה, עוד טעם – היא ניחשה שיש לנו כסף. אחר שיחה זאת התחילה מחפשת דרך להסתירנו כראוי. עלה על דעתה להחזיקנו במחסן צר. שבוע תמים ישבנו שם כמו חיות בכלוב. לא התרחצנו. היינו מלוכלכים עד לבלתי נשוא. ועם זה – שרויים בחרדה מתמדת: תכופות באו אליה נאשים זרים; ושלומנו הלא היה מותנה בזה שאיש לא ידע כי אנחנו נמצאים כאן.

אף על אף כל זהירותנו השגיח בנו אחד משכני הגויה. אחר זה נאלצנו למר ולעזוב את מעונו. דבר זה היה לאושרנו – כי למחרת אותו יום, בלילה, נערך חיפוש בביתה. מישהו הלשין עליה. בקיצור, היינו אנוסים לברוח שוב ממלאך המוות.

עוד פעם יצאנו לדרך באישון לילה לבקש לנו מקום סתר. הפעם היינו לבושים טוב מבפעם הקודמת, כי בינתיים הלכתי בחשאי העירה ועלה בידי לקבל ממכרי קצת בגדים שהפקדתי בידיהם. מחצית הלילה כיתתנו רגלינו. ניסינו מזלנו פה ושם – לשווא. פתאום פתח כפרי אחד

דלת ביתו והכניסנו. איכר זה הכיר אותי בעבר וריחם עלי. הוא גילה יחס אנושי אלינו והסתיר אותנו זמן רב בעליית הגג שלו. מובן מאליו שאיש לא ידע זאת, לא ראינו אור היום. לעיתים קרובות נמנענו מלרדת אל החדר למטה אפילו בערב – יראנו פן יראה אותנו זר. שילמנו לבעל הבית חמישים דולר בחודש. כבר לא נשאר לנו הרבה כסף. אף על פי כן החלטנו לשלם לו מראש בעד זמן מסוים כדי שיהיה לו חשק להוסיף לאכסן אותנו, ונהייה בטוחים במקלטנו.

ימים באו והלכו. שמחנו במחבואנו וקיוונו לטוב, אולם יום אחד, יום א' בשבוע, בשעה שהכל הלכו לכנסייה, ירדנו מעליית הגג אל המטבח (כדרכנו כל יום א') לחלץ את עצמותינו. דלת הבית הייתה נעולה. פתאום נשמעו דפיקות בדלת. כמובן לא פתחנו. הדפיקות הלכו וחזקו. היינו הלומים. הלב עמד מדפוק. נדחקנו אל פינה אחת במטבח (רק בחדר זה היו וילונות) למען לא יראונו, אם מישוהו יבקש להציץ בחלון מבחוץ. אחרי הדפיקות נשמע קול אישה שצווחה: "אל תתחבאו, ראיתי אתכם, אם אינכם רוצים שאמסור אתכם למשטרה, שלמו לי מייד".

ישבנו בלי נוע ולא ענינו לה. אבל בשעה שתיים-עשרה, כאשר שבו בעלי הבית עם ילדיהם מהכנסייה, סיפרו להם מה אירע כאן בהיעדרם. אשתו של בעל הבית מייד הבינה, מי הייתה הדופקת בדלת. כבר בכנסייה תממה מאוד שאינה רואה את שכנתה, שהייתה רגילה לבוא שמה בכל יום א'. עתה הוברר לה, מדוע נעדרה הפעם מהתפילה.

לא ארכה השעה עד שהשכנה באה שנית ותחבה את ראשה בחלון – עתה היה החלון פתוח – וראתה אותנו יושבים בפינה. מייד תקענו לה סכום כסף, דמי "לא יחרץ". תוך כדי החלטנו לעזוב בית זה. אין כל ביטחון שאותה גויה לא תלשין, על אף שכר השתיקה שקיבלה מאיתנו. החלטנו לצאת למחרת, ברגל, אל סביבות מיאליץ, אל בית החרושת הידוע "ביום ולש". שבו עבדו הרבה יהודים מרדומישל. האיכר, מארחנו, קיבל עליו להראות לנו את הדרך: הוא ילך לפנינו, במרחק של חמישים רגל מאיתנו, ואנחנו – אני מצד אחד של הדרך ובעלי מהצד השני, כדי שלא ישימו לב אלינו.

הפעם עלינו ללכת באמצע היום, לעיני השמש, כי בלילה אסור היה להימצא בדרך. הסביבה הייתה מלאה בתי חרושת צבאיים, התחפשנו, לבשנו בגדי כפריים. אומנם גם אחרי זה לא נראה בעלי כפולני, הוא היה יהודי טיפוס: שערות שחורות ועיניים חומות, אבל עשינו ככל שיכולנו שלא יכירונו במבט ראשון.

בדפיקת לב צעדנו בגלוי בכביש. היו מהעוברים ושבים שהסתכלו בנו, מהם כמו בחשד, לא שעינו אל איש. הלכנו לדרכנו בראש מורם. הקושי הגדול שהיה לפנינו הוא הצורך לעבור ברחוב הראשי של מיאליץ (אף נפש יהודית אחת כבר לא נמצאה בה אז). אנחנו ממשיכים ללכת באותו סדר, כמו בדרך מחוץ לעיר: אני על מדרכה אחת ובעלי על השנייה. מעבר לרחוב, כך עברנו גם על פני משרד העבודה ובית הגסטאפו ומוסדות שלטון אחרים. במקום אחד עמד גרמני אחד מלכת והביט אל בעלי – כנראה, היה חשוב בעיניו. ליבי הלם כמו בפטיש. בעליה סיר את כובעו, בירך את הגרמני בנימוס, והלך הלאה בלי כל סימני פחד. בשעה חמש לפנות ערב כבר עמדנו אצל המחנה שבקרבת מיאליץ. אחד מחתניו של טפל, שהיה שם משגיח ראשי, מייד הכניס אותנו פנימה. שילמנו לו בדולרים את הסכום שנקב, והוא הבטיח לרשום אותנו כהלכה. אחר זה יהיה מצבנו במחנה, כמו של שאר העובדים.

כל אנשי רדומישל קיבלו אותנו בלבביות. היו שם אנשים מבוגרים עם ילדיהם, כמו למשל, הגברת שמעיה עם שתי בנותיה ועוד אחרים. מייד נתנו לנו אוכל מכל טוב: חמאה, גבינה ואפילו פירות. אותי הכניסו אל צריף הנשים והראו לי את מיטתי, שהייתה מסודרת כמו בצבא – שמיכות וסדינים נקיים. כבר זמן רב לא ישנתי במיטה – רק באורוות, בעליות גג, על קש.

לבעלי הראו את צריפו, מקומו והסידורים כמו אצלי. סוף-סוף האירה לנו השמש, אמרתי בליבי.

כל יום הייתי חייבת להשכים קום וללכת עם האחרים אל היער, לחפור ולסלול כבישים. הדרך שסללנו בלב היער הלכה בכיוון לקולבישוב. על קבוצת העובדים שהגיוחו פולנים. הם היו מקבלים שלמונים מהיהודים ולא ביקשו תואנות.

בזמן קצר התאקלמנו, העבודה לא הייתה קלה. אף על פי כן היינו מאושרים – חופשיים. לא מוחבאים יומם ולילה ולא תלויים בהלך רוחו של כפרי או בחלומותיו.

כך עברו עלינו מספר שבועות. פתאום באו אנשי גסטאפו ממיאליץ (דבר כזה היה קורה פה לעיתים רחוקות), חששנו. השתדלנו להיוודע, מה כוונתם. אוזנינו קלטו שם בעלי. חזרו על שמו פעמים אחדות, וכל פעם בקול רם יותר. קוראים לנו, מחפשים אותנו!

חצר המחנה הייתה מוקפת בגדר גבוהה של תיל דוקרני. אבל אין מקום לשיקול דעת ולהיסוסים – אסור לנו להתמהמה אפילו רגע אחד. בעלי עוזר לי לטפס ולעבור את הגדר (בטפסי נפצתי קשה בחודי התיל), ורק אחרי שראה אותי מעבר לגדר טיפס גם הוא ועבר בזריזות מפליאה. שינינו מחשים. אין מילה יוצאת מפינו, רק אנחנו ממהרים להתרחק מהמחנה – הלאה, הלאה!

לאושרנו עמד המחנה בתוך היערות, המשתרעים ממיאליץ בכיוון לקולבשוב. החלקנו בין העצים ונבלענו בסבכי היער. הלכנו והלכנו בלי עמוד, וכל אותו זמן ירד גשם בלי הפסק. נרטבנו עד לשד העצמות. בא לילה אפל. אין אנו יודעים, איפה אנחנו. החלטנו לשבת בתוך היער ולחכות עד הבוקר. מחר נשכים ונשוב על עקבותינו, נלך אל המחנה וננסה להיוודע, מה עלה לאי-כשרים אחרים אשר שם. והעיקר, אם יש לנו סיכוי כל שהוא להתקבל שוב לעבודה במקום זה.

מובן מעצמו כי עלינו להיות זהירים מאוד. וכך עשינו. ישבנו כל הלילה תחת עץ ענף וציפינו בכיליון עיניים לסימן ראשון של אור הבוקר, עם שחר זזנו והלכנו אל מקום עבודתנו. כאשר הגענו שמה, נתנו אות לאחד ממכרנו – אגב, גם הוא ביקש דרך לברוח. האיש אמר לנו, כי עלינו להיעלם מייד. הנהלת המפעל קיבלה פקודה חמורה מהגסטאפו להמציאנו בלי דיחוי; ועתה מחפשים אותנו בשקידה בכל מקום.

עמדנו, רעבים ורצוצים, ולא ידענו, מה עלינו לעשות. אבל דבר אחד ידענו: על ידי שברחנו אמש, ניצלנו ממוות, ושלושה-עשר יהודים "לא כשרים", שנשארו במחנה, לקחו אותם, וכעבור חצי שעה רצחום ביער ביריות. בין אלה השלושה-עשר היו שנים מרדומישל: בנו הבכור של שלמה נורד, השוחט מעירנו ואשתו. גם הם יצאו מרדומישל לפני "המשלוח" והיו "לא-כשרים", התחבאו במקלט כלשהו, לבסוף באו – כמונו – אל מחנה מיאליץ.

אתמול ניצלנו. אבל מה השגנו? עתה אין לנו קורת גג. איפה נמצא אוכל? כלו כל הקיצין! לא נשאר לנו אלא לחפור מערה ביער – למחסה אחר אין סיכויים. מערה בסבך היער – איך חופרים מערה? ידענו כי יש יהודים המסתתרים ביערות. במערות שחפרו להם. אבל לא היה לנו מושג, איך עושים מערה כזאת, ומה היא תבניתה. ואיפה ניקח את הכלי הפשוט שבלעדיו אי אפשר – מגרפה? באין ברירה ניגשנו אל ארגז הכלים של המחנה (בשעה כשרה לכך). שברנו אותו ולקחנו לנו את המכשירים, הדרושים לחפירה, אף כי בזה עוד הכבדנו על עוונותינו: הגונבים מרכוש המפעל היו צפויים לעינויים קשים קודם שיומתו – מעתה עלולים החיפושים אחריו להיות מתמידים ומקיפים יותר בכל הסביבה.

אבל ברירה לא הייתה בידינו. בתקווה שאיש לא יראה אותנו, ניגשנו, קרענו את המכסה מעל הארגז, הוצאנו את הכלים הדרושים לנו ומיהרנו להסתלק. מצאנו מקום סבוך מאוד, סבוך ואפוף צמחים והתחלנו חופרים. עלי לאמור: אכן, הכרח יורה לאדם, מה עליו לעשות ואיך לעשות, וידריכו ויכשירו לכל עבודה. אף על פי שמעודנו לא ראינו מערה, חפרנו ובנינו לנו, בשלושה ימים. מעון שלם תחת האדמה.

כל אותם הימים היינו שרויים בפחד לא יתואר. הן היינו אנוסים לכרות עצים ולנסר אותם – מלאכה שאינה נעשית בלי רעש, ובפרט ביער, בו כל דפיקה וכל תנועה בין השיחים מעוררות הדים. עד היום אינני מבינה, איך קרה הדבר שלא גילו אותנו. אבל, עובדה היא שלא גילו.

העמקנו והרחבנו את מערתנו תחת האדמה, סידרנו לנו בית ממש. אך אין די ב"בית", במאורה לרבוץ בה, הקיבה תובעת את שלה. בימים הראשונים עזר לנו מכר אחד משוכני המחנה (אשהיים, רופא שיניים, בעלה של איטה ווינד). אחרי שבאנו במגע עמו, היה מביא לנו לחם מהמחנה. מעט מאוד, אבל די לקיים את הנפש לשעה. אולם מקור זה הוביש עד מהרה – האיש סיכן את נפשו כל יום – הוא לא יכול להמשיך בזה.

מחמת הרטיבות והרעב חליתי, קדחתי הרבה. התחדשו המטרות. הם שטפו את מערתנו, היינו אנוסים לעזוב אותה ולשהות תחת כיפת השמיים. החלטנו לזוז, ללכת למקום אחר. אנחנו מוכרחים להתקרב לכפר כל שהוא – אולי יעלה בידינו לקנות כיכר לחם, בדרך ניקרו לנו אל מיני פגישות. בכל זאת עברנו בשלום. לבסוף באנו קרוב לכפר אחד.

התאזרתי עוז, נכנסתי לבית כפרי אחד וביקשתי לקנות לחם. הוא פחד מאוד להיענות לי ועם זה ריחם עלי; לסוף מכר לי כיכר לחם וגם קצת חמאה. שאלתי, אם מותר לי לבוא עוד פעם לקנות משהו, אמר שאם אהיה זהירה מאוד ולא אכשיל אותו, מסכים הוא שאבוא פעם אחת בשבוע – אז ימכור לי מזון לכל השבוע. וכך זרח לנו שוב ניצוץ של תקווה. אם כן, אולי נשיג גם אוכל. עתה קמה דאגה אחרת: עלינו לחפש מקלט ביער אחר. יערות אינם חסרים במקומות ההם. אולם היערות שבסביבה שרצו בעת ההיא. רוצחים וגזלנים, שהיו מתנפלים על הבריות ושודדים אותם. גדולה הייתה חרדתנו. אבל מוצא אחר לא ראינו. מצאנו מקום סתר ביער אחד והשתקענו בו תחת כיפת השמיים.

כשני חודשים עברו עלינו במקום ההוא – חיי אימה ורעב. חליתי באמת. קדחתי קשה. מיום ליום נחלשתי, כבר לא היה לי כוח ללכת אל הכפר. בעלי היה אנוס לעשות זאת במקומי, כל פעם סיכן את נפשו בצאתו להשיג קצת מזון.

ראיתי כי לא אעמוד בחיים אלה זמן רב. שוב הגענו את מוחנו, ביקשנו מוצא. פעם אחת שב בעלי מהכפר מלא התעוררות. "מה השמחה – שאלתי, אמר: "ימי המלחמה לא יארכו עוד". בכפר שמע כי איטליה כבר נכנעה. יש לשער כי גם גרמניה תוכנע בקרוב. סברה שתפול עד החורף. כלומר, בעוד כשני חודשים. הייתה זאת, כמובן, בשורה נפלאה, אבל איך נוכל לחיות עוד שני חודשים במסיבות אלה – תחת כיפת השמיים ובפחד תמיד? ליבי כבר נחלש מאוד. לעיתים קרובות הייתי מתעלפת. הרגשתי כי לא עוד ימים רבים אוכל לעמוד בתלאות כאלה. בכל זאת החזקנו ולא אמרנו נואש. עתה קרוב הקץ לייסורינו. מי יודע, אולי ישחק לנו המזל ונחזיק מעמד עד הסוף. הגינו במצבנו יומם ולילה. ביררנו אפשרויות שונות, ולא ראינו דרך אחרת אלא לנסות לשוב אל רדומישל או אולי אל דולצ'ה הקטנה שבקרבת רדומישל, אל אותו איכר שאכסן אותנו לפני לכתנו אל מחנה מיאליץ. אולי נמצא אצלו מקלט בטוח יותר מאשר ביער זה; ובפרט בזמן הזה, אחרי שהמצב המדיני עומד להשתנות לטובה, אולי לא יתקשה לתת לנו שוב מחסה בביתו.

עתה היינו זקוקים רק למורה דרך אשר יוציאנו מסביבה זאת ויביאנו אל הדרך הישרה והידועה לנו היטב, המובילה ממיאליץ אל רדומישל. אומנם ההליכה בדרך ההיא הייתה כרוכה בסכנות נפשות, אבל מה לא היה כרוך אז בסכנת נפשות? הניסיון לימדנו כי כל זמן

שאתה יכול סלכן – מהר וסכן! אם הסתכנת ושמת נפשך בכפוך, עלול אתה לזכות; ולא – ודאי תאבד.

בשכר טוב מצאנו מורה דרך. היה זה אותו איכר שמכר לנו מזון פעם בשבוע. ויום אחד, יום א' בשבוע, קמנו ונשאנו את רגלינו משם. הפעם היה עלינו לחצות בשחייה את הנהר ויסלוק. גם זה היה כרוך בסכנה נוראה – אילו השגיחו בנו, לא היינו ממלטים את נפשנו, אבל מזלנו עמד לנו גם פה – עברנו בשלום. בערב הגענו לא ביתו של אותו כפרי, מודענו, הוא שמח בנו. לא שיער כי אנחנו עוד בחיים. אחרי ששמע מה שהתרחש במחנה מיאליץ. הוא שאל על אודותינו. אמרו לו כי איננו עוד שם. כאשר ראה אותנו רץ לחבקנו ולנשק לנו. אז נוכחנו כי אומנם טוב ליבו אלינו ולא ימנע ממנו מקלט בעליית גגו. כמה מאושרת הייתי שיינתן לי לשכב תחת גג, ולא אהיה עוד מופקרת לברד ואחוזת צמרמורת מקור. מובן שהמצב הפוליטי – כאשר נראה אז – היה הגורם היחידי של התנהגותו היפה לגבינו.

אני יולדת באורווה

פרק חדש נפתח בחיינו. יש לנו גג מעל לראשנו, ואנו מצפים כל יום לשינוי לטובה בזירה העולמית, וממילא גם במצבנו. זוהי התקווה האחת, המאוששת את ליבנו. אבל לא לזמן רב. עוברים ימים, שבועות וחודשים, לפי השמועות, המגיעות לאוזנינו, טועים הם הסיכויים. אולם מפנה מכריע טרם נראה באופק. אנחנו זקוקים לישועה מהירה, מייד. אני חשה בשינוי לרעה בבריאותי, ויאושי גובר. לסוף התברר כי מחלתי אינה אלא הריון. כוס צרותינו טרם מלאה. רק זה חסרנו. מה אעשה עתה? אין עצה! אין עוד מקום לתרופות, כי אני ודאי כבר בחודש השישי אם כן לפני, עוד שלושה חודשים, ובעלי מתחנן שלא אדאג – עד אז, בלי ספק תיגמר המלחמה.

הייתי מיאשת. בכיתי יומם ולילה. לא האמנתי כי אצא בשלום מכל זה. ומה יהיה, אם המלחמה לא תיגמר עד אז? מה יקרה? איך ואיפה אלד? הלא בביתו של האיכר אי אפשר, יכול מישהו להיכנס – ואבדנו. ואין גם לחשוב על מיילדת או רופא – הן איש לא צריך לדעת כי אנחנו נמצאים פה בכפר, בבית זה. מה יהיה, איפוא? איך נצא מזה? מרוב דאגה וצער נדדה שנתי. גם בעלי שכב שעות בלי להירדם. מצבי החריד אותנו, כמו חלום בלהות.

הימים חלפו מהר ושעתי קרובה. גם בעליה בית ראו כי עתה קמה לפניה בעיה חמורה. ברור להם כי הלידה תהייה אצלם. מזה פחדו – חששו כי מציאותנו אצלם תיודע לבריות. הכפרית חפצה לשלחנו מביתם, אך בסופו של דבר לא עשתה זאת, כי הייתה אישה בעלת נפש. ליבה לא נתן לה לגרשני החוצה במצבי זה. התחלנו דנים ומבררים את האפשרויות עם בעלי הבית. התייעצנו כולנו יחד. ראינו כי קץ המלחמה רחוק עדיין, ואני זמני הולך ומתקרב. בעלי הבית הסכימו שנוסיף לגור אצלם, ושהלידה תהייה – באין ברירה – בעליית הגג שלהם. האיכרה קיבלה עליה תפקיד של מיילדת. גם כאשר ילדה את ילדיה, אמרה, לא נזקקה למיילדת שמלאכתה בכך.

יהי כן – אבל מהנעשה אחר כך? אפילו תעבור הלידה בלי סיבוכים, איפה נחזיק את הנוולד? ואיך נוכל לטפל בו? סוף-סוף החלטנו (זאת הייתה מחשבת בעלי) כי אחרי הלידה, תיכף ומייד נשים אותו מתחת לחלון ביתו של אחד התושבים. אבל של מי? שקלנו והרהרנו זמן רב. גמרנו להניחו אצל ביתו של איכר אחד עשיר. שכינוהו בכפר "הצרפתי", מפני ששהה זמן מה בצרפת. ידענו כי לאותו כפרי מת ילדו לפני כשלושה חודשים, וילדים אחרים אין לו – ודאי ייקח אליו את האסופי וימצא בו ניחומים.

להציע בגלוי לאחד הכפרים שיקבל את התינוק ויטפל בו בשכר, עד יעבור זעם – על כך לא יכולנו לחשוב. ידוע ידענו כי איש מיושבי הכפר לא יסכים להסתכן בהכנסת ילד יהודי אל

ביתו. לא הייתה לנו ברירה אלא למסור את התינוק לאחד התושבים. לאיש אשר אולי יחמול עליו, בדרך שבחרנו – כי כך אין הוא יודע אם זה ילד יהודי או נוצרי; לא הייתה לנו ברירה אלא להניח את הנולד בסתר, בלילה, אצל חלוננו של אותו איכר. נועצנו בבעלי הבית שלנו, ואחרי שהם הסכימו למחשבתנו, הוקל לנו. מאז המתינו בשקט ללידה. בכלל היה לי כל דבר זה כמין חידה סתומה.

חבלי הלידה הקדימו לבוא. מצבי היה קשה מאוד. הייתי אנוסה לרדת מעליית הגג ולעבור אל האורווה. יצועי שם היו חבילות קש. לא הרחק ממני עמדו סוס ושתי פרות, ומעל לראשי ישבו עופות על כלונסאות תקועים בקיר, ואת לשלישתם לשלשו עלי. הפרות לא פסקו לרקוע ברגליהן – יראתי פן תפגענה בי. האורווה הייתה קטנה מאוד ומזוהמת מאוד, כרגיל אצל איכר עני. ועל כל זה – צירי לידה. ולצעוק אסור לי. אפילו לגנוח אסור – פן תעבור שכנה בקרבת מקום ותשמע (השכנה הייתה דווקא מרשעת – אילו גילתה יהודי, מייד הייתה מודיעה למשטרה).

הכאבים גברו. כבר שמונה שעות שאני מתענה. היום העריב, אינני יכולה לשאת עוד את הייסורים. אינני יודעת איך עמדתי בסבל הזה. אבל עמדתי. סוף-סוף יצא הוולד. כפרית פשוטה הייתה מיילדתי, בעלי עמד על ידי. המכשיר האחד בידי האישה, היו מספרים חלודים. עשר שעות אחרי הלידה באה השלייה, בו בלילה תקפה אותי קדחת קשה, נרפה דעתי.

במצב זה הייתי שרויה ארבע יממות. בעלי לא האמין שאשוב לאיתני. שישה חודשים אחרי הלידה עדיין שכבתי חולה, בחום גבוה, בלי יכולת לזוז ממקומי.

ילדי הושם...

על מה שהיה לי בעת ההיא, ועל מה שהתרחש סביבי, לא ידעתי כלום. רק לאחר זמן הגידו לי כי נולד ילד יפה. מייד רחצוהו, עטפוהו היטב ושמוהו בתוך כר. כשעתיים אחרי היוולדו (בשעה שתיים-עשרה וחצי בקירוב) לקח אותו בעלי ויצא החוצה בלוויית בעל הבית שלנו. הם הלכו, כמובן, בשבילים עקלקלים והשתדלו לטשטש את עקבותיהם, הניכרים בשלג. כך באו אל ביתו של האיכר באלצ'ניוק (זה שכינוהו בכפר "צרפתי"), כפי שהוחלט מראש. בהגיעם שמה, הניחו את התינוק על אזוב, לפני החלון, ושוב שירכו דרכם בשבילים נפתלים עד שחזרו הביתה.

היה זה בליל א' בשבוע, ב-5 בינואר 1944. למחרת. ביום א' קם בעל ביתנו השכם בבוקר והלך אל הכנסייה. בדרך עבר על פני ביתו של יוזף באלצ'ניוק. הלה קרא לו. הראה לו את הילד וסיפר את המקרה התמוה שקרהו – איך מצא את התינוק בלילה שעבר. בשעה שתיים אחר חצות בקירוב שמעו שניהם, הוא ואשתו, קול תינוק מייבב. תחילה סברו כי זאת מייללת חתולתם, שנשארה בחוץ, ועתה שבה ורוצה להיכנס. הוא ניגש אל החלון. כאשר עמד לפתוח אותו, ראה פתאום כר קטן על השלג ובכר תינוק. מייד יצא והכניסו הביתה. ועתה, הוסיף באלצ'ניוק, ייסע אל המשטרה להודיע על מקרה זה. אולם הם חפצים להשאיר את הילד ולגדלו, כאילו זה בנם. הוא רואה כי מן השמיים בא לו זה תחת בנם שמת.

אחרי כי נודע כי המשטרה ערכה חקירה בכפר, ולאחר שלא גילתה כלום, הרשתה לאותו איכר לאמץ לו את התינוק, אילו נפל חשד כי זה ילד יהודי, לא היו משאירים אותו בחיים. אחרי שישה ימים הטבילוהו בכנסייה וקראוהו בשם סטניסלאוו יארוש, על שם ראש העיר של רדומישל. הילד נשאר אצל אותו כפרי עד היום הזה.

אחרי הלידה הוציאו אותי מן האורווה בלילה והעלוני שוב אל עליית הגג. הייתה חולה מאוד. וכל יום הורע לי. להזמין רופא אלי אי אפשר היה. אילו הוזמן, היה מתגלה עניין התינוק, וזה

ודאי היה מביא כליה לא רק עלינו אלא גם על כל בית מאכסנינו. בינתיים שכבתי, בוערת באש הקדחת ובלי כוח לזוז.

אבל קובעת כוס אסונותיי טרם מלאה. ביום השמיני ללידה הודעה לנו בשורה רעה: אנוסים אנחנו לעזוב את מקלטנו זה בעליית גגו של האיכר הטוב. אדם קוקושקא שמו. באותו יום הוא בא מהעיר מדוכא מאוד. נודע לו כי בנו בכורו רשום ברשימת אלה שישולחו לגרמניה לעבודות כפייה. והואיל ובנו לא ילך לגרמניה אלא יסתתר בכפר, עד שיוכל לברוח למקום אחר, יבואו שוטרים לחפשו בבית הוריו. ואז, כמובן, יציצו בכל פינה, ואם ימצאו אותנו – אבודים כל יושבי הבית.

תארו לכם את מצבנו: אני נשרפת בקדחת. אינני יכולה לשבת, לקום, והנה עלינו לעזוב את עליית הגג, בה מצאנו מחסה זה מספר חודשים. מה עלינו לעשות? ידענו כי ביער דולצ'ה מתחבאים במקום שהוא קצת יהודים. אין לנו מוצא אחר. רק ללכת היערה ולהצטרף אליהם. אבל, איפה הם? איך נמצא אותם? איך נוכל לבוא במגע עימהם? הן לא נלך לשוטט בעבי היער ולחפש אותם בסבכו.

שאלנו וחקרנו, נודע לנו כי איכר אחד גר בקצה הכפר, סמוך ליער. שיערנו כי מן הסתם באים אליו אותם יהודים להצטייד במזון. החלטנו איפוא לגשת אל אותו איכר. אני אומרת "לגשת", אותי יצטרכו להוביל בעגלה. מובן מעצמו שהסיעו אותי באישון לילה, וכאשר באנו אל אותו בית, הוריד אותי בעל העגלה והשכיבני בשלג, כי לעמוד על רגליי לא יכולתי. בעלי נכנס פנימה וגעה בבכי והגיד לו, לכפרי, במה אני חולה, ועתה הנה אני שוכבת בחוץ, בשלג. למזלנו היה אותו גוי איש טוב. הוא ציווה להכניסני אל הרפת, ובעלי יחכה – בעוד כשעתיים צריכים לבוא אליו יהודים אחדים. רדימישלאים, לקנות צורכי אוכל. אז נדבר איתם, והשאר יעשו הם, בינתיים סיפר לנו בעל הבית כי היהודים ההם, השוכנים ביער, גרים במערות מתחת לאדמה. ושם די חם, כי הם מסיקים בעצים. שמחנו מאוד לבשורה הזאת.

המערות ביער דולצ'ה

בשעה היעודה באו באמת שלושה יהודים – רק אחד מהם היה מרדומישל, בנו של איצ'ה זינגר. השניים האחרים היו בחורים כפריים. הם ריחמו מאוד עלינו ולקחו אותנו עימם. אותי, כמובן, נאלצו לשאת כל הדרך על הידיים. כאשר הגענו אל מקומם, כבר הייתה השעה שלוש אחרי חצות. שכנו שם – בשלוש מערות גדולות – כעשרים נפש, בהן איצ'ה זינגר עם שלושה ילדים, אסתר קנובלר, בתה של פרומצ'ה קנובלר (לפני המלחמה: נישאה במייליץ. בעלה נסע לאמריקה והוא שם עד היום. היא, כמדומני, נשארה בחיים ונמצאת בפולין). השאר היו ברוחם יהודים כפריים. נודע לי כי אנשים אלה יושבים ביער דולצ'ה מיום "המשלוח" מרדומישל.

בראשונה הסתתרו שם הרבה יותר יהודים. אבל הגרמנים לא נחו ולא שקטו – נערכו ביער הרבה חיפושים ויהודים רבים נתגלו ונרצחו, ואלה שניצלו היו בפחד מתמיד. הם ידעו כי המשטרה יודעת כי ביער יש עוד יהודים – ודאי יערכו עוד חיפושים. לי ולבעלי נתנו מקום באחת המערות, יחד עם מספר אנשים אחרים. וכך נפתח שוב פרק חדש בחיינו. מחמת הקור הורע מצב בריאותי כל יום. ואנחנו אז בעצם ימי החורף, בחודש ינואר, עוד מעט ויהיה פברואר, והקור – אין לשער. וכל עזרה רפואית אין לי.

איני יודעת איך קרה הדבר, אבל פתאום הוקל לי והתחלתי מבריא. החום פחת, אך לקום לא יכולתי עוד. לאט-לאט סר ממני צל המוות. במצב זה – לעיתים הוטב לי ולעיתים הורע לי – עבר עלינו כל החורף. כאשר בא האביב התחלתי מרגילה עצמי לעמוד על רגליי וגם ללכת. בהדרגה החלמתי ושבתי לאיתני.

רוצה אני לתאר קצת את חיינו ביער. אעשה זה בקיצור. חיינו שם היו קשים. היינו שרויים באוויר השל אימה ופחד. ולעיתים קרובות חסרנו לחם. לא קל היה להשיג צורכי מזון. יש שאנשינו הלכו מרחק של עשרה קילומטרים בחיפושים אחרי דברי אוכל והיינו שמחים כולנו, אם שבו בשק של תפודים על השכם. רק בלילות העלינו אש במערותינו. ביום חששנו פן יגלה העשן מקום מחבואינו. תכופות נעשו חיפושים ביער – חיפשו אותנו. כאשר הרגשנו כי מחפשים, היינו נחבאים במקומות סתר מיוחדים לכך, שהיו מוסווים להפליא – לא קל היה להכיר מבחוץ.

שהינו שם, ביער, מינואר עד נובמבר 1944. בשנה ההיא, בחודש אוגוסט, התקרבה החזית אלינו. הרוסים התקדמו מאוד בקיץ ההוא. הם כבשו את מיאליץ ואת רדומישל וחצי הכפר דולצ'ה. חציו השני של הכפר, ועמו היער שהסתתרנו בו, עדיין היו בידי הגרמנים. לפני יער זה חפרו הגרמנים את חפירותיהם. היער גופו היה צריך לשמש להם כמבצר. נמצאנו כמו במלכודת, אין לנו דרך – לא הנה ולא הנה. ידענו כי תנופתם של הרוסים, שהתעכבה לשעה, עלולה להתחדש כל רגע. אם נחיה עד אז – ניצלנו.

זאת הייתה תקוותנו ובה חיינו. אם לא ירגישו בנו הגרמנים, ואם תספיק לנו הצידה שבידינו, ניוושע. לנס זה צפינו כל יום. לו רק יתקדמו הרוסים חצי קילומטר! קשה היה לנו לחכות. פעם אחת ניסינו לעבור לצד הרוסים ולא יכולנו. השדה היה זרוע מוקשים. הסיכון היה גדול, מספר אנשים מתו שם בניסיונות כאלה. הרבה חיילים גרמנים, שדרכו בלי משים על מוקשים, התפוצצו.

עברו ימים ושבועות. הכפריים שבאותה סביבה הורחקו כולם. רבים מהם הסתתרו ביער, כמונו. זה נודע לגרמנים.

ב-11 בנובמבר ערך הצבא הגרמני התקפה כללית על היער. אלפי חיילים הקיפו את העיר וקבוצות קבוצות שוטטו בו ופשפשו בכל מקום. החיפוש בא עלינו בהפתעה. לא היינו מוכנים לו באותו רגע. פתאום שמענו מהומה ביער, וכרגיל בבקרים כאלה, רצנו אל מחבואנו המיוחדים – וזה היה בעוכרנו. ביום ההוא דווקא ירד שלג, הראשון באותו חורף, ועקבותינו הולידו את המרצחים ישר אל מקום סודנו.

היינו שם שש נפשות: אני ובעלי. בנו של יעקב גרין, הרשל וילדו, ואשתו של השוחט מרדומישל עם בנה בן 12. היא בעצמה הייתה מטונבת. אחרי שהסווינו את הכניסה אל המחבוא שמענו צעדי מתקרבים, וגם יללות נוראות. רעדנו בכל גופנו. ברור היה לנו כי אבדנו. התחלנו לומר וידוי ולהתרוצץ בתוך המערה. פתאום נשמעה צעקה: "יהודים ארורים, צאו! תכף ומייד!"

היינו כמאובנים. איש מאיתנו לא יכול לזוז.

בעלי נורה ונהרג

אני הראשונה שקמתי ואמרתי לצאת, אבל בעלי לא נתן לי. הוא יצא לפניי. אנחנו, הנשארים, עמדנו תחתינו, כמו קפאנו במקום. הגרמנים איימו עלינו שאם לא נצא מייד, יירו לתוך המערה, אז יצאנו כולנו. לפנינו ומסביב לנו עמדו המוני חיילים גרמניים, בידיהם מקלעים קלים. היינו בטוחים כי עתה יירו בנו בו במקום. עמדנו מספר רגעים כהלומים, פתאום ראיתי כי בעלי איננו עימנו. איה הוא? מה קרה? אני שומעת כי הגרמנים צועקים, רודפים אחרי מישו, מצווים לו לעמוד, אחר כך – ירייה אחת. עוד אחת, ארבע יריות. מייד ידעתי כי יורים בבעלי. רציתי להאמין כי עלה בידו להימלט בין העצים, אבל לא עברו חמש דקות עד ששבו חיילים אחדים והודיעו לקצינים כי הרגו ביריות איש שניסה לברוח, וכי ההרוג מוטל לא רחוק מזה.

מייד הצטוונו ללכת אחרי החיילים. היינו אנוסים ללכת. נשאתי עיני וראיתי במרחק של כחמישים צעדים מאיתנו מוטל אדם על האדמה והוא מתפתל בייסורי מוות. לא שעיתי אל המון החיילים, המקיפים אותנו, והסתערתי אל המקום ההוא בזעקה נואשה. הגרמנים הבינו, כנראה, כי הנרצח קרוב לי ולא עיכבוני; וגם משום שראו כי כיוון ריצתי הוא בדרכם. כבר הוא מת. זעקתי מרה. אבל הוא לא יכול עוד לשמוע את זעקתי ואת בכי, ולא יכול להרגיש את נשיקתי על שפתי הקרות.

יקירי מת. אני עומדת אצלו, זועקת ובוכה ומנשקת אותו. אבל הרוצחים לא נתנו לי לשהות שם. תיכף באו במרוצה שני גרמנים ודחפוני והדפוני מגופת בלעי, וקראו להרשל גרין ולבנו של השוחט וציוונו לפשוט את הבגדים מהמת ואת הגופה לשאת למקום אחר, קרוב לדרך, שם חיכו לנו שני גדודי צבא ועימהם שמונה יהודים שבויים. הם הניחו לי לראות, איך מטילים גופת בעלי לתוך שוחה ומכסים בעפר. ראיתי כל זה בעיני, אבל לבכות לא יכולתי עוד.

התחננתי לפני הרוצחים שיירו גם בי כדי שאשכב באדמה אצל בעלי. הרוצחים האכזריים לא שעו אלי. נפלתי לרגליהם, נישקתי נעליהם וביקשתי שיירו בי. בתשובה נחבטתי בקת רובה ונשארתי מוטלת על הקרקע. אחר זה סחבו אותי עם השאר, כי ללכת לבדי לא יכולתי.

הייתי אדישה לנעשה בי. מעתה, למה ובשביל מי אחיה? אנחנו היהודים המובלים, היינו שש-עשרה נפש. בזה שני ילדים גדולים. ברור היה לנו כי לא ישאירונו בחיים. לכל היותר נותרו לנו עוד שעות אחדות לחיות – עד שימסרנו החיילים לידי הגסטאפו. מטהו הראשי של הגסטאפו היה בטרנב ואחרי שמיאליץ כבר נפלה בידי הרוסים. החיילים יביאונו לטרנב ושם תהא מיתתנו – כך סברנו כולנו. ואם טעינו במקצת בניחושינו – לא בכל טעינו. מדולצ'ה הקטנה הוליכינו אל דומברובה, השלג כבר היה עמוק. נשבה רוח חזקה, קרה מאוד, הכל בכה עמנו – אפילו מזג האוויר. הלכנו בלי נעליים ובלי מעילים – את הכל נאלצנו לעזוב במחבוא.

כך הוליכו אותנו – יחפים ועירומים למחצה – כל הלילה. מסרנו ממשמר למשמר. לבסוף, אחרי לילה ארוך ואיום, באנו אל דומברובה ונמסרנו לידי המשטרה. שם החזיקונו כלואים שני ימים ושני לילות בלי אוכל ובלי מים לשתות. בתא קטן וקר שנועד לשני אנשים, דחקו אותנו כולנו לאותו תא. ארבע-עשר נפש, רעבים, צמאים, קופאים מקור, ישבנו שם צפופים וחיכינו למוות.

לא היה כל ספק בליבנו כי סופנו קרוב. אבל למה הם מאריכים את סבלנו? למה סחבו אותנו ממקום למקום? ידענו את מנהגם: כאשר נפל יהודי בידיהם הורגים אותו אחרי שעה קלה. ועתה, מה נשתנה? אולי הם מתכוונים לענות אותנו לפני שימיתונו? תמהנו: מדוע יפלו אותנו לרעה?

ביום השלישי באו ארבעה שוטרים וציוונו לצאת מן התא. רק יצאנו, שוב הוליכונו למקום אחר. לא פקפקנו כי הפעם מוליכים אותנו אל היער. ושם ירצחונו. שוב טעינו. הביאונו אל תחנת הרכבת והכניסונו אל קרון. ברכבת נסענו עד טרנב. בדרך ניחמונו השוטרים באומרם כי לא יהרגונו אלא יסיעונו אל מחנה לשם עבודה. דבריהם לא עודדונו. כי לא האמנו להם. לסוף באה הרכבת אל טרנב ונמסרנו לידי הגסטאפו שם.

ליבי הלם בחוזקה למראה בית הגסטאפו ברחוב אורשולאני. קיבל אותנו אחד מאנשי הגסטאפו מרצחם של מאות יהודים. הוא היה ראש המרצחים בטרנב. כאשר ראיתיו הייתה הרגשתי כאילו מלאך המוות עצמו לנגד עיני. הוא הסביר לנו פנים, שאל איפה היינו עד כה, ודיבר בהתפעלות על גבורתנו – שיכולנו לעמוד בסבלותינו ולחיות זמן רב כל כך ביער.

שאלנו וחזרנו ושאלנו, מתי יירו בנו, אבל גם הוא הבטיחנו כי לא ניירה. "עתה אסור לירות", אמר, "יחזיקו אתכם כלואים עד אחרי החקירה. אחר כך ישלחו אתכם אל מחנה עבודה". לא האמנו לו, כשם שלא האמנו קודם לכן לשוטרים שליוונו.

מבית הגסטאפו העבירונו אל מחנה שבויים. אחרי יומיים פתחו בחקירה. הם חשדו בנו כי אנחנו פרטיזנים ודרשו מאיתנו שנמסור את כל האחרים, הנמצאים בעיר וכי נראה את מקומות מחבואיהם. את זאת לא רצינו בשום פנים ואופן לעשות. כל הזמן הכחשנו שאנחנו פרטיזנים ושיש לנו ידיעה כל שהיא על אחרים. על כך הוכינו מכות רצח. הם עינו אותנו בעינויים נוראיים, שמו על פנינו מסכות גז מחניקות והיכו אותנו בברזל לוחט. בגיהנום, ודאי, אין מענים באש את החוטאים, כמו שהם עינונו.

אחרי שלושה שבועות בטרנוב שלחו אותנו אל בית הסוהר המאנטלופי, בקרקוב. נשארנו שם. בקרקוב, רק שישה ימים. בעת ההיא היו באותו בית סוהר עוד הרבה יהודים. בידי רבים מהם תעודות נוצריות, כלאו את כולנו באולם אחד. אחרי שבוע העבירו אותנו אל פלאשוב, בין קרקוב לטרנוב.

בפלאשוב היה אז מחנה ריכוז. אמרו לנו כי עתה יוליכנו לעבודה. כאשר באנו אל המחנה, כבר חיכתה לנו שם ועדה. את כולנו העמידו בשורה אחת, יותר משישים יהודים – אנשים, נשים וילדים קטנים. אז נודע לנו כי אין בכוונת הגרמנים להשאירנו בחיים או להעבידנו. בא מנהל המחנה והוציא מהשורה מספר צעירים וצעירות, כתריסר בסך הכל. את השאר הוליכו אל ההר, הידוע לשמצה, קרוב למחנה. שם כבר שבקו חיים אלפי קודמיהם. לא עברו שעתיים עד שנשמע קול ירייה. לאחר שעה קלה ראינו אש גדולה – הם שרפו את גופות האנשים שנרצחו בידיהם.

באותו יום ועל אותו הר נורו: הרשל גרין, בנו של יאנקל גרין, וילדו בן השבע, כלתו של אידל אמסטרדמר ממיאליץ ונכדה, אשתו של גראליצר ואחיה (שם משפחתם שפאץ); מוצאם היה מדולצ'ה רבתי; בעת האחרונה גרו ברדומישל.

מהרדומישלאים בחרו לחיים אותי, את אשתו של השוחט ואת בתו של משה שנקר, נערה בת עשרים ושלושה. במחנה ראו אותנו כבנות מזל, כי כל שאר היהודים שנתפסו והובאו לפלאשוב, נלקחו אל ההר, נורו ומייד נשרפו. זה היה בימים האחרונים של החודש דצמבר 1944 – שישה חודשים אחרי שנהרג בעלי, ואני נשארת בחיים נגד רצוני.

מפלאשוב אל ברגן-בלזן

בפלאשוב נפתחה בחי" פרשה חדשה של ייסורים ונפתולים: העבודה הייתה קשה והאוכל היה רע וניתן לנו במידה זעומה. הרעב הציק לי, גם הייתי חולה. ציפיתי לרגע שידונו אותי למוות או שיבוא קץ לחיי בדרך כלשהי, אבל השגיחו עלינו ביום ובלילה – אפילו להתאבד לא הייתה לנו אפשרות.

אולם סבלנו במחנה הוא רק שלושה שבועות. בסוף ינואר 1945 נאלצנו לפרק את המחנה משום שהרוסים הלכו וקרבו, והיה ברור כי היום או מחר ייכנסו אל קרקוב. אך הגרמנים הזדרזו להוציא אותנו משם לפני בואם.

ב-18 בינואר, בשעה חמש לפנות ערב, נצטוונו לצרור מהר את צורותינו ותיכף ומייד עזבנו את המחנה ויצאנו לדרך ברגל. להסיענו ברכבת לא יכלו עוד – מסילת הברזל אל גרמניה כבר נותקה. הובלנו דרך אושוויאנצים. ביליץ ובויטן בשלזיה. עד מחנה ברגן-בלזן, המפורסם לשמצה, את הדרך, למעלה מ-600 קילומטר, עברנו ברגל.

דפקו אותנו והאיצו בנו למהר לכת. היינו אנוסים לצעוד כחמישים קילומטר ביום. כך הולכנו ארבעה עשר יום רצופים. רק שעות אחדות בלילה נתנו לנו למנוחה. ההליכה הייתה קשה עד לבלתי נשוא. מאות אנשים צעירים נפלו בדרך ומייד הומתו. כל מי שפיגר ללכת היו מלוויו יורים בו.

אחרי ההליכה של ארבעה עשר יום באנו אל ברגן-בלזן. הגיעו לשם רק כארבעים אחוז מאלה שיצאו מפלאשוב. מן הראוי היה לספר בפרוטרוט פרשת דרכנו זו, אבל אין לי הכישרון לכך. ואין לי כוח אפילו לתאר את השורה הארוכה של אנשים מזי-רעב וצחיחי-צמא ורועדים מקור, שגררו את רגליהם הנפוחות במאמץ אחרון באותה דרך איומה.

כאשר אני נזכרת עתה בדרך ההיא, אין דעתי תופסת, איך עמדנו בכל זה. ועוד יותר מתמיהה אותי העובדה שאנחנו, אלה שנשארו בחיים, כמעט כולנו היינו חולים בגוף ובנפש, אנשים שבורים רצוצים ואדישים לכל.

וכאשר באנו סוף-סוף אל מחנה ברגן-בלזן, הזדעזענו למראה עינינו! ראינו לפנינו – כל אחד ואחת מאיתנו – שלדים. בני אדם אשר רק ניצוץ קל של חיים עוד מבהיק בפניהם. את קבוצתנו הוליכו ישר אל המרחצה. ושם השאירו אותנו עומדים בתור עשרים וארבע שעות רצופות. רק למחרת נתנו לנו קצת אוכל – כיכר לחם שמשקלה אחד וחצי קילו בשביל שבע נפשות. אם נפלה הכיכר בידי איש ישר, חילק אותה במנות שוות לכל השבע. אבל תכופות קרה כי האיש, שניתן לידיהם הלחם, ברח עימו, ואין אנו יודעים למי לפנות – לית דין ולית דיין.

יש שהכלואים היו מוכרחים להתקוטט עם רוסים צעירים בגלל קצת מרק של סלק. לזה לא הייתי מוכשרת. לישון היינו אנוסים על רצפה מזוהמת ומלאה כינים, וגם בעד מקום שינה כזה, על הרצפה, היינו נאלצים להילחם.

שמונה מאות בני אדם נדחסו אל צריף שהיה בו מקום לכל היותר לחמישים נפש. תארו לכם, איפוא, מה היה שם.

בחודש מאי באו אנגלים אל ברגן-בלזן. בשעה שנכנסו אל המחנה שכבתי חולה מאוד, נאבקת עם המוות. אחרי שהמחנה כבר היה בידיהם, בימים הראשונים לבואם, עדיין מתו כל יום מאות אנשים. אבל לי הוטב, ולאט-לאט שבו אלי כוחותיי. האנגלים העבירו את מרבית החולים אל בית החולים בבלזן, שם הצילונו ממוות.

אחרי שהחולים התחילו מבריאם, היסעום אל שוודיה, עם אלה, הביאו גם אותי הנה. רק פה שבתי אל איתני.

בימים האחרונים לשהותי בברגן-בלזן לא באה לידי אפילו פרוסת לחם אחת. פעם ביום קיבלנו מעט מרק קר, ולעיתים קרובות גם לא זה. אין תמיהה שחליתי בטיפוס ושלשול, ושכבתי בחום של ארבעים מעלות, וחידה היא לי, איך בכל זאת נשארתי בחיים. אם למזלי – אינני יודעת, ואינני יודעת איך נשארו כל אותן הצרות והעינויים ויצאתי חיה. הרבה פעמים אני שואלת עצמי, אם כדאי היה לי להיאבק כל כך על חיי ולסבול כל מה שסבלתי. כאשר אני מעלה על דעתי מה שהתרחש בעולם בשנים אלו, ומה שעלה לקרובינו וליקירנו ולכל עמנו, נדמה לי כי לא היה כדאי.

בשוודיה נודע לי כי הילד שילדתי ב-5 בינואר 1944 באורוותו של האיכר קוקושקא, בדולצ'ה הקטנה, ושנלקח מייד להיוולדו והושם תחת חלוננו של האיכר יוזף באלצ'ניוק, חי ונמצא עתה ברדומישל. האראה אותו בחיי? האם ייתן לי האושר ללחוץ אותו אל ליבי? [12]

(הערת העורך: בנה של חיה הושב לה. הילד נפדה בכסף מידי האיכר קוקושקא.)

חנה סגל (נוה עוז)

אחינו, עוד נזכורה!

את השיר כתבה בהיות בת שלוש-עשרה

אתכם, שאוזניכם שוב לא תשמע
ציוץ ציפורים
ולשמייכם שוב לא תשאנה
שלכם העיניים.

אך לעד נזכרכם,
אתכם הגיבורים
הסובלים והנענים.

אתם שממחנות המוות ברחתם
וליער נכנסתם
כדי להציל אחיכם
ששם... נשארו
ויותר לא יחזרו.

אתכם אשר הרובה
בידכם האחת אחזתם
ובשנייה רימון –
אתכם אשר בגבורתכם
סמל לנו אתם
ולעד –

נזכרכם אחים
ועד ימינו האחרונים
נשאף לנקמה בגויים
ששפכו דמכם
דם נקיים וטהורים.

אחינו, עוד נזכורה עת יחדיו,
נסתתרנו ביערות גב אל גב
עוד נזכור אחינו
את פיצוץ הגשר,
ואת שאחריו...

איך שכלת בנך, האב!
ואותך, אם אומללה, שאת תינוקך
לקיר רטשו אכזרים.
עוד נזכור, אחינו –

אותך, בן יתום
גבורתך, בת יקירה
אשר נלחמתם בפורעים.

אתכם נזכור לעד ולא נשכח
את ייסוריכם וסבלכם – סבלנו
לעולם נספר את אשר
עוללו לכם שונאינו,
ולעד נלחש – נקמה...

את דמכם ננקום אחים
אשר קפצתם למות ודאי
כדי להציל הנשארים.

[13]

ברוניה אולינג-בורג בקפיצה מן הקרון

בערב שבת, 13 בנובמבר, פשטה בגטו השמועה הרעה, שבעוד יומיים, ביום א', 15 בנובמבר, יבוצע "שילוח". שני אחיי היה להם מקום עבודה טוב והיו בטוחים שיישארו בגטו. אני עצמי עבדתי בבית חולים, ואת אבא החבאנו בבונקר. אכן עונג שבת היה לנו!

כבר במוצאי שבת הקיפו שוטרים פולנים וגרמנים את הגטו. כאור הבוקר, בצאתי לעבודה בבית החולים, היו שני אחיי מנחמים אותי, שגם הם יישארו בגטו. לפתע נשמע קול רעש גדול, אנשים התרוצצו, כאילו נטרפה דעתם: ראש הגסטאפו עומד בחוץ וקורא מעל נייר רשימה של 540 איש, שעבדו במפעלי הרכבת – רק אלה יישארו. רק הם זכאים להישאר בחיים, שאר היהודים יושמדו. עוד מעט באים הליסטים לבית החולים ופקודה בפייהם: הכל, בריאים וחולים, חייבים לעזוב את בית החולים. מה מרים נשמעו באזני הדברים, שגם עלי מוטל ללכת למות, שלא אראה עוד את אבא שלי, את אחי שלי. חולי טיפוס בארבעים מעלות חום נסחבו מבית החולים. הקור בחוץ היה איום, וכאן מתייצבים החולים, בכותונותיהם בלבד, היכון למשלוח. אותנו, הצעירים הבריאים, מאיצים במגלבים וכלבי המשמר האיומים אל מגרש השילוח, בו מכנסים אלפי אנשים מערים ועיירות שונות – למשלוח!

עומדת אני ומסתכלת, שמא, חלילה, מובלים הנה אבא ושני אחי. ערוכים בשורות של חמישה-חמישה אנו הולכים אל תחנת הרכבת. שוב ושוב חוזרת הפקודה "שמאל, שמאל" וכך אנחנו יוצאים, כצאן הללו למות בכבשן של בלז'ץ. מאה-מאה אנשים נכנסים לכל קרון, ומייד בא גם תורי להיכנס לקרון-המוות. מן הקרון הזה בודאי לא נוכל עוד להתחמק. ברי, שאנו נוסעים למות. ששים קרונות היו, ששים קרונות לבלז'ץ, זקנים וצעירים, גברים, נשים וילדים, כגורל כל היהודים כן גם גורלנו-נוסעים למות. יגיעו היהודים למכון-אדי-הרעל, יתפתלו, יתעוותו, עד שייחנקו בייסורים.

רק בשעה שמונה בערב זזה הרכבת ממקומה, היו רבים שהרהרו, אולי יצליחו למלט נפשם, שלא יגיעו לאשר מובילה הרכבת. היה לילה אפל, אבל הבהיק לתוך הקרון אור כלשהו מפנסי-היד שעם אנשי ה-ס.ס. בעמדם על המשמר. האנשים בקרון דחוסים כעין שקים. היה זה מסע-ייסורים, ארוך, נסיעה צפופה במעומד, גסיסה עומדת.

מי ימות כאן? מי יעמוד בקשיי הנסיעה? ומה יתרון בכך שיעמוד בהם? וכי היכן נוסעים? – צאן לטבח, קרבנות לכבשן-השרפה. אף על פי כן, כל רגע שעודך חי דומה כאילו במציאה בא לך, ומי יודע מה עלול להתרחש? אולי יינצלו אנשים. ספסל לישיבה לא היה, אנשים ישבו באשר עמדו.

הטורפים מוכנים היו להכות, כל אימת ששמעו קול בוקע, אפילו בעוון אנחה שפרצה בקול. אנשי נאנקו בקרבם, היו נושכים שפתייהם ובולעים דמעותיהם. יכולת רק לפרוך ידיך, להטיח אגרוף בראשך, לתלוש שערך. בכי דומם אל ריבוננו של עלם, קריאה אל אבא-אמא בעולם האמת.

רק נשמע שאנו זזים, פרץ הבכי בת אחת ביתר כוח. בכו עד שאפסו הדמעות: גניחות כבדות פרצו מליבות יגעים, רבים נדמו בחוסר אונים. אבל איש לא ראה את העלפים בחשכת הלילה, העיניים ההפוכות, כשפה נאלם ולב חדל לדפוק.

בקרן היו ילדים רבים, שלא הרפו מאמותיהם.

פתאום נשמע קולו של יהודי קשיש, היה זה פייבל ווילנר: יהודים, נאמר תהלים! נאמר ווידוי, צריך להיות מוכן...

בכיון של הנשים גבר, הגברים התחילו לנוע. אולם עד כה וכה הפליט יוסף טויב: הוא ינסר חתיכה מרצפת העץ, יפרוץ החוצה וגם אחרים יוכלו להינצל. כל מי שיוכל וירצה ויהיה בו העוז לקפוץ מן הרכבת הדוהרת... אך מה יכול לפעול באולרו הקטן, ובכל זאת לא נתן מנוח: יהודים, אמר, עוד אנחנו יכולים לזכות ולראות את סוף המלחמה, בעוד שבועות אחדים. אנחנו חייבים להינצל. צריך למצוא דרך אחרת לקפוץ.

לא רחוקה ממני יושבת אשתו עם שני ילדיה היפים. הילדה פורצת בבכי, משהו כואב לה. האם מנחמת את בתה, מלטפת את שערותיה הנאות ואומרת לה: זה לא ימשך עוד הרבה. יבואו אל הדודה, שם תקבל צעצועים יפים. אנחה עברה בכל אשר מסביבה. אולם לנו אומרת האם האומללה משהו אחר לגמרי, בלחש, דק מן הדק: כאשר נגיע למקום האומלל, אתן לילדים שלי קצת מן הרעל, שלקחתי עימי. אני יודעת שאסור לאם לעשות כזאת, אך להיכן אנחנו נוסעים? אנחנו נוסעים אל בלז'ץ. ופתאום היא זועקת מליבה השבור: למה נתת לנו ילדים שאהרגם? לכן אני נותנת להם רעל, שתהייה להם מיתה קלה יותר. ושוב גנח הבעל בלחש: כולנו, יקירי, חייבים לומר לעצמנו, שכבר אנחנו בני שמונים. כבר כלו חיינו בעולם היפה ואין לנו אלא למות. - הלוואי והיינו מתים, צועקים האנשים, ולא היינו צפויים למיתה איומה כזאת. כל אשר בקרן חשים צימאון נורא. הילדים מתחננים לאמהות: אמא, בוער לי בגרון, תני לי מים.

לפני שנכנסנו לקרן פיזרו בו הגרמנים אבקת סיד, והיא שחנקה בגרונות האנשים. כולם היו מוכנים למסור בעד לגימת מים אחת כל מה שהיה איתם. אנשי ה-0.0.0, בשמעם את הזעקות, הטילו לתוך הקרן בקבוק מים, אחד למאה בני אדם. נותנים להם כסף וזהב, אבל מי יזכה לשתות מן המים? מוציאים את הבקבוק איש מיד רעהו. כבר לא היו הללו אנשים. עלו בהם רגשי חיות. קמה תגרת ידיים ובלבד לרוות את הצימאון הנורא. והנה באים אלינו אותם אנשי 0.0.0. בהצעה: אם יינתן להם כל מה שעוד נמצא איתנו, יפתחו לחמישה רגעים את הדלת המחותמת ומי שיהיה מסוגל לקפוץ, יישאר בוודאי בחיים. מוסרים להם איש-איש כל מה שהיה עימו, הם לוקחים הכל ומעתה אינם ניגשים עוד אל האשנב הקטן. הם רימו, רק לעג היה זה מצידם.

הגברים מוסיפים להרהר, כיצד, בכל זאת, להינצל מן המוות. קם יוסף טויב ממקומו, ניגש עם בחורים אחדים אל שבכת-האשנב ומוציא שוב את "כלי זינו" הקטן – האולר. בו הוא מתחיל לסלק את חוטי הברזל. פתאום נשמעת קריאתו: חתכתי את החוטים. עכשיו, בני אדם, אתם יכולים להציל עצמכם! מן הצד משמיע יהודי זקן את טענותיו: אין אני יכול להציל את עצמי. כבר אני זקן מדי. חולה ותשוש אני. אם אקפוץ, לא אקום עוד, ונמצא שקיפדתי חייב עצם ידי. כבר אמות באותה מיתה אשר ריבנו של עולם ברר לי. אם שריפה, תהא שריפה...

ועוד הוא אומר: כבר אין הוא יודע מה ראוי ומה לא ראוי, אבל מי שכוחו עימו לקפיצה, יעשה זאת, יציל עצמו. מי שרוצה לקפוץ, יקפוץ בכל כוחותיו ויישאר שלם בגופו ולא ייפול בידי הגרמנים, ויזכה לראות בישועה. הזקן הביט בעד האשנב לראות אם אנשי ה-0.0.0. עומדים כעת על המשמר. הגברים מגבירים אומץ. ראשון קפץ מנדלי שדליסקר. חולה טיפוס היה והיה לו חום של 40 מעלות. לא שמענו שירו אחריו. אנחנו מתפללים לאלוהים שישוב בשלום לגטו. אני עומדת אצל קרובי פייבל ווילנר, ברכה'לה – אומר הוא לי – למה אין את יחד עם שני אחיך? גם הם במשלוח הזה, בקרן הראשון.

איני יכולה להקשיב לדבריו – בטוחה הייתי שנשארו בגטו. זיעה קרה כיסתה אותי. אין בי כוח להשיב לו.

אני פורצת בכוח אל האשנב הקטן בשביל לקפוץ, ויהא שאשאר מתה תחת גלגלי הרכבת – ובלבד שלא אראה במר מותם בבלז'ץ. לפניי קופצים גברים אחדים. גם אני רוצה להיות ביניהם. אבל דוחפים אותי הצידה. אין נותנים לי לקפוץ. אולם רצוני היה חזק מהתנגדותם. בכל זאת אינם רוצים להיות אחראים על חיי. התייצבתי על יד האשנב. יוסף טויב צופה, אם רואים את המשמר הגרמני או לא. ופתאום הוא אומר: את יכולה לקפוץ, עכשיו. ליבי הולם כפטיש. אני מוסרת את פרוסת הלחם שעמי ומתכוננת לקפיצה. אני עומדת ראשונה.

הרכבת דוהרת מהר למדי, הבחורים עוזרים לי ואני קופצת. נעלמתי. נפלתי על השלג הלבן היפה שעל הפסים. נחבלתי כהוגן בצידי הימני. אני שומעת היטב, שצועקים כי קפצתי. היה זה במרחק של 90 ק"מ מדמביץ.

רצית להישאר מתה תחת גלגלי הרכבת. אבל אלוהים זיכני בחיים.

הרכבת המשיכה דרכה, לא מיהרה. היה לילה אפל למדי, שעה 4 לפנות בוקר. אני מביטה אחרי הקרונות המובילים למוות את הקרובים לי ביותר והרחוקים יותר, ואין אני יכולה לעזור להם בכלשהו, הרכבת נעלמה. אני פונה לאחוריי, לשוב לדמביץ, חזרה לגטו. הולכת אני על הפסים עד שאני מגיעה לתחנת הרכבת לנצוט. אני חומקת בין הגרמנים ומגיעה אל חוץ לעיר. עוברים במוחי הרהורים שונים: הלא כל מי שרואה אותי יודע, שקפצתי מן הרכבת.

בשעה שש בבוקר אני מגיעה אל בית של נוצרים. שם גרה משפחה בשם טרצ'אנסקי. אני פותחת את הדלת ומבקשת מעט מים, שואלת את האישה מה שעה כעת, והיא עונה: רואה היא שבחורה יהודייה אני, אכנס נא עליה, אל חדרה: היא כבר החביאה אצלה יהודים אחדים, לכן, אל אפחד, חלילה, אלא אכנס. הייתי מוכנה בליבי למות מדי רגע, ונכנסתי. הנוצרייה נתנה לי חדר מיוחד ודיברה אלי כאם. מייד הגישה לי ארוחת בוקר והכינה אותי לדרך. רציתי לתת לה כל מה שהיה עימי, רק תיתן לי מטפחת ראש, שאוכל להסתיר קצת את עיניי היהודיות. הוציאה מן הארון מטפחת ירוקה חדשה ואמרה לי: ירוק אומר תקווה. סימן הוא, שאשוב הביתה. היא מאחלת לי הרבה מזל בדרך ומבקשת לכתוב לה.

בחוץ קר מאוד. אני הולכת מהר. נדמה לי, כי מאחוריי מהלך צל המבקש לקחת את חיי. אני רואה רק שדות ויערות. האדמה מכוסה שלג. הרוח טורד אותי הלאה והלאה. ובלילה אני באה עד רישא. אני עומדת לפני הגטו. אומרת לי גויה אחת: את יהודיה. אני מכירה מיד. את רוצה חהיכנס עכשיו לגטו? את יודעת מה נעשה עכשיו בגטו? מחפשים יהודים שהסתתרו אחרי השילוח, בשביל לירותם, ואת עלולה להיות ביניהם. לך לכפר, שם תלוני הלילה ובבוקר תבואי לגטו. אני רוצה, מוכרחה, לשמוע בקולה, ופונה ללכת לכפר.

אני נכנסת לאחד הבתים ומבקשת את בעל הבית הנוצרי, שירשה לי ללון כאן הלילה. הוא דורש ממני את תעודותיי, שכן אסור להחזיק בבית אנשים זרים. אני נכנסת לבית שני, שלישי, ונענית באותה תשובה. אני נאלצת לישון בחוץ. אני רצה אל בין אילנות, בעובי החורש אני תולשת ענף עץ ושוכבת לישון בשלג. הענף מתחת לראשי. אני מבקשת לישון ויורדת עלי שינה עמוקה עד הבוקר.

כבר האיר היום. הייתי קפואה כולי. רציתי לשתות משהו חם. אבל היכן? לא נשאר לי אלא לאכול שלג דיי. בכסף שהיה עימי לא יכולתי אפילו לקנות פרוסת לחם. אני עוקרת לפת קפואה עד תומה ואוכלת בתיאבון גדול.

אני מוסיפה ללכת בשדות ויערות. עוד הרבה עלי ללכת עד שאגיע הביתה. ושוב בא לילה. ושוב אני בחוץ. אני מחפשת רפת, סככה, גורן כלשהי ללינת לילה, אך כל הדלתות סגורות, נעולות.

והנה לנגדי קובה קטנה מאוד. אני מתגנבת לתוכה. חרש אני משתרעת על מקצת קש ופורצת בבכי. הדמעות חונקות אותי. האומנם כה רבים חטאיי? האם חייבת אני בייסורים מרובים כל כך? אלוהים, רחם על נערה יתומה, אולי אמצא עוד את אבי חי. בלעתי את דמעותיי ונרדמתי תרדמה קשה עד בוקר.

בשעה שש בבוקר אני יוצאת מן הקובה. בעלי הבית כבר קמו משנתם והתחילו בעבודת יומם. אני נכנסת לחדר ומבקשת מעט מים. כבר אין בי כוח לשאת. האנשים מסתכלים בי, כאילו מטורפת אני. רחמיהם מתעוררים עלי והרי הם מזכים אותי במעט חלב חם ופרוסת לחם. אבל מיד נודע להם שיהודיה אני, ומיד הם מצויים עלי לעזוב את החדר אותו רגע. אני נותנת לבתם 20 זהובים, שתוליכני לדרך בטוחה, כדי שאדע לאן אוסיף ללכת. ילדים הולכים לבית הספר ומיד הם קוראים: הנה זי'דוביצה (בחורה יהודית) הולכת. בודאי ברחו מן הגטו.

דמי קפא בי. דומה שלא אזכה עוד לבוא לגטו בדמביץ. אך ככל שרבו המכשולים בדרכי, כך קם ועלה בי אומץ-הלב.

ביום ד' לפנות ערב ראיתי גויה עומדת בשדה עם בתה הקטנה, מוציאה לפתים מן האדמה. אני מבקשת ממנה, אולי תוכל לקחתני עמה ותניח לי ללון הלילה ברפת. הבת הקטנה מרחמת עלי מאוד ומבקשת מאמה, שתעשה כן. אבל האם עונה, שמוכרחה היא לשאול אצל בעלה. וכשאנו באים אליו, הוא מכיר מיד שיהודיה אני... מה הוא להיות יהודי, הרהרתי אז. האיכר דורש ממני כסף ומראה לי מקום מנוחה בעליה. מאוחר בלילה הוא קורא אותי, שארד לדירה. אני מקבלת קצת מרק תפוחי אדמה ופרוסת לחם. מיד אחרי כן אני חשה בחזרה לעליה.

בשעה חמש לפנות בוקר הם מעירים אותי משנתי. הבעל מטיל עלי אימה גדולה, כי בכפר השכן חונים אנשי 0.0, ובודקים את ניירותיו של כל עובר ושב. אני מבקשת ממנו שיעזור לי. אתן לו חמישים זהובים, שאשתו תעביר אותי בדרך. בשכר של 200 זהוב הוא נותן הסכמתו, אבל אשתו רק העבירה אותי מן הביתה החוצה, נשארה עומדת בפתח ואינה זזה. היא סוגרת את הדלת וצועקת אחרי: אין כאן משמר גרמני כלל.

האיכר התכוון רק להוציא ממני כסף במרמה, והצליח. מזל היה לו. אבל גם אני היה לי מזלי. בלילו של יום חמישי הגעתי עד הגטו בדמביץ. אבל לא חפצתי להיכנס בטרם תהיה עמי הודאות, שאבא עדיין הוא כאן. שאלתי אצל גויים מכירים, ונתברר שאמנם שוחחו עם אבא. הוא נמצא בגטו.

אני צריכה לחכות עד שיחשך כליל. בחשכה חתכתי חוטים אחדים בגדר ונכנסתי. גדולים וקטנים מצעקים: ברוניה שבה מקרון-המוות. אני נדחפת בינות לאנשים, ומגיעה סוף-סוף אל אבא.

כבר לפני כן באו לבשר את אבא שבאתי. אבא חיכה לי לפני הבית. נפלתי על צווארו בבכי גדול, לא יכולתי להינתק. אבא נשק לי וליטפני כלטף ילדה קטנה.

לא הכרתי את אבא אהובי. ימים אחדים הספיקו שיזדקן בכמה שנים.

השכנים ניחמו את אבא כל העת, שבודאי אשוב מהדרך. עכשיו נתקיימו הדברים. סיפרתי הכל, בפרוטרוט, על הקרון ועל הדרך הקשה, ורק מאוחר בלילה שכבתי לישון והרהרתי: מי ייתן ובא כבר מחר טוב ליהודים. [24]

משאית עמוסה באנשים ורהיטים, בדרכם לגטו. קרקוב (פולין), 1941. [14]

גורני פרום

שבעה מדורי גיהנום

נובמבר 1939. גרמניה הנאצית כבשה את פולין. היהודים נתונים ברדיפות, כשמדי יום ביומן מתרבים סיפורי הזוועה. אנו מלאי חרדה ואובדי עצות; אין אנו יודעים מה ילד יום. מסתתרים בבית, מסתגרים, מכורבלים במעילי חורף מפני הצינה, כשהלבבות מרעידים מאימת השמועות.

מאז חטיפתם של הגברים שבעיירה מבתי התפילה, בראש השנה, הננו נתונים בפחד מתמיד, חשים בעליל שגם לנו צפוי גורל מר. אומנם, יש ואנו מתנחמים, שמא ישחק לנו המזל ויניחונו לנפשנו.

ב-9 בנובמבר 1939 נקראו כבדי העיר להתייצב לפני המושל הנאצי. בפנים חמורות פקד עליהם לאסוף, תוך שעות מספר, זהב וכסף בערך של 50,000 זלוטי ולהביאו אליו. הוא לא שכח להזהירם, שרק בעזרת כופר זה יוכלו לבטל גזרת גירושם של כל יהודי העיירה.

פחד ואימה ירדו על כל בני העיירה. כולנו הזדרזנו להביא מרכושנו: פמוטי כסף, גביעים, שעוני זהב, מטבעות, טבעות, ואף טבעות קידושין. ברם, עד מהרה עמדנו על זדון ליבו של המושל, שכל כוונתו לא הייתה אלא לגזול אותנו מרכושנו. לאחר שניתנו לנו רישיונות תנועה, נצטוונו כולנו לעזוב את העיירה תוך שעה אחת.

כמה גדולה הייתה המכה שירדה על ראשנו, ומה רבתה האנדרלמוסיה, שעה שהכל התחילו מתרוצצים באימה, מחפשים שארי בשרם, אוספים מעט ממטלטליהם ומתכוננים לעזוב את המקום. חרדים ונואשים, כשאנו ממררים בבכי, עזבנו את העיירה.

מחריד היה המראה: אימהות בוכיות ותשושות נשאו את תינוקותיהן בזרועותיהן, מתנהלות בכבדות בדרך העולה לריפין. לאורך קילומטרים רבים נמשכה השיירה העגומה, כשאף הזקנים והילדים נאלצים ללכת ברגל. רק לאחר מאמצים רבים עלה בידינו לשכור מידי איכרים כמה עגלות, שבהן הושבנו את הילדים ואת התשושים.

עדיין לא התרגלנו לאסון שירד עלינו. מדי פעם בפעם הפכנו ראשינו לעבר העיירה, המקום בו עברו עלינו ימי ילדותנו, מסרבים להאמין שאכן נעקרנו מכאן... עמדו דמעות בעינינו, ובלבנו כרסם הספק: האם עוד נזכה לשוב ולחזור אליה?

הדרך מדובז'ין לריפין הייתה מלאה פליטים, יהודים שעוד אתמול ישבו איש-איש בביתו, מסביב לכירה, שסירבו להאמין, עד הרגע האחרון, ששואה נוראה קרבה ובאה אליהם.

קשה ביותר היה גורלם של הזקנים, שנאלצו להשתהות מדי פעם בפעם, כדי להחליף כוח ולהתאושש. כמה יצא ליבי למיודענו החיט, הירש ברוך בורטקה הצולע, שהתאמץ לשווא לצעוד עם ההולכים. לבסוף הושבנו אותו בעגלה שהייתה מיועדת אך ורק לפעוטות ולילדים.

משך כל אותו יום לא חדלו הפעוטות מלבכות, כשקול בכיים מתערבב באנחות הוריהם, שהוסיפו לצעוד מבלי לדעת לאן פניהם מועדות. מדי פעם בפעם הביטו האנשים זה בפניו של זה, כשעל פניהם שאלה אילמת: "לאן?"

כאב עמוק נתעורר בלב למראה הנשים, שבעליהן נלקחו מהן על ידי הנאצים, בערב ראש השנה. הן צעדו עם ילדיהן, אלמנות, ללא דואג ומפרנס, כשהצער ניבט מעיניהן.

בצאתנו את דובז'ין לא הייתי אלא בת שש-עשרה בלבד, ואחי - צעיר ממני, בן שלוש-עשרה. צעדנו יחד, בדרך העולה לריפין. לאחר תלאות אין ספור הגענו, יחד עם אמא,

לפלוצק. אלא שמהירנו מייד לעזוב את העיר, לאחר ששמענו כיצד התעללו הנאצים ביהודי המקום. החלטנו, על כן, לעשות דרכנו לעבר עיר מולדתו של אבא, למינסק מזובייצק.

בדרכנו הגענו לוורשה, והחלטנו לסור לשעות מספר לבית דודתנו, אחות אבא. אמא, התשושה, החליטה להישאר בבית גיסתה, היכן שמצאה, כעבור תקופה קצרה בלבד, את מותה. אחי ואנוכי המשכנו דרכנו, צועדים יד ביד, כשאנו פוגשים בלכתנו כמה משפחות מעיירתנו, ביניהן – סלי פיניק, אחותו. רוחצה, עם בעלה מרדכי ליפקא, משפחת פוזמנטר, האחיות וההורים ומשפחת גולדפינגר. הגענו יחד למינס מזובייצק. כעבור תקופה קצרה הגיעו לכאן גם פרניה וטובה דוברושקלנקה.

היינו כנופלים מן הפח אל הפחת. היהודים נצטוו כאן לשאת על בגדיהם סרט לבן, עם כוכב שצבעו תכלת – "לנטה" בלשונם של פריצי החיות. כל יהודי ויהודי נתחייב לשאת סימן היכר זה, ואוי לו, ואבוי לו, למי שנתפס כשסימן זה איננו על בגדו, צפוי היה להיכלא בבית כלא, או גרוע מזה – להיות נדון למוות בירייה.

כבערים רבות אחרות, כך אף במינסק מזובייצק, הוקם גטו שלתוכו הובאו אלפים, נדחקים בשטח הצער, רעבים וקופאים מצינה. מדי יום ביומו, כמעט, נתפרסמו צווים שכל מטרם לא הייתה אלא לרדת לחייהם של היהודים, שבלאו הכי כרעו תחת נטל הייסורים.

משנתפשטה המלחמה והגרמנים היו זקוקים יותר ויותר למתכות, נצטוו היהודים להביא כסף, נחושת ופלדה לתחנת איסוף מרכזית, שהוקמה על ידי הנאצים. גם התושבים האחרים נצטוו לעשות למען המאמץ המלחמתי של הגרמנים, אך עיקר התביעה הופנה אל היהודים.

היו עימי שני פמוטי כסף, שנשאתי כל הדרך, עטופים בשמיכה, כדי שלא תשורם עין זרה. יקרים היו בעיניי, שכן ירושה היו מאם סבתי. זוכרת אני כיצד הייתה אמא מדליקה נרות שבת בפמוטים אלה, מעמידה אותם על השולחן, שמפה צחור הפרושה עליו, מכסה פניה בכפות ידיה ושפתיה רוחשות תפילה. היה אור הנרות הזך מציף את הבית בזוהר, ועיני אמי הנוגות נוצצות משמחה.

לא יכולתי להעלות על דעתי למסור לידי הנאצים פמוטים יקרים אלה. החלטתי להטמינם באדמה, במקום סתר, עד אותו יום בו אוכל לשוב ולהוציאם...

מאוחר יותר בקיץ 1941, פורסם צו בדבר מסירת פרוות, ואפילו קרעי פרוות וכפתורי פרוות לידי שלטונות הכיבוש, מי שהייתה בידו פרווה מיהר להטמינה באדמה, כשרק פסולת פרווה מובאת ונמסרת לידי הגרמנים. הבינונו שהגרמנים חשים יפה-יפה טעמו של כפור רוסי, מאחר שהם צריכים כל כך לפרוות. אמרה הייתה שגורה אז בפיו: "לא תזכה היטלר במלחמה, אפילו בפרווה יהודית חמה!"

בקיץ 1942 הגיעונו שמועות, מוורשה ואף מערי השדה, על רציחתם של יהודים במחנות השמדה, שהוקמו במיוחד לצורך זה. נתמלאנו יראה שאף גורלנו עומד להיחרץ, ומשום כך התאמצנו להתקבל לעבודה בבתי המלאכה של הגרמנים, מתוך תקווה, שאם יעלה בידינו להוכיח שהננו מביאים תועלת, יניחו לנו לא יגעו בנו לרעה.

אחי הצליח להתקבל לעבודה בנגרייה ומצבו נשתפר בשל כך: הוא זכה במנת מזון מוגדלת וברישיון ליציאה אל מחוץ לגטו, אלא שמצב זה לא נמשך זמן רב. ב-21 באוגוסט, 1942, פשטו ברחובות הגטו חבורות ליטאים ואוקראינים, מלווים אנשי המשטרה הצבאית הגרמנית, שהחלו להכות יהודים באכזריות ואף לרוצחם נפש. ילדים וזקנים נרצחו בו במקום, ואילו האחרים הובאו אל כיכר השוק ונשלחו משם למחנות ההשמדה.

זעקות המעונים והנרצחים הגיעו לאוזניו. חיפשנו דרך כיצד להינצל. רבים הסתתרו בעליות הגגות או במרתפים. אני מצאתי לי שעת כושר להתחמק מהגטו החוצה. פגשתי באיכרים שחזרו מיום השוק לכפריהם והצטרפתי אליהם, משתדלת להיראות כאחת מהם.

עם רדת הלילה מצאתי לעצמי מקום לינה ביער הסמוך. רעדתי מקור ומאימה, כשבאוזני עולה שאון יריות וזעקות. השעות נקפו אט-אט, כשאני מצפה לבוקר, לאור היום. עם בוקר הבחנתי בקבוצת יהודים, אחים לצרה, שנמלטו אף הם מידי הרוצחים. קרבת אליהם, ועמדנו לטכס עצה בצוותא. החלטנו להישאר בינתיים ביער, עד יעבור זעם. ברם, כעבור יומיים נאלצנו לשוב העירה, מאחר שהרעב והצבא הציקו לנו מאוד. קיננה בליבנו גם תשוקה עזה לדעת מה עלה בגורלם של קרובינו וידידינו.

עשינו את דרכנו בזהירות, מתאמצים שלא ליפול בידיה של המשטרה הצבאית. פה ושם מצאנו פועלים יהודים שעסקו בעבודות שונות. מפייהם נודע לנו שהגרמנים השאירו כ-250 עובדים יהודים, ביניהם נגרים, חייטים ומכונאים, אשר רוכזו כולם בבית הספר על שם קופרניק. שאר יהודי הגטו נרצחו, או נשלחו בקרונות ובמשאיות למחנות ההשמדה. רק יהודים מעטים הצליחו להימלט ולהציל את נפשם במהומה הגדולה שקמה.

המשכנו ללכת כשמגמת פנינו אל בית הספר על שם קופרניק. מצאנו שם מספר עובדים, שמארשת פניהם ניתן היה ללמוד על האסון האיום שפקד את היהודים. עיניהם היו תהומות של יגון. בבכי חנוק סיפרו באוזנינו על מעשי הרצח המחרדים בגטו ועל מותם של שארי בשרם.

שהינו שם עד רדת הערב, שעה שהתחילו העובדים שבים מעבודתם, ביניהם היה גם אחי, בראותו אותי נתקף שמחה, עד שחששתי שמא יצא מדעתו. בטוח הוא שאף אני נרצחתי, או נשלחתי עם האחרים למחנה השמדה.

למחרתו של יום התחילו חוזרים רבים מאלה שנמלטו ליערות, או הסתתרו במקומות מחבוא שונים. הניעה אותם לכך, לא במעט, הידיעה שהגיעה לאוזניהם, כי היהודים שנמצאו בבית הספר קופרניק נותרו כמעט כולם בחיים. תוך שבוע אחד בלבד גדל המחנה והוא מנה כ-800 איש. בין החוזרים היו גם סלי פיניק, אשתו וילדיו, רוחצה ליפקא ופרניה פיניק, שהסתתרו, משך ימים מספר, בתוך ערמות זבל שבסביבה.

בית הספר היה צר מלהכיל את כולנו. היו מאיתנו שלנו בחצר ואחרים – שישנו בישיבה. אנשי ס.ו. פקדו אותנו לעיתים קרובות ואנו נאלצנו למהר ולהסתתר מפניהם. הם הניחו לנו, בינתיים, מאחר והיו סבורים שהננו מתי מעט בלבד.

שבועיים ימים לאחר הרצח ההמוני, שוב פרצו אנשי ס.ו. למחננו, עם משאיות, הקיפו את בית הספר מכל העברים, ציוו עלינו לכרוע ברך ופתחו ביריות ללא הבחנה.

אימה גדולה נפלה עלינו. לאחר מכן נשתררה דממה. קצין ס.ו. הופיע לפנינו וקרא, מתוך רשימה מוכנה מראש, שמותיהם של בעלי מלאכה, שעליהם ציווה לשוב לבניין בית הספר. נתמלאתי שמחה בראותי שגם אחי ביניהם; יישאר לפחות הוא לפליטה...

אותנו, הנותרים, הקיפו אנשי ס.ו., וכשהם מאיימים עלינו בנשקם הובילנו משם, מבלי שנדע להיכן אנו מובלים. סבורים היינו שזו דרכנו האחרונה וכי הם עומדים לירות בנו בו במקום, או לשלחנו למחנות השמדה. הדקות נקפו כאילו היו נצח...

הובאנו לבסוף לבית עזוב. אנשי ס.ו. מעטים נותרו במקום לשמור עלינו. בתוך הבית עצמו רשאים לנו, אך הזהירונו לבל נקרב אל הדלת, או אל אחד החלונות.

כמה נוראה הציפייה, כשאין לדעת מה עלול להתרחש. רק הילדים מסתגלים מהר למצב. הם משתעשעים, כאילו אין כל סכנה מרחפת מעל לראשיהם. ואילו אנו, המבוגרים, שרויים בפחד; ליבנו מנבא לנו רעות...

הרעב מציק לנו, זה יום ולילה שלא טעמנו דבר. גם את הילדים אין לנו במה להאכיל. עזי הנפש שבתוכנו מנסים לתחבל תחבולות כיצד להימלט מן המקום, אלא שהם מתייראים להתקרב אל הדלת.

ביום השני לשהותנו כאן הופיעה פלוגת אנשי 0.0. ועימם מספר אזרחים. נצטוונו לצאת אל החצר. שם נמסר לנו שהם צריכים למאה גברים ולשמונים נשים בריאות, בלא ילדים. וכך, כשאנו ניצבים לפנייהם, עמדו ובחרו מבינינו את אלה הדרושים להם. כל מי שזכה למכת מגלב על גבו היה מאושר, שכן זה היה האות שהוא נמנה על הנבחרים. פרניה פיניק ואנוכי היינו בין המאושרות המעטות שנכללו בקבוצת הנשים.

בו במקום נקבעו לנו מקומות עבודה. אני נמנית על קבוצת עובדי היער, כשהעבודה המוטלת עלי היא לקלוף מעל העצים את קליפתם. עבודה קשה ביותר, אך ביצעתי אותה לשביעות רצונם של מעבידיי. הרצון להישאר בחיים היה עז ביותר הוא נתן בי את הכוח להתגבר על כל הקשיים.

מדי יום ביומו קמנו לעבודה עם שחר, כשאנו מקבלים, לאחר המפקד, צלחת מרק בלבד, בלא לחם. גם בצהריים לא קיבלנו אלא מרק מבושל בקמח גס. רק בערב זכינו ל-100 גרם לחם עם ריבה. לעומת זאת זכינו בשכר – 20 זלוטי מדי שבוע בשבוע. האם לא היה בכך לעג מר, שבשעה שאנו עומדים על סף ההשמדה, מעניקים לנו תשלומי שכר?...

הימים חולפים. כבר דצמבר, והקור בכל עוזו. אנחנו לבושים עדיין מלבושים קיציים, מרעידים מקור. רק כעבור זמן מה קיבלנו שמיכות; יוחם לנו, לפחות, בלילות.

הידיעות המגיעות לאוזנינו מחרידות: רצח המוני של יהודים בעיירות הסמוכות. שוב נוהרים יהודים למינסק מזובייצק, לבית ספר קופרניק, בעיקר מבין אלה שהצליחו להתחמק מהמשלוחים למחנות ההשמדה. בין החוזרים גם סלי פיניק ובתו רות. אשתו של סלי ואחותו הובלו למחנה ההשמדה בטרבלינקה.

מצבו של סליה קשה ביותר, מאחר ואסור לאכסן בבית הספר קופרניק ילדים. בבוקר, בצאתנו לעבודה, אנו מסתירים אותה בתוך המצעים, עד שובנו. אך החששות לגורלה ולגורלנו כולנו אינם מרפים מאיתנו אף לרגע אחד.

אנו מחליטים, לבסוף, להתקשר עם הפרטיזנים, שמא יעמדו לנו רווח והצלה מהם. מזדמנים עם מנהיגיהם ומעלים בפניהם הצעה לצרף אליהם כארבעים איש מאיתנו, כקבוצה ניסיונית, אל אלה היוצאים עוד היום ליערות. הרבה הצטערתי על שלא נמנית בין הראשונים שנבחרו לקבוצה זו. קינאתי בהם על שהם עוזבים כבר את בית הספר קופרניק.

כמה מחרידה על כן הייתה הידיעה שהגיעה לאוזנינו, למחרתו של יום, בדבר סופה המר של הקבוצה כולה. מסתבר שהמשטרה הפולנית שמה להם מארב והרגה את כולם כאחד.

אני מוסיפה לתחבל תחבולות, מאחר ואני יודעת שימינו ספורים... בעזרת מכרים הצלחתי להשיג דרכונים בשביל אחי ובשבילי, אלא שאין אנו יכולים להשתמש בהם, מאחר ואין לנו לאן ללכת. אנו נשארים על כן בקופרניק. מציעים לי לצאת לעבודה לגרמניה, במקום שאיש אינו מכירני, מה גם שצערות יכולות להסתדר שם ללא קושי. ברם, איני מסכימה להשאיר את אחי לבדו. אנחנו מצפים, ובינתיים פושטות שמועות שעם בוא האביב תגיע המלחמה לקיצה.

לרוע המזל פרצה במחננו מגפת הטיפוס. המחלה דבקה כמעט במחיצתם של האנשים. ברם, רבים מהם מתאמצים, למרות חומם הגבוה, לצאת לעבודה. הרופא הפולני ממינסק מזובייצק, שהוזמן לביקור, ממחר לדווח על המצב למפקד הגרמני, כשהוא מזהירו מפני הסכנה המאיימת על אוכלוסיית העיר.

ואומנם, דבריו מצאו אוזן קשבת. ב-24 בדצמבר פרצו למחנה אנשי o.s. והחלו הורגים את החולים. גם סלי פיניק היה ביניהם. את בתו, רות, הסתרנו, אך הילדה, ששמעה את שאון היריות, הבינה שדבר מהנורא מתרחש, והיא פרצה בבכי, כשהיא צועקת: "אני חפצה להיות יחד עם אבא; איני רוצה להישאר לבד!" בצאתה ממחבואה, פגע בה כדור מרצחים והיא נהרגה בו במקום.

לאחר שנסתיים ההרג, נערך מיון מחודש של אנשי המחנה. שוב נבחרו 218 איש ואישה, שנראו בעיניהם תשושים, והם הובלו אל בית הקברות המקומי. שם ציוו עליהם לחפור בורות. לאחר מכן נורו כולם. גם פרניה פיניק הייתה ביניהם.

פרצנו בבכי מר, מבכים את יקירינו שנפלו בידי המרצחים. בכינו עד שיבשו מקורות הדמעה בעינינו, כשאנו יודעים כי גם לנו מחכה גורל דומה.. שוב אין מובילים אותנו לעבודה; אנו נמצאים במחנה, מוקפים משמר כבד. מעסיקים אותנו בהקפת המחנה בגדר של חוטי תיל. עובדה זו מחזקת את השערתנו שקיצנו קרוב. אנו מחליטים שלא לתת למרצחים להובילנו כצאן לטבח. אוספים מכל הבא ביד: גרוטאות ברזל, אבנים ולבנים, ומחליטים לנקום את מותנו. המחנה סגור ומסוגר, אין יוצא ואין בא. אנו מאזינים לכל רחש קל, שמא הם באים כבר אלינו, להוציאנו להורג...

אלה הנמצאים עימנו יחד בחדר אינם חדלים לדבר על ליבי לעזוב את המקום. הם מוכיחים אותי על פניי, שאסור לי לקפח את חיי, שכן יש לי כל הסיכויים להינצל, וכי אל לי לחפש מות גיבורים. ברם, כיצד אלך מכאן ואשאיר אחריי את אחי לבדו, אחי שנותר לי יחידי מכל משפחתי?!

נזכרתי בידידה פולנייה, המתגוררת בוורשה, שביקרה זה לא מכבר במחנה והבטיחה לי לעמוד לימיני בשעת הצורך. החלטתי על כן לחמוק מכאן, יחד עם אחי, ולנסות להגיע באיזו דרך שהיא לוורשה.

אנו נתונים בקדחת של הכנות לקראת הבריחה. אני שמה על פניי הצהובות צבא אדום, קולעת משערי שתי צמות ארוכות ומכסה את ראשי במטפחת אדומה, כל זה כדי להידמות לשקצה. אחי, לעומת זאת, חובש מגבעת לראשו.

ב-6 בינואר 1943 אנו חומקים בעד חוטי התיל המקיפים את מחנה קופרניק ופונים לעבר תחנת הרכבת, שממנה אנו מבקשים להגיע לוורשה. אנו עושים מעשינו בזירות: איננו באים אל תחנת הרכבת הקרובה, שבסמוך למינסק מזובייצק, אלא הולכים ברגל אל התחנה השנייה, המרוחקת מהלך קילומטרים אחדים. שם אנו עולים על הרכבת ונוסעים עד ורשה. עם רדת הערב הגענו אל העיר הגדולה. פנינו מייד אל הידידה. היא ובעלה קיבלו אותנו בידידות, כשהם מבטיחים להושיט לנו כל עזרה אפשרית. בבית גר גם אחיה, המציג עצמו כאוקראיני.

כבר ביום השני לבואנו חלה אחי. חומו גבר ועלה על ארבעים מעלות. הוא צריך לרופא, אך אני מתייראה להזמין שמא יכיר באחי שהוא יהודי. ביום השלישי מתגלים על גופו כתמים אדומים – סימן מובהק לטיפוס הבהרות.

אנו נתונים במצב מאוד לא נעים ואף – מסוכן, שהרי העלמת המחלה ממשרד הבריאות הממשלתי כרוכה בעונש חמור. אני אובדת עצות, מה גם שהאח האוקראיני מתחיל לשנות יחסו אלינו. נראה שהוא לוחץ על אחותו להרחיקנו מהבית. אני עצמי שמעתי מאיים עליה, שאם לא תרחיקנו, ייקח הוא את אחי החולה ויטילהו אל הרחוב. אני חוששת. ביום המחרת נתתי לו שעון במתנה. הוא נרגע במידת מה ואינו משמיע איומים. ברם, אני חשה ששוב אין אנו יכולים לשהות בבית זה וכי עלינו לעקור מכאן בהקדם.

פעמים עלה בדעתי שאין לנו כל מוצא אחר אלא לחזור לקופרניק. אלא שיום אחד הגיע לידי עלון המחתרת, שבו נתפרסמה ידיעה על חיסולו של מחנה קופרניק: המחנה הועלה באש על אנשיו. לא האמנתי למראה עיניי, אך לא היה כל מקום להטיל ספק בידיעה.

הייתי מזועזעת. ידידי הטובים ביותר, עימם עברתי דרך ארוכה של ייסורים ותלאות, היו למאכולת אש... דמעות חנקו את גרוני, אך לא היה בי יותר כוח לבכות. לא היה עימי גם מי שינחמני באבלי הגדול על מות חברי, שעימם הייתי קשורה בכל נימי נפשי, שעימם חילקתי את לחמי ומימי ואשר עימם שזרתי חלומות ותקוות.

במחלתו של אחי לא חל בינתיים כל שינוי לטובה; הוא לווהט מחום ומתאנח. הבית בו אנו מתגוררים נראה בעינינו כמלכודת, שהרי האח האוקראיני זומם להרחיקנו. אפשר שהייתי מתגברת על חששותיי ויוצאת להזמין רפא, אלא שמראה פניו הזעומות של האוקראיני מרתיע אותי. אני אובדת עצות ואין לי לפני מי להשיח מרי ליבי.

החלטתי לבסוף לפנות אל אחד מבאי הבית, איש זקן, שמידו גם קיבלתי את עלון המחתרת. הוא נראה בעיניי אדם טוב ועדין נפש. אני מתנה באוזניו את צרותי והוא מבטיחני לעשות כמיטב יכולתו כדי לעזור לי. ואומנם, כבר למחרתו של יום בישרני בשמחה, שעלה בידו למצוא מקום מגורים מתאים, בביתה שלא למנה קשישה, באחד הכפרים הסמוכים.

כמה מאושרת הייתי כבר כשהורדנו את אחי למרכבה שהוזמנה, עטוף בשמיכה, כדי לנסוע אל הכפר. הישישה חיכתה לנו בדרך, כדי להביאנו אל ביתה. שמחתי להיווכח, לאחר שגלגלתי עימה שיחה על מאורעות השנים האחרונות, שהיא אישה ישרה וטובת לב.

רק עם רדת הערב הגענו למחוז חפצנו. מיהרנו להציע מיטה לאחי וכיסינו אותו בשמיכות, כדי שייחם לו. תוך כדי כך גילתה הישישה את אוזניי, שמסתתרים אצלה שני יהודים, האחים פייבל ושלמה ברונשטין, מהעיירה פלניץ שבסמוך לזורשה, אשר הצליחו להתחמק מתוך קבוצת יהודים שנשלחה למחנה השמדה.

האמון שלי בישישה נתחזק, מה גם שראיתי באיזו דאגה תכננה מקום מחבוא מתאים בעבורנו, מחוץ לחדרים שבבית עצמו. לשכנים שכבר סיפרה שהגיעו אליה ילדי אחותה מהעיר זמושץ'. כדי שלא לעורר חשדות, נתלוויתי אליה בימי ראשון לכנסייה ואף עשיתי כל עבודה בגן ובבית.

הימים נקפו. אחי החלים בינתיים והתחיל כבר מתהלך בבית. אלא שעניין חדש התחיל מעיק עלינו עתה – הכסף אזל, ושוב לא היה בידינו לשלם בעד מקום הלינה ובעד מזונותינו. אומנם, הישישה הטובה ועדינת הנפש אף לא הזכיר הזאת, אך אנחנו חשנו שלא בנוח. עסיינית הייתה במקצועה והיא נסעה, לעיתים קרובות, לרגל עבודתה לזורשה, כשהיא מביאה עימה משם מצרכים שונים. אפילו ספר לקריאה לא שכחה להביא לנו, ביודעה כמה אנו צמאים לקריאה, בשעות הארוכות, כשאנחנו יושבים בטלים ללא מעשה.

כך עברו עלינו האביב והקיץ, כשלפתע נתברר לנו שמתהלכת בכפר שמועה, שהישישה מסתירה בביתה יהודים. אחת השכנות סיפרה שהיא ראתה במו עיניה גבר מגודל זקן מתהלך בבית. שכנה אחרת הוסיפה, שזה מכבר תמוה הדבר בעיניה מדוע מריקה הישישה את דליי השפכים רק בשעות הלילה ומדוע היא מרבה כל כך לבשל תפוחי אדמה. ידענו שסכנה מרחפת מעל לראשינו והתחלנו מחפשים מקום מחבוא מתאים, שהרי האיכרים אינם משופעים באהבת ישראל...

האחים ברונשטין הסתתרו בעליית גג ואף אני חיפשתי מסתור מעין זה בשביל אחי. לשמחתי הרבה מצאתי מחבוא בעליית גג, מקום קטן וצר, שדמה לצינוק, שכן אי אפשר היה לשכב בו. כדי להגיע אליו צריך היה לעלות בסולם ואף להזדחל עד לפתחו. לא הייתה לנו כל ברירה אחרת ואחי נאלץ לעבור לשם, כשליבי אני מלא חששות. אני הוספתי לישון יחד עם הישישה, במיטה אחת.

לילה אחד נקשו שוטרים על דלת הבית. הישישה, רדומה למחצה, פתחה את הדלת ועמדה מרעידה לפני שוטרים מהמשטרה הצבאית. הם פתחו עליה בצעקות והאשימוה שהיא מסתירה יהודים בביתה. מבלי להמתין לתשובתה ירדו למרתף, מחפשים אחרי יהודים מסתתרים. משלא מצאו שם איש פנו לעבר עליית הגג, כשקול נקישות מגפיהם נשמע למרחוק. ליבנו עמד מדפוק; היינו סבורים שהגיע הקץ. ברם, את המחבוא לא גילו. הגברים המסתתרים עצרו נשימתם, כשהם שומעים בחרדה את איומיהם של השוטרים להעלות את הבית באש. לאחר מכן, משנואשו, עזבו השוטרים את הבית.

מאז אותו יום הגברנו את אמצעי הזהירות. הגברים שוב לא יצאו כמעט ממקום מחבואם. שנתיים וחצי עשינו כך, כלואים במחבואינו, כשמידי פעם בפעם פוקדים אותנו שוטרים, ההופכים את הבית בחפשו אחרי יהודים.

שבועות מספר לפני השחרור היינו בכל רע, שכן אזל מעט המזון, והישישה, שבריאותה התרופפה, שוב לא יכלה לנסוע לוורשה לעבודה. הפרוטה לא הייתה מצויה ואנו רעבנו ממש ללחם.

הישישה התאמצה בשארית כוחותיה לדאוג לנו. עברה בין בתי האיכרים העשירים ואספה לחם ישן וקצת תפוחי אדמה, כשהיא טוענת שאין זה אלא מזון בשביל העיזים של אחותה, המתגוררת בקרבת מקום. את הלחם העברנו באש ושברנו בו את רעבוננו.

השמועות בדבר השחרור הקרב עודדו את רוחנו, מה גם שהבחנו באווירונים הטסים מעלינו ושמענו קול פצצות מתפוצצות. כמה גדולה הייתה השמחה כשבאה אלינו הישישה ובפיה הבשורה, שהצבא הגרמני נסוג בבהלה וכי הצבא האדום קרב במהירות לעבר כפרנו.

באוגוסט 1944 יצאנו לראשונה ממקום מחבואנו אל אור השמש, לאחר שהסתתרנו כשלוש שנים תמימות. נראינו כמתים למחצה, צהובים וכחושים, צללי אדם. הוספנו עדיין לשהות בביתה של הישישה, שכן חששנו מפגיעתם הרעה של תושבי המקום, ששנאתם ליהודים הייתה גדולה, וכן משום שלא ידענו לאן לפנות. והיא, האישה האצילה, שהצילה את חיינו, הוסיפה לעמוד לימיננו, מדריכה אותנו בעצתה.

אכן, קשה להעריך גודל נפשה של ישישה זו, אשר סיכנה את חייה כדי להצילנו. דמותה ליוותה אותנו מאז כל הימים, כשאנו מוסיפים לשמור על הקשר עימה במכתבים ושולים לה, מדי פעם בפעם, כסף, חבילות ותיבות תפוחי זהב.

כאשר עמדתי תחת החופה, הייתה היא השושבנית הראשית, שהרי רק הודות לה נותרנו בחיים, אחי ואנוכי.

עשרים שנה חלפו מאז. בני שלי עומד לסיים שירותו בצה"ל. ברם, עד היום הזה טרם נשתחררתי מאימי השואה, שחרטו סימנים עמוקים בליבי, וכי כיצד ניתן לשכוח אותם ימים נוראים, אפלים, בהם שתינו את קובעת הסבל והייסורים עד תומה!?

תרגם מפולנית: אברהם דור (דוברושקלנקה)

[15]

חיים קריסטאל

המאבק לחיים בתוך התופת הנאצית

בסוף ספטמבר 1939 נסתיים כיבושה של פולניה על ידי הגרמנים. טרור אכזרי כלפי האוכלוסייה היהודית, במיוחד נגד הגברים, גרם לבריחה המונית לגבולה המזרחי של פולניה – לרוסיה.

גם אנו, שלושה אחים והגיס דוד פיבניצ'ני ז"ל, ברחנו לרוסיה. היינו שרויים במתח נפשי ובחרדה לגורל משפחתנו שנשארה בפולין, ולא יכולנו להשלים עם צעדנו זה. סלנו מיסורי מצפון: **כיצד יכולנו, אנחנו הגברים, לברוח מהגהינום ואת ההורים והילדים השארנו בודדים לגורלם? לכן חזרנו, אחי אברהם ואני, דרך הגבול הרוסי-פולני, שמשני צידיו ארב המוות. בדרכים לא דרכים, ובמאמצים רבים הגענו הביתה לדומברובה-גורניצ'ה. הסברנו להורים ולאחיותינו את המטרה לשמה באנו: רצוננו שנהיה כולנו ביחד. סיפרנו להם על החופש שהיהודים נהנים ממנו, והעיקר, על תכניתנו להתיישב כולנו יחד, בכדי שנוכל לעזור אחד לשני.**

את אחותי שכנעתי בנימוק שלמען הילד ואיחוד משפחתה עליה להצטרף אלינו. אמא ושני הילדים הצטרפו לכל החלטה של אבא. אבל על אבי לא יכולנו בשום אופן להשפיע, אבי עמד בשלו וטען: ברוסיה לא נותנים ליהודי דתי לחיות את חייו. אבי מוכן היה לשאת בכל סבל, רק לא לוותר על עבודת הבורא. אנחנו לא כל כך צעירים, אמר, והגרמנים לא מתאכזרים כל כך לזקנים... וכי מי יכול להעלות על דעתו את תכניותיהם הרצחניות של הנאצית?

הפרידה הייתה מזעזעת, אין לתאר את הכאב שהרגשנו, כאילו אנחנו נפרדים לתמיד. עד יום מותי לא אשכח את הפרידה מבני המשפחה, שהיו כה יקרים לנו.

יצאנו לדרך, אחותי עם ילדה בן הארבע, אחי אברהם ואני. אחרי יום של טלטולים בעגלות והליכה ברגל, הגענו לגבול, מקום נידח לפני פשמישל. הנסיעה ברכבת הייתה אסורה ליהודים.

על הגבול נפלנו בידי שודדים אוקראינים. הם שדדו את כל אשר לנו, והשאירו אותנו כמעט ערומים, בנס נשארו בחיים. עברנו את הנהר סן, למזלנו ירד גשם חזק ונרטבנו עד לשד העצמות, אבל יותר קל ובטוח היה לעבור את הגבול בגשם.

אחרי כמה שעות של הליכה בבז' לעיר פשמישל שברוסיה. את הלילה בילינו על המדרכה, על ידי תחנת הרכבת, כי בפנים לא היה מקום, היה מלא פליטים יהודים וגויים. אישה יהודיה ריחמה על אחותי ולקחה את הילד פנימה.

למחרת נסענו ללמברג. הפגישה עם הגיס דוד ואחי שמואל הייתה נרגשת, ושמחנו על היותנו שוב יחד.

אך גורלנו לא הניח לנו הרבה זמן רגיעה. המצפון הציק לאחותי, לא יכלה לסלוח לעצמה על ההתנהגות כלפי ההורים. איך יכלה לעשות צעד כזה ולחשוב רק על עצמה? תמיד הייתה קשורה ומסורה להורים, ועכשיו, כשהם במצב כה קשה, היא כל כך מרוחקת מהם. היא לא יכולה לשאת זאת, אמרה. עליה לחזור ולהביא את כל המשפחה. לא עזרו שום שידולים והפצרות, בכוח עצרנו אותה מלחזור אבל הבטחנו לא לחזור בשנית.

החורף היה קשה ומעבר הגבול נעשה יותר ויותר בלתי אפשרי ומסוכן. שמענו על הרבה מקרי מוות בגלל יריות, אבל לא הייתה לנו ברירה אחרת, הן הבטחנו לאחותנו לחזור.

בראשון למרץ 1940, בצהרים, נסענו מלמברג לפשמישל במטרה לעבור את הגבול לפולניה. הגבול חצה את העיר פשמישל. סיירנו בקרבת הגבול כדי לברר את המצב השורר שם. הנהר סן היה קפוא למחצה, השדות היו מכוסים שלג, החורף היה בעיצומו. הבחנו בבנין ישן. הבניין, שהיה בעבר בית מטבחים, היה מרוחק כמה צעדים מהנהר סן.

התגנבנו לתוך הבניין העזוב, תפסנו עמדת תצפית וחכינו לשעת כושר. נצלנו רגע של הדלקת סיגריה על ידי אחד משומרי הגבול, וכהרף עין זינקנו לנהר, התכופפנו על פני המים שלא יבחינו בנו, ותוך כדי כך נפלנו לתוך המים ונרטבנו עד לשד עצמותינו. כשיצאנו מהמים התגלגלנו בשלג כדי שנהיה לבנים, ועל ידי כך נוכל להיות מוסווים יותר, אבל כנראה הבחינו במשהו, ופתחו לעברנו בירות. שכבנו בשלג ללא תנועה כחצי שעה, ומשהפסיקו הירות התרחקנו לאט לאט מהגבול לכיוון אור שנראה לנו במרחק של שניים-שלושה קילומטר.

הגענו למקום קפואים כגושי קרח. על כל הסכנות יכולנו להתגבר איך שהוא, אך בפני הכפור היינו חסרי אונים. התקרבו אל הבית ותפילה אחת בפינו: שהאנשים הנמצאים בבית ירחמו עלינו ויכניסו אותנו לביתם. ככל שזה יראה מוזר, איבדנו את האמונה בבני אדם. בזהירות הקשתי על הדלת. הדלת נפתחה ואישה צנומה עומדת לפנינו בפתח. פניה החווירו, היא הצטלבה וקראה: "אלוהים אדירים – אמא הקדושה", והכניסה אותנו פנימה.

לא שאלה אותנו שום שאלות, היא הבינה מי אנחנו, פליטים מעבר הגבול, הוסיפה עצים לתנור. חום התנור חימם את גופנו ואת הנפש. היא גם נתנה לנו בגדים להחלפה ומשקה חם לשתות. שאפנו עידוד מיחסה הטוב של הנוצרייה. יחד עם זאת סיפרה לנו כמה קשה עכשיו לעבור את הגבול, כי כמעט בכל יום נופלים אנשים החוצים את הגבול. כעבור יום נפרדנו מהאישה כשלבנו מלא הודיה ופנינו לדרכנו.

לא רצינו לסכן את עצמו ולנסוע ברכבת, לכן הלכנו ברגל, ותוך ימים אחדים הגענו לעיר קילץ. בתנאים קשים אלה, לא ראינו אפשרות להגשים אל המוטל עלינו: להגיע להורים ולהביאם לרוסיה.

על לוח בצדי דרך השדות היה כתוב בגרמנית: "לא לנסוע לרקוב", עיירה קטנה ליד קילץ, במרחק 40 ק"מ ממנה. לנסוע לרקוב לא היה כל כך פשוט: באביב היה בוץ, בקיץ חול, בסתיו שוב בוץ ורק בחורף, כשירד הרבה שלג, הייתה הנסיעה במגלשיים קלה יותר.

בכפר זה התיישבנו אחי ואני. לשם פרנסה הברחנו לחם מזון לעיר קילץ. עיסוק זה היה כרוך בסכנת מוות ליהודי. כתבנו מרקוב הביתה לדומברובה על מקום המצאנו. לא יכולנו לכתוב להם על הכל, והורינו לא יכלו להבין מה קורה כאן, איפה אחותי חיה עם הילד? אבינו, יהודי זקן, סיכן את חייו ועבר מדומברובה עד רקוב, בתוך זה עבר את הגבול בוולברום. לרוב הלך ברגל, וכל זה בכדי לדעת מה שלום ילדיו. אבינו נשאר איתנו ברקוב וכעבור זמן מה החלטנו שאני חוזר לדומברובה לאמא.

הגענו ערב ראש השנה ת"ש – 1940 לדומברובה אחרי שנעדרתי יותר משנה. צער עמוק ודיכדוך נפשי תקפו אותי, כשנזכרתי בימים הנוראים לפני כיבוש הנאצים. כמה שטיבלאך ובתי מדרש היו בדומברובה, ובתי הכנסת הגדול לתפארת, והיהודים בלבוש המסורתי, מי בקפטנים של משי, ומי בשטריימלעך ובקיטל לבן כשלג ביראת כבוד מילאו את בתי התפילה. ובשמחת תורה – כמה היה זה שמח ויפה לראות יהודי שיכור, יהודי שיכור – משמע שהשתכר מתוך שמחה לבוראו.

חורבן ויגון היו מנת חלקנו. חיללו ובזזו את בתי הכנסת (לבית הכנסת הגדול הכניסו סוסים והפכוהו לאורווה). היהודים התפללו במניין בסתר, והרוב התפללו בבית. התפילה שוב לא נשמעה כמו בימים ההם: בכי מר ותחנונים, זה היה תוכן התפילה אותו הנוסח בראש השנה, ביום כיפור ובשמחת תורה.

קיבלתי הזמנה להתייצב ב"יודנראט" ולנסוע למחנה עבודה בגרמניה. לא רציתי לנסוע למחנה עבודה, הרי באתי בכדי לעזור לאמא, שכל המשפחה נקרעה ממנה. אך ל"יודנראט" היו אמצעים מנוסים: הם לקחו את אמי בתור בת-ערובה, כך לא הייתה לי ברירה והתייצבתי. למחרת שמחת תורה נשלחתי למחנה עבודה.

היה זה משלוח ראשון, שהכיל בערך 150 איש מדומברובה, ואני בתוכם. ביודנראט הבטיחו לנו תנאי עבודה טובים – תשלום עבור העבודה, חופש פעם אחת בחודש, וכן שלא יסגורנו במחנות, אך מי שהאמין להבטחות אלה, התאכזב חיש מהר.

אחרי נסיעה ברכבת במשך כמה שעות, הגענו לצריף צדדי במקום לא מוכר לי עד היום. קיבלו אותנו אנשי ס.א. בצעקות ובגידופים. עברנו ברגל ששה-עשר קילומטרים עד למחנה קליינמנגסדורף. המחנה היה מגודר בחוטי תיל.

צעקות ומכות היה מנתנו היום-יומית. הדיכוי הנפשי, והיותנו מנותקים מהחוץ, הביאו להתקרבות חברים. התיידדתי עם כמה מבני עירנו שהכרתי אותם מקודם. היינו מין קולקטיב שחבריו היו: יאנק רוזנברג, מוטק פלוס, איזיק פרזרוביץ, שמעון רוזנבלום ואני. מקליינמנגסדורף נשלחנו לאייכטל, מאייכטל לאטמונד ומאטמונד לפרייווטאאו. לבסוף נותרנו שלושה: אייזיק, שמעון ואני.

בראשית 1943 הגיעו אלינו הידיעות הראשונות על חיסול היהודים ועל מחנות ההשמדה. נפסק גם הקשר עם הבית, ואז התחלנו לחשוב על גורלנו אנו, והגענו למסקנה כי קיימת רק דרך אחת, להינצל. דרך קשה מאוד: בריחה מן המחנה. השאלה הייתה – לאן ואימתי? קבענו תוכנית פעולה. התחלנו לבדוק ולבחור כל מקום העלול להתאים לבנות בו מסתור.

החלטנו לצבור דברים חיוניים שיוכלו להביא לנו תועלת, בזמן שנהיה מנותקים מן העולם: מצית, אבני מצית, בנזין ודברים אחרים. עבור הבגדים שמכרנו לגרמנים קבלנו לחם, שאותו יבשנו לצנימים. בזמן הבריחה היו לנו שמונה-עשרה כיכרות לחם בני קילו כל אחד.

לאחר חיפושים רבים מצאנו את המקום המתאים בכדי לבנות בו מקום סתר. היה זה במקום עבודתנו, במנסרה. משך חצי שעה השקענו עמל רב להכשיר את המקום מתחת לצריף. החפירה מתחת לצריף הייתה קשה מאוד. חפרנו בשכיבה בכל מיני כלים: חתיכות מתכת ועץ. את האדמה פיזרנו מתחת לצריף. זמן החפירה היה בעת ארוחת הבוקר. חמש עשרה דקות. בחפירה עסקנו שמעון ואני. אחד חפר והשני שמר עליו שלא ניפול בפח. היו לנו סימנים מוסכמים: סימן אחד – לא לצאת, שני סימנים – לצאת. וכך הצלחנו לגמור את מקום הסתר.

ב-31 לאוקטובר 1943, נפוצה שמועה שעומדים לחסל את מחנה העבודה שלנו, ולשלוח אותנו לאושוויץ, זה היה ביום שבת, לא יצאנו באותו יום לעבודה. האנשים היו המומים מחוסר אפשרות לשינוי המצב. כולם שאלו אחד את השני: מה יהיה? מה לעשות? אמרתי לכל מי ששאל אותי, לברוח בהזדמנות הראשונה. גם אני אברח אמרתי.

לגרמנים הייתה שיטה: כשאחד היה בורח מן המחנה, היו מוציאים להורג את שכניו למיטה מימין ומשמאל, או שהיו עורכים מסדר ומוציאים כל עשיר להורג. היות והפעם היה ברור לנו שכולנו נידונים למוות, יכולנו להוציא לפועל את תוכניתנו.

גילינו את התוכנית ליעקב זיגרייך על מנת שיצטרף גם הוא. הסברנו לו את כל התנאים הקשים בהם נחיה במקום הסתר. הוא ענה שבתנאים כאלה אין האדם יכול להתקיים, ועוד אמר: "מה שיהיה עם כלל ישראל עם 'ר' ישראל" – ולא הצטרף אלינו. במוצאי שבת, בשעה שתיים עשרה, עשינו את הצעד הנועז והגורלי... וברחנו.

הגענו בשלום למחבואנו והרגשנו את עצמנו בני חורין. היינו מנותקים מן העולם. אור היום לא היה קיים בשבילנו. ביקרו אצלנו כל מיני יצורים נרדפים כמונו וחילקנו עמם את גורלנו, הם הרי אינם מסכנים את חיי האדם: עכברים, צפרדעים, לטאות... כאמור, נבנה מחבואנו מתחת לצריף, אורכו שני מטר, רוחבו מטר אחד ועומקו – מטר וששים ס"מ. זה היה במגרש המנסרה. במגרש עמד בנין למכונות, ותנור הסקה שהפעיל את המפעל. המקום נקרא פרייוולדאו, במחוז זגן שבגרמניה. התאמנו את עצמנו לתנאי המקום. שניים שכבו או ישבו בצד אחד, ואחד מצד שני. לא הייתה אפשרות לעמוד, מפני שעשינו מרתף בעומד של ששים ס"מ לאכסון מזון, כך שנשאר לנו רק עומק של מטר אחד למגורים.

כעבור שבוע ימים מזמן הבריחה, יצאתי בחצות הלילה לחפש מזון. זו הייתה יציאת הבכורה. חיפשתי בכל מיני מקומות, ברפתות ובדירי החזירים, לא מצאתי שום דבר. כנראה עד חצות הספיקו הבהמות לגמור את האוכל. לא יכולתי לחזור בלי כלום ובדרך חזרה, שמתי עין על מחסן קש ועליית גג. הרהרתי רגע והחלטתי לבקר במחסן הקש. הידיים נכנסו לפעולה, לא הדלקתי אור, במישוש מצאתי ערימה לא גדולה של חיטה. שק לא היה לי. לא יכולתי לחשוב הרבה זמן, הורדתי את המכנסים, קשרתי את קצותיהם ומלאתי חיטים. חזרתי למחבואנו מסיור ראשון, מרוצה מהצלחתי.

את מלאי המזון חילק שמעון לפי חישוב מדויק לזמן ארוך. המנה היומית לכל אחד הייתה: שלוש כפות חיטים, פלח סלק אדום וצנים לחם מיובש, בתקווה שאם נמצא מקור מזון נוסף, נגדיל את המנה היומית. כעבור כמה ימים יצא שמעון לסיור, לחפש מה שניתן לאכול. גם הוא יצא בחצות והפעם לקח אתו שק. כעבור שעתיים בערך, חזר עם שלל רב: חצי שק צנון-בר, "לקט" שהשאירו בשדה. האדמה הייתה כבדה, אך בעשר אצבעות היו לנו גם כלים, פח לאגור מים, ופח שני לעשות בו את צרכינו.

המעבר הקיצוני מאוכל מבושל וחם, לאוכל קר ובלתי-מבושל נתן את אותותיו: כעבור חודש, במוצאי שבת בשעה שמונה בערב, חש שמעון כאבים חזקים בבטן. אמצעים רפואיים לא היו לנו. ידענו כי מים חמים היו מקלים עליו והחלטנו לעבור על הנוהג; בדרך כלל היינו יוצאים רק בחצות ובחושיך, הפעם נאלצנו לגשת לבית המכונות בכדי להרתיח מים חמים. לחדר המכונות היו שתי כניסות – אחת סגורה מבפנים ואחת מבחוץ. הייתה עוד אפשרות אחת – להיכנס דרך חלון קטן מתחת לגג. טיפסתי והצלחתי להיכנס פנימה. פתחתי את הדלת שהייתה סגורה מבפנים ואיזיק ושמעון נכנסו פנימה. שמעון שכב על תנור ההסקה כשבטנו לתנור ואני חיממתי פח מים.

שמעון שתה מנה הגונה והוטב לו, גם אנחנו שתינו מים חמים. אי אפשר לתאר את טעמם של המים האלה. הרגשנו ממש, כי מים חיים הם אלה, המחיים את נפשנו, חודש ימים לא באו מים חיים לפינו.

צלינו כמה סלקים אדומים ופנינו ללכת, כשלהפתעתנו נכנס עגלון המנסרה מאקס באיר. בראותו אותנו נבהל, כי היינו שלושה. הוא זיהה אותנו ושאל בגמגום: "הנכם עוד פה?!" משמע הנכם עוד בחיים?!" איזיק פנה אליו: "אדון באיר, יש לנו דברים יקרי ערך, במה תוכל לעזור לנו?" הוא התחמק מלענות ואמר כי אין לו פנאי, הוא מוכרח ללכת תיכף, אשתו תחפש אותו. שמעון פנה אליו ואומר: "אדון באיר, אנחנו עוזבים את המקום, בימים הקרובים אנחנו פונים לצ'כוסלובקיה... אתה לא תלשין עלינו... (באיר היה "ידיד" של שמעון, כי שמעון עבד איתו ביחד). באיר השיב: "לא ראיתי אתכם!" והלך לו.

שוב חזר ואמר: "לא ראיתי אתכם" – והסתלק. לא האמנו אף רגע להבטחתו, ועקבנו אחריו. רצינו לדעת אם יפנה למשרד המנסרה ויטלפן למשטרה, אבל הוא כנראה רצה להימלך בדעתו והלך הביתה. (נתברר לנו שהוא הודיע או גרם שיודע למשטרה, והם טמנו לנו מלכודת).

היינו בכוננות מתמדת ובמתח נורא משך שעתיים, עד שהם עזבו את הצריף, אבל השמירה נשארה במקום. כך עברה יממה בציפייה.

בשש לפנות בוקר שמעתי רשרוש מתחת לצריף, והייתה לי הרגשה ששמעון הוא זה. הוצאתי ידי ובכל כוחותי משכתי פנימה. הוא ביקש רק דבר אחד – משהו חם ללבוש. כיסיתי אותו בכל מיני דברים שהיו לנו והוא נרדם בישיבה וישן שינה עמוקה. התבוננתי בו מלא סיפוק על שחזר ונמצא שוב אתנו ביחד. הרהרתי וחשבתי באיזה זמנים אנחנו חיים; על כל מיני רדיפות, אינקוויזיציות ופוגרומים שעברו על עמנו, ואיני יודע כיצד להגדיר את הזמנים האלה שבהם אנחנו חיים. הטירוף של העם הגרמני, או זעמו של אל רחום וחנן... איני תופס... איני מבין...

שוב שמעתי צעדים מתקרבים. הערתי את שמעון, פן יוציא מפיו אנחה בשנתו ויגלה אותנו. שמעון התעורר, בשמעו את האנשים בחוץ, הבין את הסכנה. חשבתי לרגע: האם הם חכו לרגע שבו יכנע שמעון, ואז יתפשו את כולנו? איך אפשר לתאר דבר כזה, שמעון ברח מידי רוצחים!!! שלושים ושש שעות נלחם לא רק במשטרה, כל הכפר רדף אחריו, בכל פינה העמידו משמרות, והוא, חולה, בבגדי קיץ, לא נכנע להם. שמענו כי הכניסו כלב מתחת לצריף אך הוא לא גילה אותנו.

אפשר לקרוא לזה רק נס.

חיינו בתנאי המחבוא עוד יותר מארבע עשרה חודשים. הרבה בעיות התעוררו: מים, בית-שימוש שלא יכולנו לחשוב עליו, חיים של סכנות בלי סוף ובלי הרף, אבל לא כאן המקום להרחיב, נאבקנו להישאר בחיים בתוך התופת הזו בכדי שנוכל לספר מה עוללו לעמנו הנאצים ימ"ש. [16]

שוטרים נאצים בודקים את תעודותיה של יהודייה, פולין, מאי 1941 [17]

אברהם יוסף לשץ' נער הייתי

בירכתי העיירה

ברחוב צדדי, עמד ביתנו, בירכתי העיירה, לא רחוק ממנו השתרע "הפופלאב" - האחו הגדול – שנמשך עד ליער, אשר האפיל בקצהו. נמוך וישן היה ביתנו, חלק מן הגג עשוי היה רעפי עץ וחלקו – קש, אולם שני חלקיו, כאחד, כבר העלו אזוב וירוקה. החלונות קטנים היו והגג נמוך-נמוך. רק הושט את ידך ונגעת בו.

היינו משפחה ענייה, מבין העניות והמרודות ביותר, ולא פעם צפויים היינו לחסדי הבריות. ביתנו מורכב היה משתי דירות. כל דירה בת חדר אחד. בין שתי הדירות חצץ פרוזדור ובו מרתף גדול להחזקת תפוחי אדמה ושאר מצרכים שטעונים צינון ושימור כלשהו. בפרוזדור מחזיקים היינו עצי הסקה לחימום הבית בימות החורף, ולשם בישול בכל ימות השנה. גזרי העצים ערוכים היו על גבי זה מקרקע הפרוזדור ועד למרומי הקיר. בחצר היה לנו דיר לפרה.

בחדר שמשמאל לפרוזדור הייתה דירתנו, בה התגוררנו חמש נפשות – אמא, אבא ושלושת הבנים. אני הייתי קטן האחים. שמו של אבא זאב. שמה של אמא גיטל, אחי הגדול שמו היה בצלאל ואחי הבינוני יעקב. בשנת 1940 נוספה למשפחתנו גם אחות – שמה היה יהודית.

בחדר מצד ימין התגוררו סבא וסבתא "משה דער שוסטער" – משה הסנדלר – כך קרוי היה סבי בעיירה. בראשית שנת 1939 נפטר סבי בהיותו בן 75 וכך שמור הוא בזיכרוני: קומתו כפופה במקצת, וזקנו ארוך ולבן, מתפלל היה בבית הכנסת של חסידי טריסק, לאחר מותו התגוררה הסבתא לבדה בחדר.

מערכת הרהיטים בתוך הבית דלה הייתה ביותר – בפינה אחת עמדו שתי מיטות, בפינה אחרת ספה שנקראה אצלנו "טפצ'ן". באמצע החדר עמד שולחן רעוע וליד הקיר קמטר להחזקת כלי לבן שונים ומלבושים סתם. מלבד מערכת רהיטים זו, תפס התנור חלק גדול מן החדר, לתנור הייתה גם קומה עילית "על תנור" וקומה תחתית "תחתנור". ה"תחתנור" היה מעין כוך לתרנגולות והקומה העילית של התנור שימשה גם מקום להתחמם בימות החורף.

אצל הסבתא הייתה מערכת רהיטים דומה, בחדרה שלטו סדר וניקיון. בעניינים אלה מקפידה הייתה מאוד. המיטות עשויות היו למשעי והכרים נתונים היו על גבי זה כעין מגדל שתחתיתו כר גדול ורחב עד שהיה מסתיים בהדרגה בכרית קטנה. בחדרה של הסבתא היה גם ראי לא גדול ולידו עציץ עם פרחים מלאכותיים שצבעיהם כבר דהו מן האבק ומנוקדים היו על ידי הזבובים. אולם על אדן החלונות עמדו עציצים ובהם פרחים חיים. הרצפה עשויה הייתה מקרשים של עץ, ואותה היו מרבצים חול צהוב ולכבוד חג השבועות היינו מכסים אותם בירק שהבאנו מן ה"פופלאב" – ירק לשבועות. מים היינו מביאים מה"קריניצה" – כלומר: מן המעיין. בהיותי ילד בן עשר כבר הייתי הולך ל"קריניצה" להביא מים בדלי.

אחד המקורות לקיום משפחתנו הייתה הפרה שברפת. מקרה היה ופרתנו שבה חיים בשל מחלה כלשהי והבית קודר ואבל היה. הפרה הייתה כעין חלק מן המשפחה. כל בוקר היינו משכימים להוציא האל העדר היוצא לרעות וכל ערב היינו עומדים וממתינים לשובה מן המרעה. פעם בשנה היה הרועה מביא עגל קטן, פרי בטנה של פרתנו, ואז הייתה השמחה גדולה מאוד. גם לסבתא הייתה פרה והיא נהגה למכור את תוצרתה – גבינה ושמנת וחלב

חמוץ. את מעשה החלב הייתה הסבתא מחזיקה בכדי חרס למיניהם. המרתף היה ה"מקרר" שלה באותם ימים, ואילו אנחנו השתמשנו בחלב ובתוצרת החלב לצרכי הבית בלבד. הכנסה נוספת הייתה לנו מן הזבל שהיינו מקבלים תמורתו חלקת שדה לזריעת תפוחי אדמה. לאחר אבדן הפרה טרחנו טרחות מרובות, עד שרכשנו פרה אחרת.

אבא ירש מאביו את מלאכת הסנדלרות והתפרות. מתקופת ילדותי זכור לי אבי כשהוא יושב בבית אל שולחנו הקטן ומתקן נעליים. אך לרוב אזכרו לוקה בכל מיני חלאים – פעם מחלת עיניים ופעם חבורות משונות על הצוואר. שבועות רבים היה מאושפז בבתי חולים שונים ברובנה ובלוצק. במצב זה נתון היה ביתנו למחסור תמידי.

הרעב והקור היו אורחים רגילים בביתנו ומוסדות הצדקה שבעיירה היו מטפלים בנו. פעם, בליל חורף נטלה פתאום הכרתו של אבא, עינו האחת התנפחה מאוד ובבית דיברו על איזו מחלה ששמה דלקת קרום המוח. באה עגלת-חורף ליד הבית, ושכנים התרוצצו בפנים של דאגה. באותו לילה הסיעו את אבא ללוצק. מקרה זה נחרת בזיכרוני לא בפרטי פרטיו אלא בקווים הכלליים ובצללי החרדה אשר עטו את הבית. אמא נסעה עם אבא ואנחנו הילדים נשארנו לבד. והסבתא הייתה נכנסת לדירתנו ומביאה לנו אוכל, אולם לא די היה בכך. נאלצנו למכור את הפרה, כדי לממן את החזקתו של אבא בבית החולים.

שמורה בזיכרוני חרדתו של יום שישי אחד, לפני שהלכו לבית הכנסת. נודע לנו כי קוראים לטלפון את אשר, שהיה ידידו הטוב של אבא, והיה בנו חשש, כי הדבר קשור במחלתו של אבא. אולי כבר נפטר, ואין רוצים להודיע לנו על כך? אימה אפלה ירדה על הבית, מישהו רץ לאשר להיוודע ולא מצאנו בבית. הדודה רבקה, אחותו של אבא, הגיעה לביתנו והייתה מתהלכת בבית ומלחשת לעצמה אגב דמעות – "ריבונו של עולם, אל נא תפר את השבת שלך ואל תהפוך אותו לתשעה באב!".

והנה הגיע אשר וסיפר שאמא מודיעה, כי מצבו של אבא מניח את הדעת. הוא יצא בשלום מניתוח אחד, אולם יש צורך בניתוח שני, קל מן הראשון.. הנה כי כן נקלעו ימי ילדותנו בין מחלות ומצוקות, אולם מעתה שב אבא לאיתנו.

אחי יעקב למד בישיבות – בסארנה ובלוניץ והצטיין בלימודיו. ההורים תלו בו תקוות. אחי הגדול למד חייטות ואף שמוכשר היה ובעל תפיסה, בזבז, כמנהג הימים ההם. שנים רבות כשוליה של חייטים, עד שניתן לו לגשת למלאכת התפירה ממש. מביני דבר היו אומרים, כי עתיד הוא להיות חייט מעולה. אחי כבר עמד לקנות מכונת תפירה ולהתחיל כחייט עצמאי, אולם עניין המכונה נתקל משום מה בקשיים מרובים והוא החליט לנטוש את מלאכת החייטות ולפנות למקצוע חדש – אפייה. הוא נתקבל אצל "אלקה די פיאקארניצ'קה" (אלקה הנחתומית) ואף כאן הצטיין במלאכתו ומקץ מחצית השנה החל לעבוד כמומחה וכבר היו לו עוזרים שהוא ממונה עליהם...

ימים של רווחה

דברים אלה שאני מספר עליהם התרחשו סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה. עם כניסת הסובייטים לעירנו נשבר מטה לחמם של יהודים רבים, בעיקר מבין המשפחות האמידות, ואילו במצבנו חל שיפור. כנגד המצוקות והעוני שהיינו מלומדים בהם בימים עברו, ראינו עתה רווחה יחסית. אבא משופע היה בעבודה, מצב בריאותו הוטב מאוד. בצלאל נתמנה עתה כאופה ראשי ועליו היה לספק לחם לצבא שחנה בקרבת מקום. משכורתו הייתה טובה מאוד ולא חסרנו דבר. יעקב המשיך ללמוד בלוניץ גם בימי הסובייטים.

באותם הימים נוסד בית ספר בשפת יידיש, מטעם הממשלה. מנהלו של בית הספר היה יצחק פינצ'וק, המורה שלי הייתה צ'רנה, אחותו של יצחק. עם כניסת הסובייטים הייתה התעוררות גדולה בעיירה. על כל פנים בינינו הילדים.

בימי הפולנים, למשל, הייתה מכונית מזדמנת לולאדימרץ לעיתים רחוקות ואילו עתה היו המכוניות דבר של יום-יום. אנחנו, הקטנים, היינו רצים אחריהן. נתלים לפעמים וזוכים לכברת דרך של נסיעה. בית הספר שלנו עמד לא הרחק משדה תעופה שהסובייטים התקינו. זכינו, איפוא, לא רק למכוניות, אלא גם לאווירונים. שדה התעופה היה סמוך לבית הקברות הפולני.

יום אחד ישבנו בשיעור לטבע, ופתאום ראינו מבעד לחלון, כי שני אווירונים חגים ומנמיכים, כמתכוננים לנחות בשדה התעופה. התרגשות בלתי רגילה השתלטה על ילדי הכיתה והכל קפצו מבעד לחלונות הפתוחים ורצו לראות את האווירונים בנחיתתם. קהל גדול של ילדים הגיע לשדה התעופה. מתוך האווירונים יצאו הטייסים בכובעיהם ובמשקפיהם המיוחדים. תיקים ארוכים למפות היו מטלטלים על שוקיהם.

"נו, ילדים, רוצים אתם להיות טייסים?"

וכל קהל הזאטוטים ענה פה אחד:

"כן!"

ככה עמדנו שעה קלה וחזרנו לכיתה.

תחילה רגזה המורה. אולם משנכחה לדעת, כי מכל הכיתות פרצו הילדים, מצאה בכך חצי נחמה והשלימה עם המעשה. ואנו יצאנו מכל העניין בנזיפה פושרת למדי.

בולאדימרץ נמצאו בעיקר אנשי צבא מחיל ההנדסה, שתפקידם היה התקנת שדות תעופה סלילת כבישים וכדומה.

ביתנו היה בית מסורתי, ואבא הוסיף לקיים את מצוות הדת גם בימי הסובייטים. הרבה נתענו הורינו כשהכריחו אותנו ללכת לבית הספר בימי השבת וגם לכתוב בשבת.

כבר עמדנו לפני החופש הגדול ויצאנו אל הפארק, חבורת ילדי עם המאמן שלנו – צעיר רוסי ספורטאי, בעל קומה בינונית, וחסון גו; חזהו היה ענוד אותות הצטיינות – מדליות ספורט וסמלי הקומסומוול. מקום זה שקריו היה בעירנו פארק. לא ביקרתי בו בימי הפולנים אף פעם, ואלילו כעת היה רשות הרבים. כאן היו הרוסים עורכים את הצגותיהם השונות, וכאן היו משמיעים נאומיהם.

באמצע הפארק התנוסס ארמון נאה – בניין בעל שלוש קומות, עשוי לבנים וגג פחים. המראה מסביב היה נהדר – גבעות וגאיות ומשטחי דשא וערוגות פרחים ועצים עתיקי יומין. היה זה גן לשעשועים בעיקר – גם בחורף וגם בקיץ. עתה התאמנו בתרגילי ריצה. לאחר התרגילים ישב איתנו המאמן לשם שיחת סיכום וקביעת האימון הבא.

עודנו יושבים ומשוחחים עבר מישוהו ואמר כי נתקבלה ידיעה על פלישת הגרמנים לרוסיה. היינו ילדים ועדיין לא ידענו להעריך את החדשה הזאת בכל משמעותה, אבל ראינו, כי פניו של המדריך קדרו. הוא לא סיים את השיחה ורק נעמד רגעים תפוס מחשבות – ואמר לנו ללכת הביתה.

מששבת העירה מן הפארק, כבר מורגשת הייתה החרדה ורושם החדשות. אנשים עמדו ודיברו על הגיוס שיתחיל. לא ארך הזמן והחדשה הזאת החלה לתת את אותותיה מסביב. הגיוס לצבא החל. בחורים צעירים נלקחו, הורים בכו והתאבלו. מייד הורגש מחסור במצרכים חיוניים כגון קמח ועוד.

לאחר יום-יומיים כבר נראו הגייסות הנסוגים. שמועות התהלכו, כי האוקראינים תושבי הסביבה, שעינו את המשטר הסובייטי היו מתריסים כנגד החיילים הנסוגים: קרועים ובלויים שכמותכם, אתם רוצים להילחם עם הגרמנים, אתם?

בעיירה מהלכות היו שמועות, כי רבים מן החיילים הסובייטיים, בעיקר אוקראינים מאנשי הסביבה, מסלקים את כלי נשקם, מחליפים את המדים בבגדים של אזרחים ועורקים משורות הצבא. הגויים היו אוספים את הנשק ומסתירים אותו לעת מצוא.

בעיירה רבה הייתה החרדה, היו מבין הצעירים שברחו עם הצבא הנסוג מזרחה. אחי יעקב חזר בימים אלה הביתה מלוניץ. בצלאל המשיך לעבוד במאפיה ולאבא עוד הייתה עבודה בסנדלרות.

ללא שלטון

העיירה נשארה ללא שלטון. גויים מולאדימרץ ובעיקר מכפרי הסביבה החלו לשוטט על פני הדירות השונות לשדוד ולאיים. "הגרמנים יבואו ואז יראו לכם, יהודים ארורים!" היו לנו הרבה ידידים מבין הגויים, ומהם שהיו באים לביתנו. גם הסבתא היו לה עסקי מסחר כלשהם עם הגויים – קונה הייתה בקבוק וודקה ומוכרת וכדומה. אלינו היו באים הכפריים בענייני סנדלרות. גוי שחיכה לגמר תפירת מגפיו היה נשאר לפעמים ללון בבית. משכבו על הרצפה הניח את דעתו, ולא ראה בכך פגם. כאן מכינים היו תה ומתקנים גם את סעודתם. אולם רבים מבין אלה היו מתנכרים עתה.

פחד גדול השתרר בכל הבתים וכן בביתנו. הדודה רבקה עם ארבע בנותיה ושני בניה באו לישון אלינו, שהרי לנו היה קשר טוב יותר עם הגויים. חשבו, איפוא, כי בביתנו ימצאו מגן ומחסה. לילה אחד, היה זה ליל ירח בהיר, אחד הלילות של מחצית החודש, שעה או שעתיים לפני חצות; כל באי הבית ישבו דרוכים. והנה נשמעו פתאום הדפיקות בדלת, רועדים היינו מפחד ושינינו נוקשות זו לזו. "לפתוח את הדלת!" – נשמעו צעקות חוזרות ונשנות.

מישהו מבני הבית ניגש ופתח את דלת הכניסה לפרוזדור. בפתח נראו ארבעה גויים, אחד מהם היה ממכרנו, בנו של מאטוויי, צעיר יפה וחסון, הריהו ה"שגץ" שהייתי מלמדו לדבר יידיש, ואשר התגורר מול בית החרושת לספירט. הוא נשאר עומד ליד הדלת והשלווה נכנסו ופנו, כל אחד למקום אחר, לחפש. בנו של מאטוויי היה כנראה מדריך הקבוצה. לגוי שהחל לחפש בחדר שלנו אמר בנו של מאטוויי, שכאן אין מה לקחת והפנה את כולם לחדרה של סבתא. כל ארבעתם חמושים היו רובים ופגיונות. הם פתחו את המרתף של סבתא והוציאו ממחבואיו כל מיני דברים. בין השאר כמה בקבוקי יין שרף – סחורתה של סבתא, אחי הגדול העז לומר להם מילת תוכחה ואחד הגויים הכה אותו על פניו. נוכחותו של הגוי מכירנו, השפיעה ודאי על שותפיו ונטלה קצת מאכזריותם. הם יצאו וכולנו נשארו ישובים חרדים ודרוכים עד לבוקר.

ימי מעבר אלה, בעיירה, ללא שלטון, נמשכו עד כניסת הגרמנים. בימים אלה יוצאים היינו לרחוב מתוך פחד. שמועות הילכו על מקרי רצח בסביבה. יום אחד הודיעונו, כי שמואל החרש (דער טויבער) נרצח על ידי שודדים. הוא היה יהודי זקן. סיפרו כי התחיל להטיף מוסר לשודדים בבואם לביתו והם רצחוהו. אותי כילד, משכו הסכנות. ביקשתי לראותן פנים אל פנים. רצתי על כן לעבר ביתו להיווכח אם נכונה השמועה ואומנם ראיתיו מוטל, רווי דמים וללא רוח חיים. באותו זמן נרצח על ידי גויים שודדים גם ברל דער גונצ'ר ואף אותו ראיתי מוטל ליד ביתו. כמו כן נרצח "לייבל", דער בלעכער" (הפחח). אותו מצאו על הפופלאב. את הילדים של ברל הכרתי היטב ועל כן הרהבתי עוז להיכנס לביתם לאחר שהעבירו את הגוויה מן הרחוב אל תוך הבית.

באחד הימים נודע, כי הגרמנים הכבר נמצאים בעיירה. אני ראיתם לראשונה בעברי ברחוב. כעשרים חיילים היו, גבוהי קומה ועמם האופנועים שלהם. היה זה בקרבת בניין המשטרה - ביתו של צבי לרנר. ליד הבית הזה הייתה רחבה גדולה, וכאן הם עמדו יחד עם כמה וכמה אוקראינים, שטופים באיזה צחוק קולני. אני הסתכלתי בהם מרחוק. באותה שעה עבר בקרבם יהודי זקן, בלכתו מבית-הכנסת, אין אני יודע את שמו של אותו יהודי. גרמני רמז לאחד האוקראינים בתנועת שתי אצבעות, כתנועת מספריים, סימן לגזיזה, ומייד הלך הלה והביא מספריים. תפסו את היהודי וגזזו את זקנו ושוב געו בצחוק רם.

כל פעם הייתי מתחמק מן הבית לראות מה מתרחש. השלטון ניתן בידי השוטרים האוקראינים, שהיו מהלכים בעיירה במדים שצבעם כחול כהה. בעיירה מדברים היו בפחד על הגרמני השמן שהתגורר בביתו של ביידר, וכינויו היה "התליין" - כל אחד מאיתנו כבר קיבל את הטלאי הצהוב.

בביתנו הורגשה יותר ויותר המצוקה. אולם מצבם של בעלי המלאכה, ואנו בכלל אלה טוב היה ממצבם של סתם יהודים. אבא המשיך לעבוד בשביל אי אלה גויים שהיו משלמים לו במצרכי מזון, בעיקר בתפוחי אדמה. היו מבין הגויים שאבא עבד בשבילם, אך הם התחמקו מתשלום. הגרמנים כבר הטילו קונטריבוציות כספיות על כל העיירה וכל אחד נתחייב לתת את חלקו בתשלומים אלה. במחסור שכבר שלט מצאנו סעד כלשהו בפרתנו, שסיפקה לנו קצת חלב. תפוחי אדמה מבושלים עם חלב או חלב חמוץ היו בימים ההם מאכל מלכים ממש, והנה יצאה גזירה: כל היהודים חייבים למסור את בהמותיהם לשלטונות - סוסים, פרות, עזים וכיוצא באלה.

עמדנו כל בני המשפחה וליווינו בדמעות את "טרולקה" היקרה. כך היה שמה של פרתנו, שהוצאה מהרפת והובלה על ידי אבא לרחוב. הרחובות היו מלאים יהודים מובילי פרות וסוסים, געיית הפרות נישאה כקינת פרידה. כל עדר הבהמות הובל להורודץ ושם נמסרו לגרמנים.

רעב כבד

הרעב נתן את סימניו בבתיים רבים. פעמים היינו נפגשים ילדי הבתים הקרובים ומטכסים עצות, כיצד לשבור את רעבוננו. מישהו סיפר על ילד שנעשה רועה אצל אחד האיכרים ומשכורתו אוכל. זוכר אני, כי ראיתי את הדבר הזה כהישג גדול מאוד. גם אני נתמלאתי שאיפה להישג מעין זה.

יום אחד החלטתי לעשות משהו למען הבית. היה זה לפני חג כלשהו. אני ואחי יעקב חמקנו מן העיירה. עברנו דרך שדות והגענו לדיבובקה-קאנוניץ. שני כפרים בהם התגוררו גויים מבאי-ביתנו. מהם שחייבים היו לנו בעד עבודה שאבא עשה למענם. בצאתנו התחפשנו כלשהו, ושיווינו לעצמנו מראה של לא-יהודים, ככל שניתן לנו לעשות כך. את הטלאי הורדנו, הלכנו יחפים, בדומה לילדיהם של כפריים, אל ביתו של הגוי לא נכנסנו בעד המבוא הראשי דרך הרחוב, כי אם דרך השדות הגענו לבית. כניסתנו הייתה תמיד מתוך זהירות רבה. הצלחנו באותו יום לאסוף כשני פודים תפוחי אדמה, שמנו את אוצרנו זה בשקים שלקחנו איתנו מן הבית ועם חשכה חזרנו לעיירה. הליכה זו נערכה בשעה שהשמירה בסביבה לא הייתה עדיין חזקה, אולם לימים נתגברה השמירה וסכנת היציאה מן העיירה גדולה הייתה מאוד, אך בד בבד גם נתגברה המצוקה.

שוב יצאתי לאחד הכפרים. הדבר היה בימי הקיץ ובלכתי מחוץ לעיירה, היו כבר גידולי השדה גבוהים מאוד. הגוי אליו מועדות היו פניי התגורר בחוטור, מרחק של שני קילומטרים מן העיירה.

שעת בוקר מוקדמת ופניי מכוונות אל עבר ה"ציגלניה" (מקום משרפות הלבנים). בעל החוטור היה גוי עשיר ולו הרבה שדות ונכסים. ביקשתי ממנו שיעסיק אותי בעבודה כלשהי, תמורת האוכל שאקבל. הוא הסכים שאעבוד אצלו כרועה. כל בוקר הייתי משכים לקום והולך אל החוטור למלאכת הרעה ובערב הייתי חוזר הביתה. הדרך כרוכה הייתה בסכנות ואף על פי כן המשכתי כשבועיים ימים במלאכה זאת. את הדרך עושה הייתי לרוב בריצה. **הייתי נער כבן 12** והאמנתי, כי ברוצי ממחר אני לחלוף על פני הסכנה. פעמים הייתי נתקל בילדי גויים שהיו מיידים בי אבנים.

יום אחד הזהירני הגוי שלא אוסיף לבוא אל ביתו. לאחר מכן עבדתי זמן מה ליד הקולייקה באסיף תפוחי אדמה. אחי הגדול עבד באנטונובקה, ליד הגשר ויום אחד הוא שב מן העבודה מוכה ופצוע וגופו נפוח.

נחל לא היה בולאדימרץ, אולם לא חסרו בה מים. בחצרנו, למשל, וכן בסביבה שלנו הקרובה ל"פופלאב", משהיו חופרים בעומק של מטר וחצי או בעומק של שני מטרים הייתה הקרקע מבעבעת מים. מאחר שנתכונן הגטו בעיירה היה בית המרחץ מחוץ לאזור המגורים של היהודים. החסידים מבין תושבי העיירה נשארו, איפוא, ללא בית מרחץ וללא מקווה והם חיפשו אפשרות להתקין להם מקווה מים.

בשכנות לביתנו התגורר בנו של שמואל אלימלך – יעקב שליסק. הוא היה בעל משפחה גדולה ומטופלת בילדים. יעקב עזב משום מה את דירתו והתגורר עם משפחתו בדירת חמותו, שהייתה בשכונתם. דירתו נשארה איפוא, ריקה, יעקב שהיה מחסידי קרלין הסכים מן הסתם, כי בדירתו יתקינו מקווה. זוכר אני, כי החסידים היו באים למקום זה וחופרים בחשאי. בתוך הבור שנחפר הם התקינו קורות של עצים, כשם שמתקינים בבארות ואף מדרגות התקינו, כדי לרדת למטה. מאחר שהמים במקומות אלה נובעים בעומק לא רב, נתמלא עד מהרה המתקן במים. החסידים היו באים לכאן לטבול את עצמם לפני התפילה. זוכר אני במעומעם, כי פתיחת המקווה היה מלווה בטקס כלשהו, לשם הכשרתה, אך הדברים לא נשתמרו בי בבהירות.

זמן לא רב לאחר שהגרמנים נכנסו לולאדימרץ נתמוטט בחדרנו התנור הגדול. כלומר: קרקעית התנור שקעה ונשתבשה ושוב אי אפשר היה להעלות בו אש ולבשל. משפחתנו עברה לגור בחדרה של הסבתא, והדירה שלנו נשארה ריקה. מאחר שהגרמנים הפכו את בתי הכנסת שלנו למחסני תבואה והם הוצאו מאזור המגורים של היהודים, חיפשו היהודים דירות ריקות לעשותן מקום תפילה, גם דירתנו הפכה להיות מקום תפילה. לא ברור לי אם אבא הציע את הדבר או שבאו אליו בהצעה והוא ניאות לכך, אך זוכר אני, כי החדר נוקה וסודר והובא ארון קודש עם ספרי תורה וכן שולחן וכמה ספסלים וכאן היו באים להתפלל עד יום החיסול. זכור לי, כי פעם אף נערך קידוש לבר מצווה של ילד אחד. התפילות היו נערכות מתוך בכייה והשתפכות הנפש. לעיתים היו עורכים תפילות מיוחדות לשלום הציבור.

יום ההרג

כבר עמדנו בחודש אלול, אחי הוסיף לעבוד באנטונובקה. לא עקבתי בימים ההם אחרי התפתחות המאורעות. זיכרונם מלווה בי באיזו מועקה וחרדה. נפגש הייתי עם הילדים של ישעיהו החייט ועם עוד ילדים וזוכר אני שהיינו מדברים על השמועות שהגיעונו מפי הגויים, כי ליד ה"סמלארניה" החלו לחפור בורות גדולים. היהודים ובכללם אחי שעבדו באנטונובקה הוחזרו לעיירה, והיו מקרים שאנשים ניסו לברוח מן העיירה. הוגד, כי יערך איזה מפקד של

תושבים, כשם שכבר נערך כמה פעמים. שמועות היו מהלכות על יהודים מתושבי ולאדימרץ ששילמו כסף לגויים, לבעבור יציאות מחוץ לעיירה ויטירות והם לקחו מהם אתה כסף ורצחום נפש.

נשאר בזיכרוני איזה מעשה באישה אחת שבנה ביקש לצאת את העיירה והוא נרצח ליד הפארק. סיפרו כי האישה רצה דרך האחו אל עבר הפארק, כדי למצוא את בנה, וכשהיא מצאתה והתכופפה עליו לבכותו, ניגש שוטר אוקראיני ורצח גם אותה.

את היום החמישי, יום שלפני החיסול זוכר אני כיום של חרדות. אמא בכתה הרבה ואף הסבתא שפכה דמעות. במניין שבביתנו התפללו כשארון הקודש פתוח היה. ידענו כי ביום המחרת יתקיים המפקד והחרדה, שעורר יום זה, גדולה הייתה. בבוקר השכם, נשמעו ברחוב צעקות השוטרים שזירזו את היהודים לצאת מבתיהם וללכת למפקד. מבעד לחלון ראינו משפחות הולכות אל מקום האיסוף. באותו בוקר באו אלינו הדודה רבקה ומשפחתה. לביתנו עדיין לא הגיעו השוטרים. בעד החלון ראיתי כיצד מוציאים לרחוב את משפחת יעקב שליפק – משפחה גדולה ובה גם תינוקת בת שמונה ימים. הנה הגיעו כמה שוטרים גם אל ביתנו והחלו לצעוק:

לקחת אוכל ליום אחד ולצאת, מייד לצאת!

לפני שעזבנו את הבית אמר אבא, שכל אחד מאיתנו ייקח עימו סידור וגם את התפילין. אני כבר התחלתי להניח תפילין. יהודית הייתה תינוקת כבת חצי שנה ואמא נשאה אותה בזרועותיה. הגרמנים הכריזו, כי יוצאים רק למפקד, אולם חרדה מילאה את הלבבות, כי אין זה מפקד רגיל וכי משהו איום צפוי לנו.

יצאנו מן הבית והתנשקנו זה עם זה. כל משפחתנו הלכה ביחד. על אף החרדה דמדמה איזו תקווה קלושה: אולי בכל זאת מפקד? כשעברנו ליד טחנת הקמח ראינו יהודי נרצח מוטל בחוץ, מישהו אמר, כי זה יהודי אמנטובקה. רבים הלכו וכו. אני עצמי לא הוצאתי אף דמעה, חשתי את כל האימה שמסביב, אך לבכות לא יכולתי, ליבי היה משום מה מאובן.

הנה הגענו למגרש המפקד, ליד הבריכה שמאחורי הגמינה. עמדתי ליד אמא שהחזיקה את יהודית. קרובים היינו לגרמנים עורכי המפקד – ראש המפקדים היה הגרמני השמן, הלה שנקרא "תליין". לידי עמדו עוד שני גרמנים ובקרבם הרבה שוטרים. נשמעה איזו פקודה, כי בעלי המקצוע יצאו מתוך הקהל ויעמדו בנפרד. ופתאום החל כל הקהל להידחף, כאילו ביקשו כל הנאספים לצאת מתוך הקהל ולהימנות עם הכשרים לעבודה. החלו דחיפות והתרועועות. ראיתי פתאום כי המפקד הגרמני הוריד מעל כתפו את רובהו, כיוונו כלפיה קהל והחל לירות. רבים נפלו לארץ ומתוך הקהל נשמע קול זועק:

"יהודים הצילו את עצמכם וברחו, שמע ישראל!"

היה זה קולו של ירחמיאל הנפח – יהודי גברתן שהכרתיו היטב. כיוון שבבית הכנסת היה יושב ליד אבא, קולו היה בדרך כלל חזק ורם ועתה נוספה עליו מכוחה של הסכנה והחרדה. כל הקהל כמו נזדעזע מן הקריאה ורבים החלו לרוץ ולברוח. אני נדחפתי על ידי הקהל ונותקתי מן המשפחה. הייתי צעיר וקל רגלים והתחלתי לרוץ. מתוך איזה יצר חיים רצתי אל מאחורי הגמינה, היה שם מעבר קטן, בין שני בתים. אולם המעבר חסום היה בגדר נמוכה. בקפיצה עברתי את הגדר והגעתי לחצר של הקוזאק – גוי ששימש בעיירה כ"פלדשר". זוכר אני, כי בחצר ישבו כמה גויות שפרצופיהן הביעו תימהון. כשראוני קמו מעל השרפרפים, כאילו מתוך איזה פחד, ונכנסו הביתה, אני לא נתעכבתי ולו לשהות של מה בכך. כל אשר ראיתי נחרת בי אגב ריצה. חלפתי את החצר, ועתה חייב הייתי לחצות את הדרך.

רגע קטן נעצרתי. כאן ארבה לי סכנה גדולה – שוטרים ניצבים על הדרך. אומנם לא בקרבת המקום, אותו צריך הייתי לחצות – פה ושם נראו אנשים בורחים והשוטרים יורים אחריהם.

אחד מהם השגיח בי וירה לעברי. הייתה שם באר משולבת בתוך גדר. כלומר: הגדר נמשכה משני עברי הבאר. חציתי מהר את הרחוב ובמקום לעלות על הגדר עליתי על קורות הבאר שהיו נמוכות מן הגדר ועברתי אל הצד השני. המשכתי לרוץ. הייתי בתוך שדה של תפוחי אדמה ושדה כוסמת שעדיין לא נקצרה. כבר התרחקתי במקצת ממקום הסכנה, אבל לא יצאתי ממנה.

בשדה ראיתי את אשר קמין ואת "זליג דער אנדרויער" עם בתו חיה'לה, בת השמונה וכן את שניאור פינצ'וק. הם רצו משמאלו של השדה ואני מימינו. הכדורים שרקו מעלינו. נעצרתי רגע קטן וחלצתי את הנעליים והמשכתי לרוץ יחף. היו איתי, רבע לחם, התפילין והסידור. הגעתי ליער ונכנסתי בו עמוק-עמוק וכאן נפגשתי עם שניאור פינצ'וק ועם זליג ובתו הקטנה וכן עם ישראל, בנו של שלמה התפר. הוספנו להעמיק ביער. היינו עייפים מאוד ובאחד המקומות החלטנו לעשות חנייה כלשהי. נצטרפו אלינו עוד כמה אנשים ששמותיהם נשכחו ממני. ישבנו נבוכים לבלי דעת מה התרחש עמנו. כאילו בתוך חלום אימים מצויים היינו. היה מישהו שסבר, כי כל אשר קרה היום הוא רק זעם חולף ומחר-מחרתיים נוכל לשוב לבתינו. כך ישבנו עד מאוחר בלילה. מצאנו עץ עבות צמרת ושכבנו מתחתיו, בתוך שלכת של עלים רבים. הלילה היה קריר מאוד. שכבנו צפופים זה אל זה. אחד מאיתנו התכסה בטלית שהייתה עמו. נמצאנו ביער שליד הכפר ז'ולקין.

ביערות-סתר

עם בוקר הציע זליג כי נעמיק יותר ויותר בתוך היער. הוא אמר, כי לפנות ערב מתכוון הוא ללכת אל אחד הגויים, ממכריו, כדי לקבל דבר אוכל ולעמוד על המצב. העמקנו יותר ויותר ביער. מצאנו שיירים של גרגרים שחורים וגרגרים אדומים ואכלנו מהם. זליג היה יהודי כבן חמישים. לפנת ערב הוא לקח את ילדתו בזרועותיו ויצא אל מכריו בכפר. חיכינו לו עד מאוחר בלילה והוא לא חזר. חרדים היינו לגורלם. למחרת בבוקר הוא חזר, והביא עימו מעט אוכל וכן את סיפור חורבנה של ולאדימרץ. הגוי סיפר לו, כי כל יהודי העיירה נרצחו. כי רבים היהודים אשר לא יצאו למפקד ואשר ברחו, אולם הגרמנים עורכים חיפושים מדוקדקים וכל יהודי אשר ימצאו מענים הם ורוצחים.

הייתה זאת בשורת הכיליון הראשונה על עיר מולדתנו ולאדימרץ. עתה ידענו, כי כל ההרהורים של "הזעם החולף" – הרהורי שווא הם, זליג הביא עימו לחם, תפוחי אדמה וכמה בקבוקי מים.

היינו אומנם יחדיו, אבל כל אחד טיכס עצות וערך תוכניות. כל מי שהיה עימו סיכוי של מה בכך נאחז בו בחשבונותיו לעתיד. לי לא היו שום תוכניות, בעיקר השליכו האנשים את יהבם על גויים מכירים, בהם האמינו למצוא משען. נודדים היינו בתוך היער ועוברים ממקום אל מקום. נדידה זו הייתה מעין תכסיס במלחמת קיומנו. חששנו להישאר במקום אחד שלא ניתפס על ידי הגרמנים או על ידי עושי דברם.

מקץ ימים מספר נתפרדה החבילה. לפני כן קבענו בצוותא, על דעת כל החבורה, מקום של פגישה בתוך היער. הייתה זאת חלקה של אזוב – מעין מערה.

אזכור, כי ביום הכיפורים היינו יחדיו. יום לפני כן, כלומר: בערב יום הכיפורים, ערכנו סעודה שלפני הצום, שעיקרה היו תפוחי אדמה. לפנות ערב קיימנו מעין תפילה בציבור. שמוליק, שהייתה לו סמיכה לרבנות, והוא מן הפליטים שהתגוררו בעיירה, וזליג מאנדרויה היו שליחי הציבור והם התפללו בשברו לב ובקול בוכים. למחרת הוספנו לשוטט ביער ואף כי היו עמנו תפוחי אדמה לא אכלנו דבר וקיימנו כולנו את מצוות הצום, פרט לבתו של זליג.

באחד המקומות השגחנו מרחוק ברועים, הסתתרנו מפניהם ועם חשכה הגענו למקום כלשהו וערכנו חנייה וכן את הסעודה שלאחר הצום.

אני וישראל, בנו של שלמה התפר, נשארנו יחדיו ביער. הסתיו כבר החל לתת את סימניו, הסתיו של פולין עם גשמי הטורדים – רוחות וגשמים ואנחנו נודדים היינו ממקום למקום, ניזונים משיירי הגרגרים שמצאנו. ישראל מלובש היה היטב והיו עמו כמה אלפי רובלים. לכסף לא היה עתה כל ערך, אבל לבגדים שלבש היה ערך כלשהו. בגדיי שלי קלים היו – מכנסיים וחולצה. אולם הקור שלט גם בישראל וגם בי באותה מידה והרטיבות שלטה בו אולי יותר מאשר בי. גם בגדיו שלו רטובים היו לפני ולפנים. מצאנו ביער עץ ענק שנעקר ודאי על ידי סופה. שוכבים היינו מתחת לגזעו, סמוך למערכת שורשיו, אך היה בו מחסה למראית עין בלבד. אולם גם ממקום זה חייבים היינו לברוח, והמעשה שהיה כך היה:

יום אחד בהימצאנו בקרבת האילן שלנו, יצא פתאום מבין הסבכים היערן המתקרא בלשון המקום "לשניק", כיוון כלפינו את רובהו ופקד עלינו להיעצר.

אתם תלכו איתי לעיר, אל הגרמנים ולא תוסיפו לשוטט על פני היער – אלו היו דבריו של השומר. דבריו נאמרו ודאי, כדי להפחידנו, אולם אני התחלתי מייד לתכנן תוכניות של בריחה. הרצון לחיים לא עזבני כל הזמן. היערן ציווה על ישראל להתפשט לגמרי, לחלוץ את הנעליים, לפשוט את המעיל והחליפה. ממני לא היה לו מה לקחת. הוא שאל אותי מה מחזיק אני בכיס. היה עימי הסידור והתפילין ואותם לא לקח, כמובן.

תסתלקו מכאן מהר, פקד עלינו – זיכרו, אם אמצא אתכם שוב פעם במקום הזה, אהרוג אתכם ללא אזהרה כלשהי.

התחלנו להתרחק בחופזה מן המקום, אולם בכל מפעם היינו מפנים את ראשינו כלפי אחור, מתוך פחד שמא מתכוון הוא לירות בנו.

הוספנו להעמיק ביער. לפנות ערב החלטנו לצאת אל אחד הכפרים כדי להשיג בגדים. לא רחוק מן היער התגוררה משפחה כפרית ענייה. ראינו, כי ליד הבית עומד גוי וחוטב עצים. לא יצאנו אליו בגלוי ונקטנו תכסיס – רצינו שתחילה ירגיש בנו ואומנם הצלחנו להסב את תשומת ליבו כלפינו. ביקשנו לדעת מה תהיה תגובתו. הוא החל להסתכל לצדדים, כדי להבחין בנו. הוא סקר ובדק את הסביבה מתוך היסוס וחשד ומשראה אותנו התחיל לחקור אותנו מרחוק:

"מי אתם? מי אתם, יהודים?"

שאלנו אותו מרחוק, אם יש לו איזה בגד ישן, שכן נשארנו ערומים כמעט. "תמהרו ותסתלקו מכאן!" צעק האיכר מתוך התרגשות ופחד. "אין אני רוצה לראות אתכם כאן. את כל היהודים מן העיירה רצחו. תסתלקו מהר מכאן, שאם לא כן אקרא לאנשים מן הכפר והם יחזירו אתכם העירה".

התחלנו לרוץ חזרה ליער. לאחר שעברנו מרחק רב נשתהה ישראל והחל לטעון אלי: "יוסל, אני אומר לך, כי עלינו לשוב אל העיירה. נשוב ונסתתר אצל אחד הגויים המכרים בתוך העירה".

ישראל היה מדוכא מכל אשר באהו בימים האחרונים. רוחו רפתה אמוד. כל ביטחונו נתערער.

אמרתי לו, כי אין כל תכלית בהליכה העירה. הצבעתי לו, כי אין להסיק מסקנות מן הכישלונות, אשר נחלנו ביממה האחרונה. אמרתי לו, כי לדעתי עלינו לשנות את התכסיס שלנו. להלן לא נוסיף לבקש מן הגויים אלא נתגנב בחשאי ונוריד כמה בגדים מן הכביסה התלויה בחצר וכך נפתור את בעייתנו. לשוב העירה לא נאחר אף פעם. כל עוד בידינו אפשרות להיות רחוקים מן העיירה חייבים אנחנו לנצלה.

באותו ערב יצאנו לאחד הבתים וראינו אומנם כביסה תלויה בחבלים. הורדנו חולצות ומכנסיים. לבשנו את המלבושים וחזרנו ליער. אולם ישראל לא שינה את טעמו. בוכה היה בכי קורע לב:

יוסף, אין לנו מה לעשות כאן. בואו נשוב לעיירה. שם נמצא מחסה ונעבור את ימי הרעה. טענות אלו חוזרות ונשנות היו יום-יום.

באותם הימים שוב נזדמנו ביער עם זליג והילדה. הוא סיפר לנו, כי פגש את כל אלה שהיו איתנו יחד. זליג הציע, כי נבנה יחד איזה ז'מלאנקה ביער. אל חבורתנו נסתחפו כמה יהודים שלפני כן לא היו איתנו: בנימין מז'ולקין ואשתו, ועוד יהודי אחד מז'ולקין ועמו שתי אחיותיו. ישראלית לא הרפה מן הרעיון לשוב העירה ויום אחד הפיק אומנם את זממו. שניאור פינצ'וק יצא עמו ללוותו. לאחר זמן מה תפסו את ישראלית והרגוהו. גם שניאור נתפס ונרצח.

קבוצת פרטיזנים יהודים ופולנים ביערות יאנוב- אזור לובלין (פולין) [18]

החורף מתקרב

היינו תשע נפשות ביחד והתחלנו להקים את הז'מלאנקה. הסתיו חלף והחורף משמש לבוא. בשעות הבוקר הייתה אדמת היער מכוסה שכבת כפור. גם שלג החל לרדת. עבדנו הרבה והקמנו סוף-סוף את המאורה שלנו שנקראה ז'מלאנקה.

לרוב האנשים היו מכירים מבין האיכרים והיו יוצאים כל לילה ומביאים דברי אוכל – תפוחי אדמה בעיקר.

אני אימצתי לי שיטה משלי. לאחר קבלת הפנים לה זכינו על ידי הגוי חוטב העצים, החלטתי לא לחזור על פתחי הנדיבים. אלא ליטול מן הגויים כחפצי. יוצא הייתי בלילות אל השדות של הגויים, מוצא את הבורות בהם היו מטמינים לעונת החורף תפוחי אדמה, גזר וסלק, חופר

הייתי ליד הבורות ומוציא מן המטמון ונושאו ליער. כל לילה הייתי פוקד בור אחר. אין זאת, כי הגויים חשו בדבר והם שמו לי מארב.

לילה אחד משניגשתי אל הבור, שמעתי פתח קול צעקה. דמות אדם הופיעה בקרבת מקום – גוי שחרמש בידו. השלכתי לארץ את כל מטעניי ומיהרתי לברוח. הוא החל לרדוף אחריי והנה נראה גם גוי שני ברצו אל מולי. רודפיי היו איפוא, מלפנים ומאחור. נמצאתי בסכנה גדולה, אולם עד מהרה שיניתי את כיוון ריצתי, חמקתי מהם והגעתי ליער. הם הוסיפו לרדוף אחריי כברת דרך, אך ליער ממש לא העזו להיכנס. מאחר שלא הצליחו לתפסני, כילו בי את חמתם בקללות ובחרפות בלבד:
"יהודי ארור, יהודי ארור!"

היהודי שבא אלינו עם שתי אחיותיו, שמו היה פייבוש. אני התהלכתי יחף ויום אחד הביא לי פייבוש זוג "לאפצ'ות" – תנעולת העשויה ממטליות וסיבי עץ, שהייתה מקובלת אצל האיכרים.

בימים היינו עורכים מדורה ביער בקרבת הז'מלאנקה. חפרנו גם באר למים וכן היינו עורכים מדורה גם בתוך הז'מלאנקה. כך המשכנו כחודש ימים ומעלה. היהודים יוצאי הכפר ז'ולקין היו מלמדים אותנו להבחין בין גוי לגוי – איזה מהם נדיב לב שאפשר לסמוך עליו ואיזה מהם אכזר שאין לבוא במחיצתו.

בכפר זה התגוררו הרבה בפטיסטים שהיו מגלים, בדרך כלל, יחס של נדיבות. נוהג הייתי לצאת לכפר השכם בבוקר, אוסף הייתי מצרכי מזון ושב ליער. בוקר אחד בשובי מן הכפר הייתה הפשרת שלג והלאפצות שלי נרטבו מאוד. הרטיבות חדרה לרגליי. ישבתי ליד המדורה שבחוץ וייבשתי את המטליות אשר לרגליי והנה נשמעה פתאום ירייה, שבאה מקרבת מקום. הבינותי, כי מתקיפים אותנו. קפצתי מהר ממקומי אל עבר הז'מלאנקה וצעקתי אל תוך הפתח:
"יורים עלינו, ברחו מהר!"

כל דרי הז'מלאנקה הכבר שמעו את הירייה לפני שהודעתי להם, אולם משהבהלתי אותם לברוח, החלו הכל להידחק. אני רצתי ראשון וכל השאר אחריי. מבין העצים הגיח שוטר אחד ותפס אותי ביד. אם אינני טועה היה זה ראש המשטרה מזאלוצ'ק – יאיאצ'ניק. עמו היו עוד שלושה שוטרים אשר נתפזרו לתפוס את השאר. ואחד מהם גם ירה ירייה אחת אחרי הבורחים.

לא ידעתי, כיצד נתגלה בי הכוח להוציא את ידי מתוך ידו. לאחר מכן סופר לנו על ידי הגויים, כי השוטרים ידעו על הימצאנו ביער, אך דימו משום מה כי יש לנו נשק ולא העזו להתקרב אלינו. בסיפור זה מצאתי כעין הסבר להצלחת התחמקותי, בשמוע השוטר קול ירייה. דימה ודאי, כי אנשינו יורים ומתוך פחד של רגע הרפה כלשהו מידי ואני ודאי ניצלתי את האפשרות שנתגלתה והשתחררתי. המשכתי לרוץ והוא הוסיף לרדוף אחריי מרחק מה ולירות. רצתי יחף, כיוון, שאת הלאפצ'ות השארתי ליד המדורה. בין העצים לא היה לירות ערך רב. לאחר כמה רגעים ראיתי בקרבת יד שתי האחיות של פייבוש ואת הילדה של זליג.

העמקנו ביער, אולם הוספנו לעקוב מתוך המעמקים אחרי השוטרים ופעולתם. ראיתי כי שוטר אחד מחזיק את שמואליק. גם זליג ואשתו של בנימין מז'ולקין נתפסו. הרחקנו ללכת מן המקום הזה. קרעתי את החולצה ועטפתי בקרעים את רגליי. העלינו מדורה והתחממנו. בערב חזרנו למקום הז'מלאנקה. היא הייתה שרופה. תפוחי האדמה שהיו בתוכה נאפו באש, במצאנו אותם סעדנו בהם את ליבנו.

חזרנו אל המקום ממנו באנו, בדרך עברנו ליד הבאר שחפרנו ומצאנו את שמואליק הרוג. מוטל היה על שפת הבאר. ראשו על פי הבאר וגופו מחוצה לה. נשאנו את גופתו מרחק מה מן המקום, חפרנו חפירה כלשהי באדמת היער והבאנו אותו לקבורה.

הוספנו לנדוד. לאחר כמה ימים נודע לנו, כי את זליג סליבקין ואת אשתו של בנימין הביאו השוטרים לולאדימרץ ורצחום.

מכל דרי הזמלאנקה נותרו פייבוש, בעלה של צ'רנה פינצ'וק, פייבוש מז'ולקין ואחיותיו, בנימין ואני וכן בתו הקטנה של זליג. היינו, איפוא, ארבעה גברים שתי בנות וילדה בת שמונה שנים. תחילה בכתה הילדה וקראה כל הזמן: אבא, אבא, אולם אחר כך, כמו הסכינה עם המצב, שוב לא שמענוה בוכה.

מורה הדרך היה עתה פייבוש מז'ולקין שהכיר היטב את הסביבה והיו לו ידידים בין הכפריים. הוא הוציאנו מן היער והביא אותנו למבנה עשוי תלתן, מעין ערמה לייבוש. עלינו על הערמה ושהינו בה שתי יממות. המקום נמצאה כ-5-6 קילומטרים מולאדימרץ. כל הזמן מהרהרים היינו במה שקרה, ככל שיכולנו דאגנו לילדתו של זליג, אולם אפשרויותינו מצומצמות היו. אני גופי סבלתי קשות מן הקור, שכבר נשתלט. רגליי קפאו, שהרי בלי נעליים הייתי ורק קרעי החולצה שימשו לי כחותלות. משפשף הייתי את כפות רגליי, אך התועלת בכך הייתה מעטה.

לאחר שכבר שהינו במקום יותר מיממה חיווה פייבוש מז'ולקין את דעתו שלא נוכל להחזיק כאן מעמד, וכי עלינו לעזוב את המקום בטרם יגלונו הגויים. פייבוש היה יהודי כפרי, חזק ורחב גרם, וגם דיבורו באוקראינית דומה היה לדיבורם של גויים ממש. הוא החליט לרדת מן התלתן ולגשת לכפר, כדי להשיג מעט אוכל. הוא חזר בלילה והביא עימו לחם. חילקנו בינינו את האוכל שווה בשווה. מכאן הביא לנו פייבוש לראשונה את הידיעות בדבר הירצחו של זליג ואשת בנימין. בשה ארבע לפנות בוקר, חשכה שלטה עדיין בכל, ירדנו מן הערמה ופנינו ליער.

נשאתי לבדי

ברדתי, כמעט שלא חשבתי את רגליי. כמו משותקות היו. הליכתי הייתה איטית מאוד ולא יכולתי להחזיק אחרי השאר. כאילו לא ברגליי שלי מהלך הייתי. לאחר כברת דרך לא ארוכה תקפו אותי כאבי נוראיים. ידעתי שאנשי הקבוצה יתרחקו ממני ובשום פנים לא אוכל להשיגם. אור הבוקר החל להפציע. הייתי לא רחוק מבתי הכפר, מאחד החלונות בצבץ אור, החלטתי לסור לבית זה, אף כי אור הבוקר כבר נתגבר.

קרבותי ופתחתי את הדלת. בבית ישבה גויה וטוותה חוטים. משראתה אותי החלה להצטלב וללחוש דברי תפילה:

"בז'ינקו, בז'ינקו (אלי, אלי). מה שעשו מכם. איך שאתה נראה? איך זה אתה מסתובב כאן, הרי הגרמנים יתפסו אותך?"

חשבתי שהיא רוצה שאעזוב את הבית וכבר ביקשתי לצאת, אך היא אמרה לי:

"הישאר, הישאר לאן תלך?"

הגוי, בעל הבית יצא החוצה ולא אמר דבר. אני ישבתי בפינה שליד הדלת. בבית היה חם מאוד ובחום נתגברו הכאבים. התחלתי להוריד את הסמרטוטים מעל רגליי וראיתי שכפות רגליי שחורות ומלאות שלפוחיות. הגויה ניגשה אלי הסתכלה ודמעות זלגו מעיניה:

"איך תוכל ללכת במצב שכזה?"

היא הלכה והביאה איזה שומן של אווזים, מרחה בו את רגליי, חבשה אותן בתחבושת ונתנה לי "לאפצות". קצת תפוחי אדמה אפויים וקצת תפוחי אדמה חיים שמה בכיס. מהלך הייתי על עקבות הרגליים, שכן הדריכה על האצבעות גרמה לי כאבים נוראיים.

החום שבבית מלאני שיכרון ולא רציתי לעזבו. כמו רפיון ירד עלי. אולם מתוך מבטי עיניה של הגויה למדתי, כי אין לי כל תקווה שאוכל להישאר בבית ועלי לעזבו. היא סיפרה לי קצת מאימי החיפוש ששורכים כאן, כדי להוכיח לי מה רבה הסכנה.

פתאום ראיתי שהיא מסתכלת בחלון מתוך פחד גדול ומייד קראה ואמרה:

"איש מסוכן מאוד מתקרב לחצר, איש מסוכן מאוד. עליך לברוח או להסתתר".

לא ידעתי מה לעשות. לא היה כל היגיון לצאת החוצה. שכן בצאתי הייתי נתקל בו. הצטמצמתי בתוך הפינה, בה ישבתי, מתוך הרגשה, כי הכל אבוד. פתאום נפתחה הדלת וגוי אחד נכנס הביתה, מתוך חיפזון רב. בחפזו נתרחק מן הדלת אל פנים הבית ולא ראני יושב בפינה, אך אני ראיתי היטב, אותו ואת הסכין הנתון בנרתיק של עור, קשור למותניו. כהרף עין ראיתי וכהרף עין קמתי ופתחתי את הדלת וחמקתי החוצה. בחוץ ירד שלג סמיך. פתאום נשכחו כל כאביי וכוחות שאין לשערם נתגלו בי, התחלתי לרוץ אל כיוון היער.

אין זאת כי גם הוא הרגיש בצאתי. בהיותי לא רחוק מן הבת ראיתי, כי הגוי רודף אחריי. סכיני ביד והוא רץ וצועק:

"עצרו אותו, זה יהודי, עצרו אותו!"

אין אני יודע מניין נתגלו בי כוחות, אולם רצתי גברה והלכה וגם המרחק בינינו גדל. בחוץ לא נראתה כל נפש חיה. הגעתי ליער ואף הוא הגיע אחריי. גם בתוך היער הוסיף לרדוף כברת דרך, עד שראיתי נעצר ומהסס. כמה רגעים ניצב תוהה, עד שחזר על עקבותיו. אני הוספתי להתרחק בתוך מעבה היער.

לאחר מכן הוגדר לי, כי זהו גוי מן הכפר דולגובולה, שהיה תופס יהודים מסתתרים ומסגיר אותם לגרמנים, לשם קבלת תשלום.

הגעתי ביער אל מקום כלשהו. אך לא אל אותו מקום, שם נדברתי להיפגש עם אנשי חבורתי. ישבתי מתנשם בכבדות, בלי דעת מה לעשות. חשתי, כי רצון החיים שנדלק ועורר בי כוחות מופלאים לברוח, עומם והולך, כוחותיי כמו אזלו. ישבתי על גזעו של עץ ולא ידעתי מה לעשות ואנה אבוא. אפילו לבכות לא יכולתי.

באותה סביבה היה כפר פולני. רווחו שמועות, כי הפולנים טובים מן האוקראינים, כיוון שהם סבלו מן הגרמנים וגם מן האוקראינים, ודבר זה עשה אותם ואת היהודים אחים לצרה... בשבתי מיואש ואובד דרך, נזכרתי באותו כבר והחלטתי לשים אליו את פעמיי. אולם את הדרך לא ידעתי. זכור היה לי, כי הכפר נמצא מצדו השני של היער והדרך אליו רחוקה. ראיתי את הדבר כמטרה לעת מצוא. לפי שעה התחלתי להעמיק ביער. באתי למקום בו מרוצה היה האזוב. התחפרתי בתוכו, בכיסי היו מעט תפוחי אדמה אפויים, החורף לא היה עוד בעיצומו. רועים היו באים לכאן למצוא אוכל לצאנם. פחדתי מאוד מפניהם.

בימים הייתי טורח להסתתר היטב ורק בלילות נהגתי לצאת ממחבואי. אורב הייתי ממחבואי לרועים וסוקר את צאתם ובואם. חייתי לשעת כושר – כאשר ימצא בקרבותי רועה אחד, או-אז אוכל לצאת ולקחת דברים עמו. בוקר אחד ראיתי כי שעת הכושר הגיעה- רק רועה אחד, נער כבן 14 נמצא בקרבותי. הוא ישב על גודם של עץ ואכל. ניגשתי אליו. מלוכלך הייתי ושערי מדובלל ופרוע. כשישה שבועות נמצאתי יחידי ביער. חזותי הטיילה בו פחד גדול. ביקש לקום ולברוח אך אבריו כמו שותקו פתאום ולא יכול היה לזוז. אמרתי לו: אל תברח ואל תפחד, אני לא אעשה לך כל רעה. אני רעב מאוד. אולי יש עמך משהו להשיב את נפשי, אולי פרוסת לחם?

הוא הוציא מצקלונו קצת ממזונו ונתנו לי. משנרגע, ביקש לדעת מי אני. אמרתי לו, כי יהודי אני. הוא סיפר לי על היהודים שהגרמנים תפסו, לא השתהיתי לידו הרבה. ידעתי, כי מסוכן הדבר ושבתי למעמקי היער. כך נמשך הדבר כשבועיים ימים. בתוך האזוב הסבוכ לא שלט בי הקור. אדרבא, אך חם שמור היה בתוכו. אין זאת, כי האד השפיע לרעה לע מצב רגליי.

חשבתי, כי לא רק העור, אלא גם הבשר משחיר והולך, מרקיב והולך. אני עתיד לגווע כאן ולהירקב – אמרתי בליבי, החלטתי לצאת מן המקום וללכת למושב הפולנית פרוסלה.

אנשי-חסד

אחד הרועים אמר לי, כי המרחק למושב זה הוא כחמישה קילומטרים. הדרך עברה באמצע היער, את חמשת הקילומטרים עשיתי במשך יום תמים. הולך הייתי אט-אט ובזהירות. לפנות ערב נתגלו בתי המושבה. 12 בתים היו במקום. הוגד לי בשעתו, כי בבית, אשר בקצה המושבה מתגורר פולני אחד המטה חסד ליהודים, ושמו גומולקה. תחילה פחדתי לגשת אל הבית ולהודיע על עצמי. בסופו של דבר הרהבתי עוז. נגשתי לדלת ודפקתי אט-אט, שמעתי קול תשובה, הורשתי להיכנס. משראתני בעלת הבית, תפסתי בידי ומשכה אותי אל מאחורי התנור.

"אוי ואבוי לי, אמרה הגויה. יש לי צרות משלי, בעלי איננו בבית. הגרמנים מחפשים אחריו". הזמינה אותי לשבת ומיהרה להגיש לי אוכל. ביקשתי כי תכין לי תחבושת. מחפזונה ומפחדה למדתי, כי אסור לי להישאר כאן וכבר ביקשתי לצאת מן הבית. "אל תמהר – אמרה האישה – אם כבר באת לכאן תוכל להישאר ללון". גילתה השתתפות כנה בצערי והעתירה עלי דברי תנחומים. הביאה לי מטליות שונות ומריחות למיניהן – רפואות ביתיות בוודאי, מרחח בהן את פצעיי וחבשה אותם בתחבושות. לאחר מכן אמרה לי לעלות על התנור, כדי להתחמם. היא ישבה בקרבתו והשיחה את מר ליבה – חושדים בבעלה, כי יש לו קשר עם הפרטיזנים. כל הלילה לא עצמתי עין, כאבני היו גדולים, אך כבשתי את אנחותיי וטרחתי לשכב בשקט.

לפנות בוקר, החשיכה עדיין מעובה הייתה. באה האישה ודיברה אלי כמו מצטדקת. היא ביקשה לשכנעני, כי כוונותיה טובות, אבל אין היא יכולה להוסיף ולאכסן אותי. כיוון שעוקבים אחרי בעלה, עלולים לבוא לכאן כל רגע ואם ימצאוני בביתה אחת דתה – להישרף יחד עמי. לפיכך מבקשת היא כי אעזוב את הבית בעוד מועד. היא הציעה לי ללכת למושב הפולנית קרושבה, שם מתגורר לפי דבריה פולני אחד שיש לו קשרים עם יהודים והוא יעזור לי, ללא ספק, להגיע אל המקומות שם נמצאים היהודים. היא נתנה כמה וכמה סימנים, כיצד להכיר את הבית, אך הזהירה אותי, לבוא לאותו מקום בצנעה ולבלתי שאול בדרך למקום מגוריו של הפולני.

יצאתי מן הבית. בחוץ עוד שררה חשיכה, אולם את פני לא שמתי לאותו כפר. מצאתי מתקן לייבוש מספוא, אצל אחד האיכרים, והסתתרתי בתוכו. מפעם לפעם היה בא בעל הבית לקחת תלתן ובנס לא נפגעתי בקלשון שהיה תוחב לתוך המערם.

בערב יצאתי מערמת השחת לתהות על הסביבה ולא ידעתי אנה אבוא. הסתובבתי בחוץ אובד עצות, וחזרתי אל הערמה. מצב זה חזר ונשנה כמה פעמים. עד שערב אחד שמתי לדרך פעמי – כהוראת הפולנייה.

באתי לכפר בשעות הערב המאוחרות. מצאתי את הבית לפי הסימנים שנתנה בו הפולנייה. עמדתי והמתנתי ליד הבית. נלחם הייתי בדעתי אם להיכנס או לא, ובכל זה מתוך חשש שמא טעיתי בכל זאת, עודני עומד ומהסס הגיע גוי אחד, היה זה הפולני, בעל הבית, והוא שאלני: מה אתה עושה כאן, האין אתה מילידי היהודים? סיפרתי לו, כי שמעתי, שבכפר זה ידוע היכן נמצאים היהודים המסתתרים ביער ובאתי למצוא קשר אליהם. הוא הכניסני לביתו והחל לחקרני מניין נודע לי הדבר. לא גיליתי לו מי סיפר לי על כך ורק אמרתי שהייתי בפרוסלה.

בסופו של דבר, אמר לי, כי אומנם ידוע לו מקומם של היהודים, אך אין הוא רשאי לגלותו, שכן היהודים עצמם השביעוהו ממש לבל יגלה את הדבר ולו ליהודי. לאחרונה הוסיף ואמר, כיוון שעודני נער ישתדל שאגיע איך שהוא למקומותיהם.

נשארתי בביתו של הגוי לילה ויום, בלילה השני בא אלי ואמר: אני ארתום את סוסי לעגלת החורף ואת העגלה אמלא שחת. אתה תסתתר בתוך השחת וכך אעביר אותך למושבה פולנית אחרת – לכפרי אחד המתגורר בפתח היער, בו נמצאים היהודים. אותו כפרי, יכול אתה לסמוך עליו, הוא כבר ינחה אותך ויראך את הדרך בה תלך, וכך אומנם היה. כארבעה קילומטרים נסענו מן הכפר, עד שהגענו לאותו בית על סף היער, לא רחוק מן הבית הורידני מן העגלה ואמר: בבית נמצאות הרבה בנות. אל תתבייש ואל תפחד. אזור כגבר חלצוך והיכנס פנימה. שם כבר יורוך מה לעשות.

הכפרי חזר כלעומת שבא ואני ניגשתי לבית ודפקתי על הדלת. הדלת נפתחה ויצא אלי הגוי בעל הבית – ושוב אותן השאלות כתמיד, מאין אני ומי שלחני. כמעט בחומרה נשאלו השאלות. בסופו של דבר הוכנסתי הביתה. ניתן לי לאכול ולשתות. ואף במצב רגלי התעניינו.

נשארתי כל הלילה באותו בית ובבוקר השכם, עם חשיכה, הוציאני הכפרי מן הבית והובילני כ-200 מטרים בתוך היער. הזהירות הפכה אצלי טבע שני. אף כי ידעתי שכפרי זה מיטיב הוא, בכל זאת טרחתי ללכת במרחק מה ממנו, וכל הזמן הסתכלתי בידיו, אם אגלה איזו מזימה כלפיי, תהייה לי השהות להתחמק ולברוח. אתה רואה סימנים של עקבות בשלג? שאלני – לך על פי סימנים אלה והגעת למקום כלשהו. אי שם תגלה מדור שנחפר באדמה ובו תמצא את אלה אשר תבקש.

מצאתי יהודים

כשעה וחצי הלכתי ביער והתחקיתי על העקבות, עד שהגעתי למקום אחד וראיתי לנגדי כעין תלולית מורמת מכוסה שלג. מתוך התלולית הזדקק גזר של עץ חשוף וללא מעט השלג. הסתכלתי היטב בגזר העץ והבחנתי, כי זו ארובה. הבינותי, כי כאן הז'מלאנקה.

עתה התחלתי לחפש את הפתח, כדי להיכנס פנימה. לא ארכו הרגעים ומצאתיו. פתחתי את הדלת וחום כבד הכה על פניי. המדור היה ריק מאדם. לפי החפצים השונים אשר בז'מלאנקה הבינותי, כי יהודים מתגוררים פה. סידור קרוע מונח היה באחת הפינות. מצאתי תפוחי אדמה מבושלים, פרוסת לחם וכן תנור ובו גחלים לוחשות.

כל הסימנים האלה העידו כי האנשים המתגוררים כאן יצאו לפני שעה קלה. סגרתי את הדלת מבפנים ושכבתי לנוח. מחשבות רבות העיקו עלי: אולי היו כאן גרמנים והוציאו את היהודים המסתתרים. לפנות ערב שמעתי, כי אנשים מתקרבים ומדברים בלחש. פתאום נפתחה הדלת ומישהו נשתהה ליד הפתח ושאל:

"אימעצער איז דארטן דא?" (היש שם מישהו בפנים?)

"אל תפחדו, עניתי, אני יהודי!"

בבת אחת נכנסו פנימה כ-13-14 איש.

"היית כאן כל היום?" שאל מישהו.

סיפרתי להם על בואי לכאן. נתברר לי, כי הגרמנים ערכו מצוד בסביבה, אבל לכאן לא הגיעו.

בז'מלאנקה זאת התגוררו פייבוש בעלה של צ'רנה פינצ'וק, איש ולאדימרץ. השאר היו יהודים כפריים מזאלוצ'ק, קנדל, נוח קנטור, עם אחיו לייזר וולוול ועם שלוש אחיותיו, זיסקינד וכן 4 פולנים, שהגרמנים חיפשו אחריהם.

פייבוש סיפר לי כי הקבוצה שלנו נתפרדה. הוא שם את פניו למושבות הפולניות ואילו שאר אנשי הקבוצה, נתפזרו במקומות שונים. עם בואם של בעלי הז'מלאנקה ניטש ויכוח, אין כאן מקום טען חלק מדרי הז'מלאנקה. אולם לימיני עמדו נוח קנטור, וכן הפולנים. "לאן ילך? עודנו ילד, יישאר כאן!" טענו הללו וטענתם נתקבלה סוף-סוף.

בז'מלאנקה זאת היו שני רובים, תת מקלע רוסי, תחמושת ורימונים. היה זה נשקם של הפולנים.

הבשר מרגליי החל לנשור מחמת ריקבון, עד כי העצמות נראו מבחוץ. מרגליי נודף היה סירחון. מסתייע הייתי בכל מיני תרופות אליל – בעיקר מריחות. אם נתבשרנו, כי מצוד ממשמש ובא, היו הכל בורחים. ואילו אני מזדחל הייתי כעין רמש ומגיע לאיזה מקום שאינו רחוק מן הז'מלאנקה ומסתתר.

כמה קילומטרים ממקום מסתורנו זה נמצא גשר גדול מאוד על מסילת הברזל – קובל-סראנה. הגשר נטוי היה על פני גיא גדול. המקום מרוחק היה כ-15 קילומטרים מולאדימרץ. גשר זה נשמר על ידי הגרמנים בקפדנות.

לילה אחד הגיעו אלינו ארבעה גברים חבושי כומתות וחמושי רובים רוסיים. הם הובאו על ידי פולני אחד שהיה מקשר. מטרת בואם – הכרת השטח וסיוור לפני מעשה חבלה בגשר. הם השתהו אצלנו זמן מה. דיבורם היה אומנם ברוסית, אבל נדמה היה לי כי גם יהודי מצוי ביניהם. הם אמרו לנו כי לאחר פיצוץ הגשר, יובילונו אל מקום בטוח יותר. אל סביבות פינסק – שם השלטון בידי הפרטיזנים.

פעם לפעם היו יוצאים לסיוריהם בסביבה ולאחר כמה ימים היו חוזרים. בלכתם מאיתנו נצטרפו אליהם חמישה אנשים מדרי הז'מלאנקה שלנו. בין אלה היה גם לייזר קנטור. לימים הוטב מצב רגליי. כל מחשבותיי נתונות היו להשגת נשק ולהצטרף לפרטיזנים.

נהייתי בז'מלאנקה מיחס של רחמים, וגם מצד הפולנים. הם היו דואגים לי ומהנים אותי באוכל שהיו מביאים מסיוריהם. היו מרשים לי לטפל בנשק ואף לפרקו ולהרכיבו לימדוני, ואני – שהייתה לי משיכה לכלים אלה, מצאתי בכך עניין רב. סופם של פולנים אלה, שהם נתפסו, לאחר הלשנה, ונתלו.

באותם הימים היה מעשה מחריד במושבה הפולנית פרוסלה. למושבה זו הגיעו יום אחד הרבה פרטיזנים. הללו היו לאומנים אוקראיניים, אך הם התחפשו כפרטיזנים סובייטיים. באות המושבה עבדו בהסתר שני יהודים. האחד, שמו היה פייבוש קרוק, סנדלר ממקצועו, ויהודי שני, שמו היה וולול, שעבד כחייט. שניהם ישבו במרתף בבית אחד הפולנים ועשו בו את מלאכתם. בהגיע פלוגת הפרטיזנים למושב ההייתה התעוררות של שמחה והגוי מיטיבם ירד אליהם ואמר להם:

"נו, חביבי, הגיעה שעתנו, עכשיו רשאים אתם לצאת מן המרתף ולראות אור עולם וליהנות מן הצבא שלנו, אשר יעשה נקמות באויבינו".

אולם אשתו של הגוי שהייתה הססנית יותר אמרה, כי כדאי בכל זאת להמתין קמעא ולא למהר לצאת. תחילה ניווכח לדעת, מי הם ממש וכיצד הם מתנהגים. דברי הכפרייה נתקבלו על דעתם, ושני היהודים נשארו במרתף.

בכפר הייתה הרגשת חג, הפרטיזנים שוכנו בכל בית, הזמינו ארוחות דשנות, וביקשו שיכינו להם גם ארוחות מנחה. כל היום ניגנו ושרו והתנהגו כרוסים ממש.

לפנות ערב שבו הפרטיזנים ואמרו שאין שעתם פנויה למאכלים. עליהם לעזוב את המקום. אולם כדי שתושבי המושבה לא יראו לאיזה כיוון הם הולכים, נצטוו הכל לקשור את עיניהם. כך עשו בכל בית.

שני היהודים ישבו כל הזמן במרתף ולא יצאוהו. פתאום נשמעו קולות חבטה ונפילה ולאחר מכן נשתררה דממה. לא ארכה השעה והם נוכחו לדעת, כי משהו מזרזף לתוך המרתף ועד מהרה נתברר להם, כי נוזל אדום מטפטף. הם ישבו נפחדים ולא ידעו מה התרחש כאן. הנוזל היה דם ממש. ליבם אמר להם כי משהו התרחש כאן ועליהם להמתין איפוא ולא לצאת מן המרתף. לאחר זמן, משהם ניסו להרים את מכסה המרתף לא יכלו לעשות זאת. משהו כבד הוטל על המכסה והפריע בעדם. משיצאו סוף-סוף מן המרתף נדהמו לראות, כי כל בני הבית מוטלים ערופי ראשים.

שני היהודים יצאו בהיחבא מתוך הבית והתחמקו אל היער. נבהלים הגיעו שניהם אלינו וסיפרו על הדבר, אולם לא ידעו אם רק בביתם התרחש כך או גם בביתם אחרים.

למחרת הגיעה אלינו הידיעה מן המושבה השכנה, כי כל תושבי פרסלה הפולנים, מטף ועד זקן נרצחו באורח זה. גם גומולקה מיטיבי, אשתו וילדיהם היו בין הנרצחים.

עוד מקרה אחד – הדבר כבר היה בימי האביב החמים. באו אלינו ליער כ-5 פרטיזנים. קיבלנו אותם בידידות והם ישבו אתנו מחוץ לז'מלאנקה, והרבו לספר מן הווי הפרטיזנים ומפעולותיהם השונות. שתינו בצמא את דבריהם, באותה שעה התקרב למקומנו פולני אחד, שהיו לו קשרים אתנו. הוא הבחין מרחוק רק בפרטיזנים, אך לא בנו, וסבור היה משום-מה, כי הללו אוקראינים לאומנים. דמיונו עורר בו את ההשערה, כי כל יושבי הז'מלאנקה נרצחו על ידיהם ועתה זוממים הם, ודאי, להתנפל על המושבה הפולנית. הפולני החל לרוץ מן היער אל עבר המושבה, כדי להודיע על הדבר מבעוד-מועד. בעת מרוצו פגש אותו אחד מאנשינו ובשמענו את סיפורו הרגיע בקושי, והעמידו על טעותו.

עם הפרטיזנים

היו אלה ימי דמים, שהחיים והמוות היו בידי המקרה העיוור... מחלת רגלי נסתיימה בכך שקיפחתי אצבע ומחצית האצבע. אך הרגלים התרפאו בסופו של דבר. מהלך הייתי הרבה עם הפרטיזנים שנמצאו בסביבה והיו מבקרים אצלנו. הרביתי לסייר בסביבה. עשיתי את הדבר מתוך התלהבות של נער בעל מרץ, שלשד היין לא יבש בו, על-אף כל האימים. הרצון להילחם בגרמנים משמידי עמנו ומשפחתי, היה מפעם אותי ללא הרף. בימים ההם הייתה צפויה סכנה גדולה למושבה זאלאווישץ. לילה-לילה היו מתנפלים על הפולנים ורוצחים בהם.

זוכר אני, כי לילה אחרי החלטנו לצאת מן הז'מלאנקה, שהמחנק בה היה לבלתי-נשוא, ולישון בשדה, על המספוא רענן ומריח, שרק זה נקצר. כ-5 אנשים היינו. בחצות הלילה שמענו פתאום יריות והתפוצצויות ואש גדולה ראינו עולה מן המושבה זאלאווישץ. התחלנו לרוץ חזרה ליער. שמענו כי רודפים אחרינו ויורים עלינו. אמנם העמקנו ביער, אולם היריות לא פסקו ושבתנו כאן כרוכה הייתה מעכשיו בסכנות רבות. החלטנו לעזוב את המקום ולנדוד אל עבר ריכוזי הפרטיזנים. שני לילות ויום הלכנו, אגב חניות, ועברנו מרחק של 40 קילומטרים, בערך. וכך הגענו לכפר מולצ'ץ. בעבר היו תושביו רוצחים מובהקים, אולם עכשיו הושיטו עזרתם לנו ושחרו טובתנו.

כאן פגשתי יהודים מולאדימרץ. את סנדר אפלבוים ואת אביו, את אשר קמין, את אשר גוז ואת אליעזר. פגישתי עם אשר קמין הייתה נוגעת ללב. אשר היה מבית טוב ואמיד. התלאות

ביער שברו אותו כליל, הוא ישב וסיפר לי מתוך בכי על כל מה שעבר עליו. שאל אותי אם פגשתי מישהו ממשפחתו. רצוץ ושבור היה וכל הזמן לא חדל מדבר במה שקרה לנו.

רק יום אחד היינו יחד ודרכינו נפרדו. המשכתי ללכת עם אנשי קבוצתי. הגעתי אל סביבת מלינוק. כאן התארגנה חטיבת פרטיזנים חדשה. במקום זה נזדמנתי עם ירוחם, בנו של ישראל-יוסל. גם הוא שבור היה מאוד ובעת הפגישה בכה הרבה. בגדיו בלואים היו. פשטתי את מעילי ונתתי לו. עמו נפגשתי גם לאחר-מכן כמה פעמים.

החטיבה שהתארגנה נקראה על שמה של ואנדה ואסילבסקה. נתקבלו בה רק לוחמים עם נשק. מפקדה של החטיבה, שמו היה בוגולק, הוא בחר בי, כי אהיה שומר סוסיו והנער-השליח שלו. בימים ההם היה זה מינוי של כבוד ורב-סיכויים. אין-זאת כי מצאתי חן בעיניו. בתפקיד זה עשיתי חדשים אחדים. הייתי מלובש היטב, בפרווה נאה ובמגפיים טובים. כבן-בית הייתי אצלו ואצל משפחתו, ילד-השעשועים שלהם. אולם הדבר הזה היה לי לזרא. המרירות שבלבי חיפשה לה אפיק אחר. עלו בי הרהורים להשיג כלי-נשק ולברוח מכאן אל גדוד פרטיזנים אחר. אך מפאת גילי הצעיר, ספק היה אם יקבלוני כלוחם ממש.

מגיפת הטיפוס פשטה מסביב והפילה חללים רבים. גם אני לקיתי במחלה זו. העבירו אותי לאחד הכפרים והשאירוני שם, שבועות היית שוכב על הרצפה וניזון מתפוחי-אדמה, עד שהחלמתי.

בוגולוק נרצח על-ידי אנשי שמידט – אנשי הארמיה קריובה – החטיבה נתפרקה. אני הצלחתי באותם ימים לקנות במשיכה רובה צרפתי ו-15 כדורים ולהסתיר את כל אלה מתחת לערימת-קש. משהתחילו לחפש את הרובה נפל החשד עלי. הוכיתי מכות רבות. הצלחתי בכל-זאת להתחמק מן המקום, ואף ליטול עמי את הנשק. הצטרפתי לשיירה של פרטיזנים שפניה מועדות היו אל עבר החזית הרוסית, בואך סארנה. רבים מבין הרוסים והאוקראינים ערקו מפלוגות הפרטיזנים ושוב לבתיהם. לנו, היהודים, לא היה, כמוכן, לאן לברוח. עזה הייתה החלטתי להגיע לסארנה ולהתנדב לצבא. בן 15½ הייתי בימים ההם. רק מחשבה אחת מילאה את נפשי לנקום ולנקום!
התייצבתי במפקדה הרוסית וביקשתי שיגייסוני. הם הסתכלו בי בבת-צחוק של ביטול והשיבו: "עליך לנסוע מכאן וללמוד בבית-ספר, ולא להילחם. עודך ילד".
מחיר נוסף

מחיר נוסף

בסופו של דבר הועברתי עם עוד מגויסים רבים לחרקוב, לחודשי אימון. קיבלתי מדים והייתי חייל ממש. כ-5 חדשים התאמנתי. המלחמה נמשכה עדיין. חששתי שהמלחמה תסתיים בינתיים ואני לא אספיק לנקום את נקמתי. הגשתי כמה בקשות שישלחוני לחזית ובכל פעם דחו את בקשתי ותמיד באותו נימוק, כי עדיין צעיר אני. לא ארכו הימים ושלחוני לקורס של קשרים. חודש ימים שהיתי בקורס ולמדתי את תורת קשר-השדה. שוב הגשתי בקשה שישלחוני לחזית. הפעם נענית בחיוב. הבטיחו לצרפני בקרוב אל אחת החטיבות. וכך היה...

בהרבה קרבות השתתפתי, עד שהגענו לגרמניה ונלחמנו על אדמתה ממש. באריל שנת 1945 ניטש קרב גדול לחיסול שרידי הצבא הגרמני, שגילו במלחמתם עקשנות רבה. היה זה קרב מר ונפצעתי בידי הימנית. כתוצאה מפציעה זו מוכרחים היו לקטוע חלק מידי. היה זה מחיר נוסף על כל אשר שילמתי ועל כל אשר אבד לי במלחמה זו, ורק ההרגשה, כי אמנם נלחמתי ונקמתי, רק היא יכולה במידת מה להמתיק את הדין הכבד. [19]

ישראל שלייכר

ילד יהודי, יתום מאביו ואמו, בין פרטיזנים ביער

הייתי בן 11 כשפרצה המלחמה, ולא הספקתי הרבה. סיימתי שלוש כיתות. כילד אני זוכר, כיצד פרצה המלחמה, ואיך הצבא הפולני נכנע לצבא הגרמני. לא עבר הרבה זמן והנאצים התחילו לבצע את המזימות המלוכלכות. הם לקחו את כל הגברים לחוד והנשים לחוד. הדבר הזה זעזע אותנו, אבל לצערנו, היינו מחוסרי אונים כדי לעשות משהו. בגורלי נפל, שנסחפתי עם הגברים יחד עם אבי ז"ל מחנה ריכוז בלובלין (ליפובה 7), לא רחוק ממיידינק. אמי, שתי האחיות ואח, יחד עם כל נשי העיירה הושמדו בעיר ונקברו בקבר אחד. את הידיעה האומללה שמענו לאחר זמן וידענו שאין לנו לאן לחזור, כי כל בני משפחתנו אינם בחיים עוד.

אבי ואנוכי היינו במחנה הריכוז של בעלי מקצוע, שהיו מייצרים בשביל הנאצים. כילד בן אחת-עשרה הייתה העבודה קשה מדי עבורי. אבל המצב הזה, למזל, לא החזיק הרבה זמן. היות ובמחנה ריכוז זה, היה באופן יחסי די טוב, במיוחד לבעלי מקצוע, קנו יהודי לובלין את אנשי הגסטאפו על מנת לא להישלח למחנה השמדה מיידינק, או אושוויץ, והם עשו הכל על מנת להיכנס למחנה העבודה שלנו.

בעקבות קנוניה זאת הוציאנו על מנת להחליפנו ביהודי לובלין. העמיסו חלק מאיתנו על אוטו משא ואת הנותרים הריצו ברגל. כל אחד מאיתנו השתדל להישאר בסוף. היו כבר שמועות שכל אלה שעלו על המשאית יושמדו, ולא מעטים איבדו את עצמם לדעת בזמן המעבר. ואילו אחרים התחילו לברוח לציד הדרך על מנת להימלט. רובם נהרגו. חלק קטן של אנשי יוזפאף הצליחו להימלט. אינני זוכר מי היו בין הניצולים. התברר שהשמועות שלוקחים אותנו להשמדה לא היו נכונות. הם העבירו אותנו למחנה בפיאסקי לובלסקי. בגטו זה היינו יחד עם יהודי המקום. הייתה עלינו החובה לצאת לעבודה ולחיות על מנת הלחם שהוקצבה; כן היינו מוכרחים ללבוש את המגן דוד הצהוב עם השם "יהודי" בגרמנית.

אנשי יוזפאף שהוכנסו לגטו פיאסקי לא נשארו בו הרבה זמן. כל לילה נעשו תוכניות וידענו על הברירות. ערב אחד, בא אלי אבי ז"ל, ואמר לי: לך לישון מוקדם, אנו מתכוננים באמצע הלילה לקפוץ מעבר לגדר ולברוח הביתה. בכל זאת קראנו "הביתה", למרות שידענו שאמי ואחיותי אינן בחיים עוד.

הגטו היה מוקף חוטי תייל. השמירה לא הייתה חזקה מדי והבריחה הייתה קלה. ברח איתנו עוד ניצול שאת שם משפחתו אינני זוכר. הוא היה סוחר סיד, והיה גר לא רחוק מאיתנו. מלבדו ברחו עוד שניים מהשכנים שלנו: יוסף אונטרבוך ואחיו – בניהם של נתן ושיינדל.

הבריחה לא נתמזלה לאבי. לאחר הליכה של לילה שלם, וכשהתקרבו לעיירת ז'ילקבקה נתקלנו במשמר גרמנים ופולנים. הם עשו צייד על פולנים צעירים על מנת לקחתם לגרמניה לעבודה. ברגע שהגרמנים ראו אותנו התחילו לירות מכל הצדדים עלינו, ברחנו לכל הכיוונים. באותו רגע נפרדתי מאבי לפרידת עולם.

בקשתו האחרונה אשר חרותה עדיין בזיכרוני: שאתה, בני, לפחות, תישאר בחיים! תרוץ ותסתתר! כילד יהיה לך יותר קל, ואפילו, במקרה ותיתפס, אל תגיד שהיית איתנו, ושהינך לא מכיר אותנו בכלל; ותדבר רק פולנית!

גירוש ילדים יהודים (פולין) [20]

כעבור זמן מועט היינו כולנו מוקפים על ידי הנאצים. נאספנו אל שדה שלאחר קציר חיטה. רגליי היו פצועות מהשלף שבלט מן האדמה, ולאחר הבדיקה בכיסי מצאו את הרשימה של הכפרים שדרכם היינו צריכים לחזור בכיוון הביתה. כמוסכם, דיברתי אל הקצין הגרמני רק פולנית. עשיתי את עצמי, שאינני מבין אף מילה אחת גרמנית. הייתי במרחק של כחמישה מטרים מאבי ז"ל, ושמעתי את הפקודה של הקצין הגרמני, להוביל את היהודים המלוכלכים לכיוון החורשה.

כשאבי ושכנינו, אשר ברחו יחד איתנו, פנו לכיוון החורשה, תיכף לכך נשמעו צורות ממכונת הירייה שכוונו עליהם. הם נפלו כולם. בבכי גדול ובפחד רצתי לעברם, גוויותיהם נשארו מונחות במקום. נעצרתי שנית על ידי הגסטאפו והתחילו לחקור אותי. שוב המשכתי, בבכי, ולא עניתי להם. הביאו קצין פולני שפנה אלי בשפתו, לאחר חקירה קצרה פקד להוריד את מכנסיי ומשראו שאף אני יהודי, נוכחו ששיקרתי, התחילו החיילים להתעלל בי ולהכותני מכות רצח. אז הופיע קצין גבוה מבין הנאצים, ואמר בפולנית שיתנו לילד לחזור לביתו, משום שהוריו לא ידעו לאן נעלם.

נשארתי שוכב בשדה החשוף שלאחר הקציר כשהקש מהשלף דוקר אותי והמכות שספגתי מידי הנאצים שותתות דם.

נשארתי שוכב כך עד רדת החשכה. אט-אט התקרבתי אל הגוויות של אבי ושכנינו. בדקתיים אחת-אחת – כולם היו מתים. נתקפתי בבכי מר – ילד בודד בשדה זר. בכוה וצועק כקול קורא במדבר ואין עונה. לא חלף זמן הרבה, וכאילו רוח אלוהים לפני, ופוקד עלי ללכת לכפר הקרוב שלמעשה הפשע, והרצח! קרוב מאוד לכפר, אשר שמו פרח מזיכרוני.

פתאום צץ לעיניי בית בודד. נכנסתי לבית, דפקתי בדלת ואיש אינו עונה. אני שומע ילד בוכה ואין איש בחדר. חיפשתי עד שלבסוף התחלתי ללכת לכיוון הגורן, משם שמעתי טרטור של מכונת קצירה. בהיכנסי לגורן, ראו אותי הגויים, כשפניי זבים מדם. ניגשתי לפולני ואמרתי לו: התסכים שאני אקצור איתך במכונה, ואשתך תוכל להיכנס לשים לב לילד הבוכה? הגויים היו נפחדים והגישו לי כוס מים ועזרו לי לרחוץ את פניי. הם אמרו לי: אם תלך ארבעה שבילים לימין, לתוך הכפר, בבית ההוא גרה משפחה יהודית. לא הייתה לי ברירה, ועשיתי, כפי שהודרכתי.

הגעתי לבית היהודי, התהלכתי בתוך הבית – לא היה איש; חצי ערום, רטוב מדמי שנשפך, רועד מצמרמורת, והמום מהפחד שאחזני במשך כמה שעות. עליתי מעל לתנור האפייה והסתתרתי. לאחר זמן שמעתי את הדלת חורקת ונפתחת בשקט. הדיירים היהודים התחילו לחזור לאט-לאט לביתם. לאחר ששמעתי מדברים אידיש ומספרים על הטרגדיה שקרתה, והשמועות שנפוצו מהר, על ארבעה יהודים שנרצחו והילד שברח, ומסתתר בתוך הכפר, ובוודאי שהגרמנים יכנסו כל רגע לכפר ויערכו חיפוש אחריו. לאט-לאט התחלתי לרדת מעל התנור ובאופן מפתיע נכנסתי לתוך מטבחם. הם כמעט קפצו מעורם, כשראו אותי בביתם. מייד סגרו את דלתות הבית והקשיבו לסיפורי. פחדו להשאירני ללון בביתם למשך הלילה והציעו לי ללכת לכיוון העיר (ז'ילקבקה), והוסיפו, כי בדרך, ישנה תחנת קמח מעל פני הנהר, ובעלת הבית של התחנה היא, מיוצאי יוזפאף, ממשפחת קרפ, היא נישאה לבעל התחנה לפני כמה שנים, ועשיתי כך. היהודים מהכפר נתנו לי כיכר לחם צידה לדרך, וברכוני לשלום.

נשארתי בתחנת הקמח. משם התקשרתי עם ועד יהודי העיר, "יודן רט". וביקשתיו לשלוח עגלה וסוס על מנת להביא את אבי ושכנינו לקבר ישראל.

אינני זוכר בדיוק כמה ימים עברו עד שהגסטאפו נענה לבקשת הקבורה של מוסדות היהודים בעיר, ביום היה חם מאוד, ובערך היה די קריר. בהתקרבי אל הגוויית, אחזני פחד ולא יכולתי להבחין ביניהן, רק לפי הבגדים יכולתי לדעת מי אבי.

לאחר ימים של צער ודאגות, הגיע, סוף-סוף, נציג העיר עם עגלה וסוסים. והבאנו את הגוויית לבית הקברות בעיר. בבית הקברות אמרתי קדיש אחר אבי ושאר בני העיר שנרצחו. החלטתי להישאר בתוך העיר, והועסקתי על ידי העירייה במחנה עבודה חופשי, אשר סיפק פועלים מיהודי המקום לעזור לצבא שעמד שם.

הוכנסתי לעבוד בתוך המטבח. כילד הועסקתי בקילוף תפוחי אדמה, שטיפת כלים ואת הרצפה. נותרתי בעיר הזאת לפחות חודשיים. במשך הזמן ששהיתי בעיר עברו כמעט כל יום יהודי יוזפוב, שברחו מהגטו בלובלין, אבל מזלם לא האיר להם פנים הרבה זמן. הם הספיקו אומנם להגיע ליוזפוב, אבל שם הושמדו.

הבן הצעיר של מוטל שוורץ, שהוא בגילי, גם ברח. היה בחור בלונדיני, עם שיער מסולסל, נחמד. עבר דרך העיירה ז'ילקבקה, הוא הפציע בי שאצטרף אליו. אף הוא נשאר יתום, ושנמשיך ביחד הביתה. תשובתי הייתה: **לדאבוני, פה עכשיו ביתי. אבי נקבר פה, ועלי לומר קדיש. פה לפחות יש לי מניין, ואינני ודע מה מחכה לי ביוזפוב.** הוא הבטיחני, שכשיגיע בשלום, יכתוב לי גלויה על הנשה ביוזפוב. הוא קיים הבטחתו. לאחר כמה ימים קיבלתי ממנו גלויה ובה פירט, מי שנשאר ממשפחתי: הדודה שרה, אשתו של יצחק המלמד, נשארה עם בתה רחל, ולה ילדה קטנה. בעלה של רחל היגר לבוליביה ושם נשאר. ועוד נשארו בחיים, שתי הדודות: לאה קטנה ואחותה שרה, עסקו כבעבר באפיית (פלצלך) פיתות. וכך לחמו את מלחמת קיומם עד אשר הוציאו להורג בזמן שעשו את ה"יודן-ריין", נקי מיהודי.

פרטיזנים יהודים ביערות לובלין (פולין) [21]

בעיר ז'ילקבקה נשארתי עד לאחר ראש השנה ויום כיפור. באותם הימים קיבלו יהודי העיר (ז'ילקבקה) הודעה שעליהם להתייצב: גברים, נשים וילדים במרכז העיר, בשעה מסוימת, לשמוע נאום של ראש הגסטאפו.

באותו רגע ששמעתי על ההודעה או נכון יותר, על הבשורה הרעה, נזכרתי בבשורה שהגרמנים השמיעו בעיירה שלנו יוזפוב. זוהי הייתה השיטה של הנאצים, כדי להקל עליהם את המשימה הברברית, המלוכלכת, רוכזו כולם במקום אחד.

התחלתי להסביר לאנשי המקום, שאותו דבר קורה בכל עיר, שהנאצים מנסים לרכז את כל היהודים במרכז העיר, על מנת להשמידם. איש לא רצה לשמוע להסברי, ולא האמינו שדבר כזה יכול לקרות. תחת זאת הכריז הרב המקומי על יום צום, ושלח משלחת של יהודי המקום לראש העיר לבקש ביטול צו הגסטאפו.

לא חिकיתי הרבה זמן. הורדתי את נעליי אשר בחציים היו קרועים מכבר, קשרתי את השרוכים, ושמתי אותם על כתפי, וכך התחלתי דרכי לעיר מולדתי, יוזפוב. למרות שידעתי שאף אחד מאחיותיי, אחי ואמי אינם בחיים, המשכתי דרכי דרך שדות ויערות כדי להגיע אליה, כי האמנתי שחלק קטן לפחות מיהודי המקום נשאר בחיים. הייתה שמועה שהם מועסקים על ידי הגרמנים, בתחנות הקמח העירוניות ובבית החרושת לניסור עצים "טרטק" בגרצקו.

הדרך ליוזפוב הייתה קשה מאוד. רועי צאן שנתקלתי בהם בדרך רגמו אותי באבנים. אלה ה"ידידים" שלנו, הפולנים, שיערו שאני יהודי. כמו כן נתקלתי בדרכי בכמה פוגרומים, שהנאצים עשו בעיירות קטנות בסביבות יוזפוב: שברשון, קרסנברוד ועוד, עשו בדיוק "יודן ריין". ושוב נלחצתי להסתתר מהם. אך, סוף-סוף הצלחתי להגיע למרכז היערות של סביבת יוזפוב.

הודרכתי על פי הזיכרון ששומרי היערות, (גיובה), שעשו עסקים עם אבי ז"ל, כגון: פטריות מיובשות יגדים וכו'. הם היו מוכרים לי בשמותיהם ובאופן אישי. עשיתי חשבון, שלפחות אוכל להיכנס אליהם ולבקש כיכר לחם.

הרושם הראשון שעשה עלי שומר היערות כשהגעתי לביתו, לא רחוק מיוזפוב, שהוא שמח לראותני בחיים. הוא מסר לי על הנעשה בעיר על כל הפרטים, והתרשמתי, הוא אפילו יודע טוב יותר מהגרמנים עצמם, מי נשאר בחיים, ומי שנהרג. אף הוסיף פרטי פרטים על משפחתי, ועל החפצים שנשארו בבית.

הוא הציע לי שאסע איתו בעגלה העירה להוציא את כל החפצים, אשר נמצאים אצל השכנה קולשינסקי. הוא היה פקיד בעירייה (גובה מיסים) בזמן שהיינו גרים אצל הסבא ברחוב פילסוצקי. אותו פקיד תפס את ביתו של עזריאל ברונשטיין שממול הסבא שלי. דבר אחד לפחות שימח אותי, ששומר היערות הציע לי קורת גג לכמה שעות, ונתן לי לאכול. החשבון שלו היה, שייסע איתי העירה כדי להתעשר.

לפי סיפוריו וידיעותיו עשה רושם עלי, כאילו הוא השתתף ביחד עם הנאצים בהריגת יהודי המקום. איך אומר הפתגם? "כבדהו וחשדהו". לא הייתה לי ברירה. פחדתי באם אסרב לשתף פעולה איתו, הוא בעצמו יכול להרגני. הוא, כמובן, הציע לי הרים וגבעות. הבטיח להחזיקני אצלו בתור רועה צאן ולהסתירני מידי הגרמנים, עשיתי את עצמי שאני מסכים לכל הצעותיו. וכך למחרת, לאחר שאנחו ואוכל ארוחת ערב אצא איתו לעיר. הוא השכיבני בגורן, ובשעות המאוחרות של הלילה ברחתי משם לכיוון העיר, "הביתה".

כשאני כותב פה "הביתה" ידעתי אומנם, שאף אחד לא נשאר בחיים, אך למרות הכל אמרתי הביתה. כמובן שלא מיהרתי ועשיתי דרכי אט-אט, על מנת להגיע לפנות ערב העירה. לפני שהגעתי לתוך העיר, עצרתי לכמה שעות במנסרה של תחנת הרכבת גורצק. רוב תושבי יוזפוב היהודיים, שנשארו בחיים הועסקו שם בענף העצים, שם גרו ועבדו בפחד גדול. כשראו שמכוניות מגיעות לתחנה, עזבו כולם מרוב פחד את הצריפים, וברחו לתוך היער.

בכל הסביבה של תחנת הרכבת גדלו עצי אורן, כך שכולם יכלו להסתתר בקלות. ראיתי שהאנשים בתחנה מחכים ממש לרגע, שהגרמנים יבואו וייקחו לשחיטה. לי עצמי לא היה מה להפסיד, את היקר לי הפסדתי מכבר, אבל חשבתי בליבי, אנסה להסתדר, שלפחות יישאר זכר מכל המשפחה שלי. (יחיד, ממשפחת שליכר). היו אומנם רגעים של ייאוש, שעל פי רוב הייתי מוכן לוותר על החיים; והיו גם רגעים, כאילו, רוח של חיים נכנסה בי, ואולי אפשר לומר, כי רוח אלוהים הדריכה אותי איך ללכת בחיים, לאן לברוח ואיפה להסתתר. עזבתי את תחנת הרכבת שבה עבדו. אז, אפשר היה עוד לומר, ניצולי יוזפוב. הגעתי לעיירה שלנו – העיירה הקטנה שבה נולדתי. עיירה שקטה לשעבר שתושביה היו תמיד חיים שקטים ובשלווה; חיים עניים אבל מאושרים. הגעתי לרחוב הראשי, על שם פילסודסקי שבעצם היה הרחוב היחיד. שם היו גרים הסבא והסבתא שלי ז"ל. גם אנחנו התגוררנו שם לאחר פרוץ המלחמה.

לא צינתי עד כה שביטנו נשרף, ועברנו לגור יחד עם הסבתא הנה לרנר. הסבא נפטר עוד לפני פרוץ המלחמה. הבית היה ישן והפולנים החריבו אותו. הדבר הראשון שעשיתי, כשנכנסתי לתוך החורבות, חיפשתי איזה שהוא זכר שנשאר מהמשפחה. וכוונתי לתמונות. לא באתי לחפש אוצרות, כי לא היו, ולא יכולתי למצוא. אף שאלתי אצל השכנים, הפולנים, אם לא מצאו תמונות ממשפחתי. ביקשתי תמונות של ההורים, המשפחה שאוכל לפחות להסתכל בהם ושלא אשכחם. סוף-סוף הייתי אך ילד בן אחת-עשרה. והזמן עובר, והדברים נשכחים. אם כי דברים כאלה נשארים תמיד חרוטים בזיכרון לנצח.

המראה של עיירתנו ברגע שנכנסתי אליה, הפיל עלי פחד. אך השכנה של הסבתא קורנל, הכניסה אותי לביתה. היא הייתה גרה מצד אחד ומצד השני – קולשינסקי. הם ניסו לדבר על ליבי ולהצדיק את עצמם, שאין להם כל חלק במעשה הזדוני של הנאצים. משפחת קורנל ממש בכו לפניי. להם יכולתי להאמין אבל ליתר השכנים – שאני קשה להאמין בכלל, שהיו אז ידידים, כי הם בעצמם נמצאו בפחד וחשו על חייהם. אפשר, בליבם

הם שמחו שהגיע הזמן ליהודים "המלוכלכים", כפי שהם תמיד קראו לנו, אספתי כמה תמונות מבין המטלטלים, שהם הכניסו לביתם. הם טענו, שהם לקחו את כל זה רק כדי שאחרים לא יבזו אותם.

כפי שכבר ציינתי, הייתי מעוניין בתמונות בלבד. לקחתי אותן ונתתי להם את תודתי עבור הכנסת האורחים היפה. עזבתי אותם והמשכתי דרכי למרכז העיר וכך נכנסתי לעיר ההריגה, כפי שמשוררנו ביאליק כתב עליה, ירדתי לתוך החורבות וראיתי במו עיני את החורבן – את חורבן יוזפוב.

העיר הייתה שוממה, ורוח החיים של יהודי המקום החסרה הייתה בכל פינה. מחצית העיר הייתה הרוסה. אפשר היה לראות מקצה אחד לשני. הסיבה שהמשכתי ללכת במרכז העיר משום שרציתי לברר מי שנשאר בחיים, ואם אוכל לגור אצל משפחתי. מצאתי בביתה של הדודה שרה, אשתו של איטשי המלמד, והיא התעסקה באותו זמן בקניית חלק מתושבי הכפר פרדוסופקה. החלטתי להיות איתה ולעזור לה לסחוב את הכדים של החלב. הדודה כבר לא הייתה צעירה, ושמחתי שאני יכול לעזור לה. וכך התקיימתי במשך כמה שבועות בין נשים וילדים שנשארו לפליטה.

לא עבר זמן רב ויצאה גזירה שתושבי המקום, יהודים ולא יהודים, חייבים במשך 24 שעות לנקות את עליות הגג. כוונתם הייתה, שהיהודים שנשארו בחיים יהיו תמיד עסוקים, כל יום במשהו אחר; יום לצבוע את החלונות ואת הגדרות מסביב לבתים בצבע לבן, ולא – ישלמו קנסות גדולים.

הנאצים פשוט הקיזו את דמנו. כפי שכבר כתבתי, שרוב הניצולים מבין משפחתי, נשים הן, ואילו הגברים נשחטו ונהרגו. אני כילד, יכולתי לתפוס קל יותר את המצב מאשר הנשים המסכנות. הדודה שרה והדודה לאה הקטנה התעסקו כמקודם באפיית לחם ולחמניות, במתכונת יוזפוב; והן התגוררו בביתן של הדוד הרשלה שלייכר ז"ל. באותו הזמן עשיתי ניסיון לנקות את עליית הגג שלפי הצו היינו צריכים לנקותה תוך 24 שעות. אך זה היה בלתי אפשרי, מסיבת אורך הבית וגודלו. כשהייתי למעלה ועסוק בניקיון שמעתי פתאום צעקות בגרמנית: הלט! הלט! עצור! עצור! ותוך שניות נשמעו כבר יריות.

כך התחיל היום השחור, שקראו לו "יודן ריין", נקי מיהודים, אומנם מזמן ידענו שהיום מתקרב. בעירות אחרות השמידו את היהודים האחרונים שנותרו עד אז בחיים. מייד קפצתי לתוך הבית, תפסתי כיכר לחם ומעיל חורפי, והתחלתי לרוץ לכיוון העיר. זוכר אני, כשהיינו ילדים קטנים היינו הולכים להתגלש בשלג, או לקייטנות בקיץ, לכן הייתה הדרך מוכרת לי. כמובן, הריצה הפעם לא הייתה לקייטנה או משחק בשלג. הגרמנים רדפו אחרינו עד לתוך העיר וירו בנו. חלק גדול מאיתנו נהרג בזמן הבריחה. תוך כדי ריצה נתקלתי בשתי נשים עם ילדיהן שרצו אף הן באותו כיוון אחת מהן יוכבד, אשתו של עזריאל הסנדלר, והשנייה – של לוזר החרש. כמובן, שאני, בגילי, יכולתי לרוץ יותר מהר מאשר אדם מבוגר, או אישה מבוגרת, וכך נמלטתי מן הגרמנים. הגעתי עמוק לתוך סבך היער.

פה כדאי לציין, שחלק מבין אנשי עירנו, עזבו את העיר חודשים לפני זה. הם היו בונים בונקרים בתוך העירות, והיו מכינים לעצמם אספקה למקרה שיצטרכו לעזוב את העיר. הואיל ונשארת יתום, ילד בודד לא הייתה באפשרותי לעשות בעצמי דבר כזה. אבל בזמן שהגעתי לתוך היערות כדי להסתתר, פגשתי בעוד יהודים המסתתרים מהגרמנים.

זוכר אני, כששכבנו ביער מכוסה בענפים, עצרו הגרמנים במרחק של כעשרים מטרים מאיתנו. בחור פולני, שעבד אצל הרוקח בעירנו, הוא אשר היה מביא מזון, לאלה שהיו

ביערות מכבר. שמעתיו צועק: אני לא יהודי, תעזבו אותי, בבקשה. שכבו איתי הדודים שרולקה שליכר ויצחק לרר, והם התפללו כל הזמן בלחש וקראו: "שמע ישראל!"

שכבנו כל אחר הצהריים עד רדת החשיכה, וכשקמנו, התחלנו לרוץ לכיוון סביבות המלקי-לוקוב, כפריים בדרך לטרנגרוד. פילחו יריות מכיוון היערות, וזה פשוט בלבב אותנו, ולא ידענו פשרן: האם אלה הגרמנים שרודפים את יהודי הכפרים? אך בהמשך בריחתנו, כשאני על יד הדודים, יצחק וסרולקי השגחנו באורות בוקעים מרחוק, מתוך בית. הם כנראה, היו בקיאים יותר ממני בסביבה והם שאמרו, ששם ביתו של שומר היערות. והוא מידידי של אבי, ז"ל, שבזמנו היה עושה עסקים עמו. הציעו לי שאכנס לבית, אציג עצמי ואצלו אוכל לברר פשר היריות האלו. כך עשיתי, משנכנסתי לביתו ואמרתי לו מי אני, עשה רושם ששמח לראותני.

לא סיפרתי לו מאומה על המצב שקרה בבית וכדומה, אך ביקשתי ממנו כיכר לחם כצידה לדרך. הוא הדריך אותי באיזה כיוון לברוח, דרך מקומות כאלה שלא כל אדם היה יכול להגיע לשם. וזה באמת עזר במקצת. וכן הסביר לי שהיריות שבאו מכיוון היערות: אלו היו של כנופיות מהצבא הרוסי, שלא רצו להילחם וברחו ליערות, ושל כנופיות פולניות מהחלק הימני של הקצונה הפולנית, והוסיף שעלי להיזהר מהם בדיוק, כמו מהגרמנים. הוא מסר לי בדיוק את מיקומם ושלח אותי לכיוון ההפוך, שלא ניפגש איתם.

עזבתי את ביתו ולפי הוראותיו התחלנו ללכת לכיוון יערות לוקוב, ובכך התחלנו את חיינו של הערב הראשון בתוך היערות. הייתה לנו צרה כפולה: ביום – הגרמנים ובלילה – הכנופיות. ישנו ביום ובלילה הלכנו, וכך לאחר יומיים הגענו, לשפת נהר גדול. סבורני – טאנאב. לא רחוק מהכפר לוקוב. מחשבתנו הייתה להיות קרוב למים שזהו מצרך חשוב בחיים, שלא יחסר לנו לפחות מים לשתייה ולרחיצה.

לא עבר זמן הרבה והכנופיות "הריחו" אותנו, התקיפו ושדדונו. שודדים רוסיים ופולניים – לקחו מאיתנו כל גרוש שמצאו, וכלי נשק שצברנו בדרכי הבריחה ביערות. כשכבשו הנאצים את פולניה והצבא הפולני נסוג והתפזר לכל הכיוונים ובעיקר ליערות, זרקו החיילים את נשקם.

ברצוני לציין כמה מאורעות של חיינו ביער. כפי שצינתי, לא שבענו נחת מן הכנופיות. הם שדדו אותנו, עשו שפטים בנו, אף אנסו את נשי המקום ועשו בנו כאוות נפשם. אך בכורח המציאות, נהיינו בלית ברירה לידידים שלהם – לא היה לנו מה להפסיד. הם ניסו לארגן קבוצה של פרטיזנים, דבר שאנו, לא פחות מהם. היינו מעוניינים בכך, על פי רוב הם ביכרו בחורים צעירים.

הכנופיות נתפרדו, וחלק מאנשינו עבר לקבוצת הפרטיזנים, אשר מגמתם הייתה לא שוד, אלא ללחום בגרמנים. ביניהם: בן דודי, שיקי שליכר ועוד שניים: אברהם פינגולד ואביגדור שיר, בן דוד מצד אשתי. מאוד רציתי אף אנוכי להצטרף לקבוצת הפרטיזנים אשר בן דודי שיקי שליכר נימנה עמה, אבל הקצין הרוסי סירב לקבלני. הוא טען, שאני עדיין קטן מדי וצעיר מאוד – הייתי בן 14. (שיקי) ישעיהו, הבטיח לי לעזור בכל אשר יוכל. הייתי הצעיר ביותר בין כל אנשי עיירתנו שהיו באותו זמן ביער. היו אומנם עוד ילדים בגילי, אבל אלה היו יחד עם משפחתם. כך שבינתיים נשארתי ביחד עם שני הדודים שלי, סרולקי שליכר (שהיה עם כל הבנים שלו) וגם הדוד איטשי לרר.

ממשפחת הדוד יצחק לרר לא נשאר לצערי, כל זכר. הדוד עצמו נהרג, לאחר שהותו כמה שבועות ביער, ובנו, משה, ניצל ביחד עם הבן דוד ברוך שליכר, כשהיינו כולנו במקום מחבוא. חלק מאנשי יוזפוב, ביחד עם יהודי לוקוב, הקימו מקום מחבוא יותר עמוק בתוך היער, ולא על שפת הנהר, כפי שהקימונו אנחנו את המחנה שלנו. להם היה ניסיון של חיי

כפר, והם חפרו באדמה עד אשר הגיעו בעומק מסוים, למים טהורים. אומנם החזיקו את זה בסוד. הגעתי למחנה שלהם עם בן דודי, שיקי שליכר, והוא, אשר ביקש מהם, שיצרפוני אליהם ועליו הדאגה לספק עבורי אוכל וכדומה.

למרות זאת הרבו להתרחק ממני. הם פשוט לא רצו נפש נוספת במשפחה. בלאו הכי היה להם קשה להתקיים, הם היו עם כל משפחותיהם: משפחת הולר מלוקוב עם כל המשפחה והילדים, גם אפרים לומרמן. אלו היו שתי משפחות מאוד גדולות ומוכרות בכפר. אך לבסוף אומצתי על ידי ארנה ובעלה ואחותה סבינה, שהיו עם אמם הזקנה ז"ל, כמו כן חובה עלי להזכיר אישה טובת לב, בלומה וסרמן, שהייתה עם משפחתה ביער, ולאחר כמה קרבות איבדה חלק גדול ממנה, איתם התיידדתי והם קרבוני, כאילו הייתי אח לצבי, בנה. הוא היה בגילי, וכל הזמן עד לשחרור היינו ביחד.

הייתה זו תקופה קשה ביער ואיבדנו הרבה אנשים, יוצאי יוזפוב. ניספו גברים, נשים וילדים חפים מפשע. הגרמנים ביחד עם הפולנים עשו מפעם לפעם פעולות בזק להפתיע אותנו. ישבנו מסביב למדורה והגרמנים הצליחו להתקרב קרוב למחנה שלנו ופתחו באופן פתאומי בירות מכל הכיוונים. לא הספקנו אפילו לירות ירייה אחת. כולנו ברחנו לכל הכיוונים. אני ברחתי לבדי ונעלמתי למשך יומיים, אי שלא חשב עוד כשלא חזרתי למחנה, שלא נהרגתי.

שבתאי, בנו של דודי, איטשה המלמד, נתפס על ידי הגרמנים לאחר הצלפת הירות בעת ההתקפה ההיא. הוא נפצע ברגלו, והגרמנים לקחו אותו בשבי. ועל ידי עינויים קשים הצליחו להוציא ממנו, מי מהפולנים, תושבי יוזפוב, השתייכו לארגון הימני. במעשיו עשה מצווה כגדולי מקדשי שמיים – הוא הראה לגרמנים על הרבה משפחות פולניות. הוליך אותם ממש מבית לבית והגרמנים הענישו את משפחותיהם, והוציאו אותם להורג, ולבסוף הרגו גם אותו.

לאחר זה קיבלו הפולנים הוראות מההנהגה שלהם להרוג כל יהודי הנמצא ביער, ומצבנו הורע. כדי שלא יוכלו למצוא אותנו היה עלינו לשנות את מקום המצאנו ולמחוק כל סימן אחרינו. לרוע מזלנו שבוע אחרי המקרה, התחילו פולנים להתקיף מחנות של ניצולי יוזפוב, ולפי מיטב ידיעתי, נהרגו אז, לפחות, 300 יהודים על ידיהם. לאחר כך הגיעו פרטיזנים מאורגנים מרוסיה, שהוצנחו ליער וקיבלנו תמיכה מידם. כך שהפולנים נסוגו מלבצע מעשי פשע נוספים.

אומנם, הזכרתי כמעט את כל בני דודי ומשפחתי שהיו איתי ביער. אך אדם כמו ברוך שליכר קשה לשכוח. ברוך הוא אחד הבנים של הדוד הרשלי שליכר. אח לישראל. ישראל (סרולקי) הצליח לעזוב את יוזפוב לוורשה בניירות מזויפים, אף על פי שהיו לו ניירות בתור פולני. הוצא לדאבוננו מתוך קרון הרכבת – יהדותו הייתה פרושה על מצחו.

ברוך שליכר נמלט מהעיר ליערות, ולאחר זמן הגיע אלינו והיינו יחד. חיינו ביער היו קשים. נאלצנו על ידי הפרטיזנים הרוסיים להתארגן מבחינה רשמית ולבחור מפקד. ברוב גדול נבחר ברוך שליכר. כפי שידוע, היה היהודי תמיד שעיר לעזאזל. נפוצה שמועה, ששלושת הבחורים היהודים, שהיו בקבוצה הרוסית: שיקי שליכר, בן דודי, אברהם פינגולד, ו(ויקטור) אביגדור שיר, שהם מרגלים, הזניחו עבודתם, ולא מילאו את תפקידם. משלחת רוסית הגיעה למחנה שלנו בהודיעה, שנחוצים להם מכשירים לחפירת קבר אחים עבור הבחורים שלנו שנשפטו למוות על בגידתם. כל המחנה שלנו נדדעזע מהבשורה הרעה ומפקד המחנה, ברוך שליכר, החליט ללכת לקבוצת הפרטיזנים לבקש ביטול הגזירה הרעה. לדאבוננו הגדול, לא רק שלא עזר להם, אלא אף הוא עצמו שילם בחייו.

כשעזבו הרוסים לאחר השחרור את היער, חיכינו באופן מיוחד יום שלם, ונכנסנו למחנה לחפש את קברם. לאחר חיפוש של זמן רב לא מצאנו כל סימן של קבורה. הם טשטשו את

המקום על מנת לכסות על מעשי הפשע המלוכלכים שלהם, ולא רצו שיישאר סימנים, אשר יוכלו אי פעם לגלות את פשעיהם.

בסיכום: עברו עלינו שנתיים של חיים קשים ביערות. בזמן האחרון אומנם, השתדלנו לנרמל את חיינו. נשים וגברים התחתנו ביער, נולדו ילדים, אך היו גם זמנים שהורים חנקו את ילדיהם, שלא יישמע הבכי בעת שישבנו בחפירות תת-קרקעיות.

לאחר השחרור הופיע קפיטן רוסי למחנה שלנו והודיע, שעלינו לעזוב את המחנה, ולהתייצב באחת הערים יזפוב, טומשוב או טרנגרוד. זוכרני בדרכנו לטרנגרוד, היינו שיכורים לא רק מהי"ש, שיצרנו במקום מכל מיני גרעינים, אלא מרוב שמחה שהמלחמה הסתיימה, ושנוכל לחיות שוב כאנשים נורמאליים. נצא לחופש, אולי בכל זאת ניצל משהו מהמשפחה. אני כשלעצמי ידעתי, לדאבוני, שאין לי למה לצפות. (לא נשאר זכר ממשפחתי). הייתי אומנם שמח מצד אחד, ומאידך חנק אותי הבכי. לא היה לי פשוט, לאן ללכת. **הנני בן 16, ללא הורים וללא אח ואחות, כולם נהרגו ונשחטו על ידי הנאצים יימח שמם.**

מצאתי את בן דודי ברוך שלייכר, הבן של ישראל שלייכר (סרולקי) ונכנסנו לגור באחד הבתים הריקים של יהודי טרנגרוד. לא נשאיתי איתו זמן רב, מפני שהוא התחתן. משנודע לי, שבלובלין נמצא בית יתומים יהודי מניצולי המלחמה, אשר אורגן על ידי הצלב האדום ומוסדות אחרים עברתי לשם.

גרתי שם עם בחורים בגילי במשך כמה שבועות עד שהגיע שליח מהארץ באורח חשאי, והוא שארגן חלק מאיתנו לברוח לגרמניה, ושם נאספנו על ידי החיילים של הבריגאדה הישראלית, אשר לחמה בחזית הגרמנית לצד הצבא האנגלי. בעזרתם ובמתואם עם "הבריחה" הישראלית נשלחו לצרפת, ומצרפת הפלגנו באוניית דייג קטנה. ולאחר 14 ימים בערך, של שיט קשה, זכינו לראות את חופי הארץ, חוף מקסים ונהדר, חוף חיפה. למרות העייפות, ללא מזון ושתייה, על אמצעי רחצה אין לדבר כלל, היינו מאושרים להיות בין הראשונים שהגיעו. האושר ניבט מעיני כל, ושטופים בשמחה חשבנו שהגיע הסוף לסבלנו ושהגיענו הרגע המצופה להיות חופשיים.

אבל לדאבונו לא כך היה. כנראה, שנפל בגורלי גם לטעום את טעמו של המנדט הבריטי. תוך שניות סובבו אותנו אוניות מלחמה בריטיות עם תותחים ומכונות ירייה והודיעו דרך רמקולים, שבניגוד לחוק האנגלי נכנסנו באופן בלתי לגלי למים הטריטוריאליים של פלסטין.

לפי הוראות המדריכים עלינו כולנו על סיפון האונייה. הנפנו דגל כחול-לבן והתחלנו לשיר את התקווה. תלינו פלקט גדול מבד ועליו שם האונייה: "תל-חי"; וכך יצא שהעפלנו באוניית המעפילים "תל-חי". הצבא הבריטי הביא אותנו לעתלית ושם זכינו לטעום טעם מחנה שבויים בארץ ישראל. שם שהינו שבעה ימים ואחר כך הוציאה אותנו הסוכנות היהודית, כחלק של 100 אלף היהודים שהיו רשאים לעלות באופן רשמי.

מעטלית עשיתי דרכי לקיבוץ של השומר הצעיר רמת השופט. בקיבוץ קיבלתי הכשרה זמנית של ארבע שעות לימודים וארבע שעות עבודה ביום. לאחר שנתיים של הכשרה השלמנו קבוצה אחרת של נוער ישראלי-הונגרי, ועלינו לבנות את קיבוצנו – "יחיעם". העלייה ליחיעם אף היא לא הייתה סוגה בשושנים, כפי שאפשר לחשוב. זכיתי להינצל מן הקרב הראשון, והירייה הראשונה שנורתה בארץ, עם מלחמת השחרור – 1947. נפל בחלקי להשתתף בשיירה המפורסמת של השבת השחורה, בה רבים נהרגו, נשחטו ונטבחו על ידי הערבים. כאן אני נזכר ברגעיו האחרונים לחייו של אבי בהם הביע משאלת-ליבו: לפחות אתה בני תישמר ותישאר בחיים. [22]

- פאני אנגלרד : **אם אזכה בחירות... אני נשבע!!!**, הוצאת משפחת המחברת, מושב בית-חנן, תש"ס-2000.
- עיירתי- ספר זיכרון לעיירות דובז'ין-גולוב**, העורך: מ.הרפז, הוצאת ארגון יוצאי דובז'ין-גולוב, תשכ"ט-1969, עמ' 149-160.
- ספר קהילת יהודי דומברובקה גורניצ'ה וחורבנה**, עורכים: מ.גלברט, ר.ברקאי, ק.ברקאי, י.לונדנר, הוצאת ארגון יוצאי דומברובקה גורניצ'ה, תשל"א-1971, עמ' 358-363.
- ספר יזכור של קהילת דזיאלושיץ והסביבה**, הוצא ע"י ועד יוצאי דזיאלושיץ, סקאלבמ"ז, קאזימ"ז, הוצאת מנורה, תשל"ג-1973, עמ' 324-328.
- ספר דמביץ**, הוצאת ארגון יוצאי דמביץ בישראל, תש"ך-1960, עמ' 170-172.
- ספר ולאדימרץ**, גלעד לזכר עירנו, העורך: אהרונביץ מאיר, הוצא ע"י יוצאי ולאדימרץ בישראל, תשכ"ג - 1963, עמ' 361-383.
- ספר ז'לודוק ואורלוב**, העורך: מאירוביץ אהרון, הוצא ע"י ועד ארגון ז'לודוק ואורלוב בישראל ובארה"ב (ללא תאריך הוצאה), עמ' 205-226.
- ספר יוזעפאץ**, ספר זיכרון לקהילת יוזעפאץ ולקדושיה, הוצא לאור ע"י הארגונים של יוצאי יוזעפאץ בישראל ובארה"ב, (ללא תאריך הוצאה), עמ' 229-160.
- רדומישל רבתי והסביבה**, הוצאת יוצאי רדומישל והסביבה בישראל, תשל"א-1971, עמ' 742-779.
- רוקיטנה (והלין), ספר עדות וזכרון**, העורך: אליעזר לאוני, הוצאת ארגון יוצאי רוקיטנה והסביבה בישראל, תשכ"ז-1967, עמ' 353.
- ספר זיכרון לזכר העיירות רפלובקה הישנה, רפלובקה החדשה, אוליזרקה, ז'לוצק והסביבה**, העורכים: חגין פנחס ומלכה, יצא לאור ע"י ארגון רפלובקה הישנה, רפלובקה החדשה, אוליזרקה, ז'לוצק (ללא תאריך הוצאה), תשנ"ו-1966, עמ' 30-47.

מראי מקומות

1. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 4617/22
2. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 4613/338
3. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 1878
4. **ספר זיכרון לזכר העיירות רפלובקה הישנה, רפלובקה החדשה, אוליזרקה, ז'לוצק והסביבה**, יצא לאור ע"י ארגון רפלובקה הישנה, רפלובקה החדשה, אוליזרקה, ז'לוצק והסביבה, העורכים: חגין פנחס ומלכה, תשנ"ו-1966, עמ' 30-47.
5. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 120EO6
6. **ספר ז'לודוק ואורלוב**, העורך: מאירוביץ אהרון, הוצא ע"י ועד ארגון ז'לודוק ואורלוב בישראל ובארה"ב (ללא תאריך הוצאה), עמ' 205-226.

7. פאני אנגלרד : **אם אזכה בחירות... אני נשבע!!!**, הוצאת משפחת המחברת, מושב בית-חנן, תש"ס-2000.
8. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 107GO4
9. **ספר יזכור של קהילת דזיאלושיץ והסביבה**, הוצא ע"י ועד יוצאי דזיאלושיץ, סקאלבמיז', קאזימיז', הוצאת מנורה, תשל"ג-1973, עמ' 328-324.
10. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 71DO7
11. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 4613/63
12. **רדומישל רבתי והסביבה**, הוצאת יוצאי רדומישל והסביבה בישראל, תשל"א-1971, עמ' 779-742.
13. **רוקיטנה (והלין), ספר עדות וזכרון**, העורך: אליעזר לאוני, הוצאת ארגון יוצאי רוקיטנה והסביבה בישראל, תשכ"ז-1967, עמ' 353.
14. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 3958/1
15. **עירתי- ספר זיכרון לעיירות דובז'ין-גולוב**, העורך: מ.הרפז, הוצאת ארגון יוצאי דובז'ין-גולוב, תשכ"ט-1969, עמ' 160-149
16. **ספר קהילת יהודי דומברובקה גורניצ'ה וחורבנה**, עורכים: מ.גלברט, ר.ברקאי, ק.ברקאי, י.לונדנר, הוצאת ארגון יוצאי דומברובקה גורניצ'ה, תשל"א-1971, עמ' 363-358.
17. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם".
18. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 3763/1
19. **ספר ולאדימרץ**, גלעד לזכר עירנו, העורך: אהרונביץ מאיר, הוצא ע"י יוצאי ולאדימרץ בישראל, תשכ"ג - 1963, עמ' 383-361.
20. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 1274/42
21. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 121CO9
22. **ספר יוזעפאץ**, ספר זיכרון לקהילת יוזעפאץ ולקדושיה, הוצא לאור ע"י הארגונים של יוצאי יוזעפאץ בישראל ובארה"ב, עמ' 160-229.
23. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 7302/1
24. **ספר דמביץ**, הוצאת ארגון יוצאי דמביץ בישראל, תש"ך - 1960, עמ' 172-170.